

Strana, stranickost a ideologičnost poznání

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

RENÉ ROHAN — KAREL RYCHTAŘÍK

Vojenský historický ústav, Praha

Dialektické chápání negace jako projevu kontinuity a diskontinuity s předcházejícím vývojem, poctivé úsilí racionálně analyzovat a překonat všechno negativní v teorii a praxi před lednem 1968 i po něm, obhájit a rozvinout všechny pozitivní aspekty rozvoje společenských věd v Československu, to vše je proces, do kterého dnes vstupují ti, kteří se vědomě hlásí k politice současného vedení strany.

Padesáté výročí založení Komunistické strany Československa je příležitostí k zamyslení nad touto problematikou. Zkušenosti nás přesvědčily, že mezi nejzávažnější otázky patří historické poslání komunistické strany při výstavbě a poznání socialistické společnosti a s tím spjatá otázka stranického, ideologického charakteru společenských věd.

Úloha strany v politické soustavě

Obecně platí, že komunistická strana rozvíjí společenskoteoretické poznání, na jeho základě zdůvodňuje cíle společenské aktivity a získává masy k organizované účasti na této aktivitě. Toto pojetí má svůj význam pro formulaci úlohy strany ve fungujícím politickém systému socialismu. Nemůžeme totiž přehlédnout, že politická soustava jako systém státních orgánů a společenských organizací má při vytyčování společenských cílů a jejich uskutečňování zvláštní funkci: sjednocovat dílčí a lokální hlediska, formulovat společná východiska a stanovit prostředky a sankce k zajištění realizace přijatých rozhodnutí. V určitém smyslu jsou tedy pro ni sociální důsledky ekonomických procesů, společenská diferenciace a její výraz v rozdílných zájmech danou veličinou, z níž vychází. Z toho vyplývá, že čím užší je kontakt politické soustavy se sociální skutečností, tím adekvátnější mohou být také prostředky (zákonné normy, sankce a organizační formy), jimiž je společnost organizována. Tím úžeji jsou tyto prostředky také spjaty se zvláštností přítomné situace, což umož-

ňuje politické soustavě plnit jeden z jejích hlavních úkolů: adaptovat různé sociální skupiny k normám nutným pro fungování socialistického výrobního způsobu, působit na vytváření potřebných vzorů chování a na internalizaci hodnotových systémů, které upevňují danou společnost. To vše je obsaženo v pojmu politické nadstavby, který plně platí i pro socialistickou společnost.

Chápeme-li socialistickou společnost jako dynamický systém, který neustále překonává svá časově omezená určení a předpokládá stále vlastní přeměny i schopnosti je podchycovat, ovlivňovat a řídit, vystupuje objektivně potřeba sociální síly (organizace) schopné tyto změny předjímat a v tomto smyslu překračovat adaptivní úkol politické soustavy. Jako taková síla se v naší společnosti historicky konstituovala komunistická strana, jejímž úkolem je postihovat z pozice obecného zájmu dělnické třídy příští pohyb společnosti v komplexu všech jeho stránek, analyzovat procesy spjaté s výrobním způsobem jako východisko sociálních změn a na tyto změny z hlediska své politické linie prakticky působit. Tento souhrnný úkol můžeme vyjádřit jako:

- a) požadavek stálého *poznávání* zákonitosti společenského pohybu včetně jeho kvalitativních, diskontinuálních proměn (s vyústěním v program strany);
- b) požadavek stálého *vedení*, tj. ovlivňování a kontroly funkčnosti jednotlivých společenských aparátů a institucionálních systémů, které tento pohyb organizují (z hlediska politických důsledků jejich činnosti);
- c) požadavek znalosti názorů a zájmů sociálních skupin a schopnosti tyto zájmy přímo i zprostředkovaně *formovat* (ideologické a organizační působení).

Jde tedy o požadavky vyžadující sjednocení vědeckého poznání s praktickou politickou činností a organizovaným vedením sociálních skupin. V komunistické straně

se vytvořily určité nezbytné předpoklady pro plnění těchto úkolů — její členové se sjednocují na základě značného stupně společenské uvědomělosti a organizovanosti, existuje a posiluje se pevná organizační struktura i spjatost strany se základními oblastmi společenského života prostřednictvím základních stranických organizací. Využit všech těchto činitelů vyžaduje zdůraznit ty momenty, které podmiňují celkový proces vedoucí úlohy strany: vytvořit trvalé sepětí marxisticko-leninského teoretického poznání s praktickou zkušeností mas a vnitrostranického demokratického ukázněným a aktivním plněním přijatých závěrů. Bylo tedy naprosto logické, že konsolidační politický proces musel začít obnovou odpovídajících vnitrostranických kvalit, odstraněním prvků, které stranu zbavovaly její schopnosti leninsky hodnotit sociální pohyb a uvědoměle na něj působit.

Při upevňování a rozvíjení vedoucí úlohy strany se ukazují jako mimořádně důležité tyto základní vazby:

a) Sepětí strany s profesionální vědou jako vztah zajišťující trvalé poznávání jednotlivých stránek společenské skutečnosti. Strana je v tomto vztahu nejen objednavatelem speciálních studií, ale především činitelem, který na podkladě své komplexní sociálně politické linie orientuje samu činnost vědeckých institucí k otázkám, které objektivně pro zkoumání dozrály. V tomto konkrétním vztahu se realizuje i vstup ideologického momentu do vědeckého poznání jako objektivní složka vyplývající z kontaktu vědy se sociální praxí.

b) Informační sepětí jednotlivých článků stranické struktury tvořících systém, který přenáší poznatky o fungování hospodářského a státního aparátu i o názorech, požadavcích a postojích sociálních skupin a stanoviscích komunistů do vedoucích orgánů a jejich řídicích směrnic do celé strany. Zde jde o překonání autonomistických a v podstatě anarchizujících tendencí na bázi demokratického centralismu jako základního principu stranického života.

c) Systém rozhodování stranických orgánů na jednotlivých stupních stranické výstavby. Tento systém musí vycházet z koncepce společenského pohybu přijatého celou stranou, musí však brát v úvahu i zvláštní podmínky politické práce v jed-

notlivých oblastech. Podstatná je zde kontinuita usnesení a rozhodnutí, která je současně prověřována jejich praktickou realizací.

d) Zajištění přenosu stranické koncepce a politických závěrů do společenských orgánů a organizací. Základním nositelem tohoto přenosu jsou komunisté pracující v těchto orgánech, přičemž jejich stranické vedení a metody jejich práce v mimostranických institucích jsou rozhodující jak pro zpětnou informaci strany, tak pro objektivnost stranické řídicí informace.

Z řečeného vyplývá, že strana je součástí politické soustavy, přesahuje však výrazně do dalších oblastí jako organizující a integrující činitel společenského pohybu. Nezbytně proto také její funkce pokračuje adaptační úkoly, které jsou pro politickou soustavu určující. Ve stranické práci se například musí daleko výrazněji odrážet nové momenty ve vztazích mezi pracovními kolektivy, ve vztazích mezi dělníky a technickou inteligencí i jinými sociálními skupinami. K těmto vztahům musí stranické organizace a orgány přistupovat z hlediska třídního obsahu sociálních přeměn, předjímat sociální efekt příštího vývoje i očekávané převraty v oblasti myšlení a společenského vědomí. To ovšem současně znamená nezbytnost stálé stranické kritiky zaostávajících institucionálních struktur i zaostávajících představ a nálad v různých vrstvách socialistické společnosti. Strana je nadále v socialistické společnosti revoluční a kritickou silou.

Významným faktorem tohoto působení je analýza vztahů mezi politicky aktivními společenskými organizacemi, vyjadřujícími třídní a skupinové zájmy, nekomunistickými politickými stranami a mezi orgány státní moci. V těchto vztazích se vyjevuje konkrétní stav politické struktury, který musí stranická politika nejen respektovat, ale i podstatně ovlivňovat. Strana hraje vedoucí roli v politické soustavě právě svou znalostí kontinuity politického vývoje, znalostí objektivního pohybu společnosti i dynamiky politické struktury a otevírá nové cesty, formy a prostředky pro její fungování. K tomu přispívá zejména tím, že stanoví stále náročnější kritéria pro hodnocení práce státních a společenských orgánů i pro výkon základních funkcí. Zásady její *kádrové*

práce jsou v mnoha směrech určující pro politický sjednocení a efektivní výkon společenských funkcí.

Politickou soustavu je tedy možno chápat jako relativně samostatný a diferencovaný systém, jehož různé složky mají svou organizační a funkční samostatnost a odpovědnost. Strana, formulující celkovou politickou linii a odpovídající za její vědeckou podloženost i za její reálné splnění, se opírá o řídicí a kontrolní vazby, jimiž vstupuje do společenských vztahů, o organizovanou masu společnosti a o politické a ideologické prostředky svého vlivu na společnost. Základním faktorem vedoucí úlohy strany v politické soustavě je tak její trvalá, obnovující se autorita v celé společnosti. *Strana je poznávacím a programujícím činitelem politické soustavy a současně organizátorskou silou sjednocování lidí ke kontrole společenských orgánů i k rozvíjení politické iniciativy.*

Společenská role strany a její revoluční podstata

Společnost je prostředím, jež neustále vyvolává podněty, které strana jako relativně samostatný systém musí zpracovat. Způsob, jakým je zpracovává, je přitom určen její vnitřní strukturou a systémem vazeb, které zajišťují její autentičnost (identitu) i uskutečňování účelu, který sleduje. Výsledky tohoto zpracování, promítnuté do politických rozhodnutí a do způsobů jejich realizace, zpětně ovlivňují prostředí a modifikují fungování společenské struktury, cílový pohyb společnosti. Strana jako relativně samostatný systém totiž svou činností posiluje (nebo zeslabuje) reálné společenské procesy podle toho, zda jsou z hlediska stranické koncepce účelné pro další společenský vývoj. Hraje tedy ve společenské struktuře roli regulátoru významných společenských procesů. Stranická koncepce společenského vývoje (zejména program strany) tvoří zde souhrn kritérií, jimiž se hodnotí funkčnost či disfunkčnost sociálních opatření, jevů, procesů i institucionálních aparátů. V tomto smyslu je *cílovost, účelnost vestavěna do společenského systému socialismu právě vedoucí úlohou strany.* Zde ovšem strana překračuje funkci regulátoru, protože je nositelem celkového společenského programu.

Protože i socialistická společnost plodí procesy a výsledky z hlediska cíle neočekávané a řada sociálních procesů se uskutečňuje v relativně samostatných časových souvislostech a systémových vztazích, uskutečňuje i strana svou vedoucí úlohu v různé míře přímé či nepřímé regulace. Z toho vyplývá dvojí kritérium:

a) Chápání společenských procesů (zejména výrobně technického, ekonomického a procesu kulturní tvorby) v jejich souvislosti, tj. jejich *výsledného sociálního efektu* vzhledem k souhrnnému celospolečenskému programu. Strana nejen hodnotí tento efekt, ale zasahuje i do struktury vztahů a institucionálních vazeb, pokud jsou disfunkční, tj. vystupuje jako organizující činitel ve společnosti.

b) Právě celkový sociální efekt, především oblast vzájemných vztahů tříd a sociálních skupin a celospolečenská formulace těchto vztahů i sociálních zájmů, tj. *oblast politiky*, je místem, kde se kříží podstatné důsledky ekonomických, kulturních a ideologických procesů a kde zřetelně vystupuje též *konkrétní člověk ve svém vztahu ke společnosti.* Zejména v oblasti politiky vystupuje strana jako řídicí složka.

Z toho lze vyvodit, že strana jako tvůrce společenského programu a politické aktivizace mas je funkčně zároveň tvůrcem hospodářské, kulturní, kádrové, vojenské atd. *politiky*, v níž se specifikuje stranická interpretace objektivních procesů a hodnocení, jejich řídicích aparátů vzhledem k cíli společenského pohybu.

Realizace těchto funkcí ovšem závisí — jak řečeno — na tom, nakolik sama stranická struktura zpracovává vnější podněty, přetváří je v politická rozhodnutí a sama se pod jejich vlivem vyvíjí, tj. „učí se“. Tady vystupuje do popředí otázka samé revoluční identity strany, tj. vyhraněnosti, specifičnosti „stranického“ vůči „společenskému“, stabilitě strany jako systému, který jen jako vymezený celek může dosahovat svého cíle, účelu. Tady právě strana přesahuje svůj národní rámec, neboť je nejen produktem národních podmínek, ale i mezinárodního třídního boje, specificky národně vyjádřenou, ale obecně, principiálně určenou politickou sociální organizací. V důsledku tohoto sepectí je každá komunistická strana schopna postihnout skutečnosti, které jsou v národních podmínkách obsaženy třeba jen v zá-

rodku a reagovat na ně na základě zobecněných poznatků celého hnutí (např. projevy boje socialismu s imperialismem). Internacionální faktor je tedy jedním ze stabilizačních momentů ve vývoji strany. Druhým stabilizačním momentem specifického stranického systému je ideologický (tj. opět obecně) podložený souhrn programových cílů a organizačních vazeb, který nabyl závazné institucionální podoby (zde můžeme připomenout Leninovo vymezení základů stranickosti jako určitého programu, taktických pravidel a organizačních vztahů).

Z řečeného vyplývá, že v globálním konfliktu dvou soustav směřuje snaha rozložit soustavu socialistických států především proti těmto dvěma faktorům stability komunistických stran. Na vlastních zkušenostech jsme se mohli přesvědčit, jak ztráta jasných kontur toho, co je a není stranickou ideologií, vedla k rozkladu i organizačních vazeb, neboť jakoukoli poloanarchistickou a liberální argumentaci vydávanou za „moderní“ marxismus bylo možné zdůvodnit porušování stanov strany. Ztráta internacionálního spojení s ostatními stranami socialistických zemí pak vytvořila zcela nepřehlednou situaci pokud jde o priority, které strana ve své politice sleduje. Snadno potom místo základních třídně politických hledisek mohla i do vystupování komunistů pronikat abstraktní maloburžoazní stanoviska. Když potom tlak protikomunistických sil natolik zesílil, že v některých úsecích společenského života došlo skoro k úplnému popření internacionálních komunistických měřítek, bylo možné hovořit již o ztrátě kvality strany. Jestliže bylo nutno rychlými a mimořádnými opatřeními obnovit identitu strany jako předvoje dělnické třídy, pak cílem těchto opatření bylo právě vytvořit podmínky pro organizované fungování strany v její kvalitě vedoucí síly společnosti. Obnovení marxisticko-leninského charakteru umožnilo straně obnovit plnou realizaci této své objektivní společenské funkce. Ve své padesátileté historii prošla právě Komunistická strana Československa různými etapami boje o nabytí a udržení bolševického, leninského charakteru. Rozhodující byla etapa boje proti oportunistické pasivitě, která umožnila definitivně překonat přežitky sociálně demokratické minulosti v ideologii, taktice i organizaci

a v nové kvalitě zachovat masový charakter strany. Obdobným zápasem prošla strana i v nedávném období a dnes, kdy její řady jsou znovu spojeny společným marxisticko-leninským pojetím společenského vývoje, stojí před ní úkol sjednotit všechny socialistické síly k aktivní společenské činnosti. Předpoklady pro to jsou vytvořeny jak ve výsledcích socialistické výstavby, tak v cílevědomé stranické linii, poučené ze zkušenosti minulých let.

Sociologie a ideologie

Skutečnost, že stranu posuzujeme jako poznávacího, programujícího a politicky organizujícího činitele, nelze dnes v sociologii nespojovat s Varnou 1970, která v různých přístupech a rovinách vyzdvihla postulát významu sociologie pro spoluvytváření, řízení a programování sociálních procesů.

Svět sociologických teorií, který se představil ve Varně, byl demonstrací rozporných ideově politických koncepcí. V kulóarech, ale i za řečnickými stoly VII. kongresu, stejně jako na předcházejících setkáních delegátů Mezinárodní sociologické asociace, jsme se setkávali s názorem, který měl někdy provokační podtext, jindy byl myšlen zcela vážně: „Zbavme se ideologických postulátů a ve vědě se domluvíme...“

Nereálnost tohoto požadavku je zřejmá, nicméně svědčí o narůstajícím významu idejí a ideologie a také o neschopnosti některých sociologů řešit vztah mezi ideologií a sociologií.

Peripetie ideologických zápasů nabývají dnes i pro každého jednotlivce obrovského významu. Na tomto faktu nic nemění skutečnost, že se čas od času objevuje teoretická produkce, jejíž autoři považují souvztáhnost mezi sociologií a ideologií za čistě negativní veličinu, kterou připouštějí s výhradami, nebo odmítají vůbec.

Konečně, „zánik ideologie“, „konec epochy ideologie“ byl už nejednou předpovídan.

Opakují se jen stará proroctví o konci ideologické éry a mýty o „osvobození se od hodnot“. Tak např. v roce 1955 obohacuje přední francouzský filosof a sociolog Raymond Aron publicistiku společenských věd prací, která v názvu nese atraktivní otázku: „Konec epochy ideologie?“ (Fin de l'age ideologique?). [1]

Velice přesně tuto stať charakterizuje polský sociolog J. J. Wiatr, když ukazuje, že to je ideologicky nejangažovanější práce padesátých let. [2]

V sarkastické poznámce se o „konci ideologie“ vyslovuje i nám blízký Wright Mills: „Konec ideologie je také ideologií — ideologií konce, konce zpětného odrazu politiky jako společenského faktu.“ Jde v podstatě o „zřeknutí se snah vypracovat přesnou politickou filosofii“. [3]

Aronovi, stejně jako jiným prorokům předpovídajícím „konec ideologie“, nikdy nešlo o zřeknutí se jakékoli ideologie. Konec ideologické éry je vždycky chápán jako konec, zánik ideologického působení marxismu.

Společenský život je v podstatě praktický. Devaluje mýty, překonává mystéria i falešná proroctví. Jak píše K. Marx v jedné ze svých *Tezí o Feuerbachovi* — „otázka, zda lidské myšlení se dobírá předmětné pravdivosti, není otázkou teorie, nýbrž otázkou praktickou...“ [4]

Dnes už nejen marxisté, ale i různé levicově orientovaní sociologové kapitalistického světa, hájí tezi o nevyhnutelnosti vzájemného vztahu mezi ideologií a sociologií.

Proces sociologického poznání je ideologií ovlivňován vždy. Nejen sociologické teorie různého stupně obecnosti, ale i každé sociologické šetření přijímá určité ideologické postuláty. V hodnoticích soudech se setkáváme s ideologickými aspekty nejen a) při výběru problematiky a ve formulaci úkolu před zahájením výzkumu, ale zvláště b) při interpretaci a vyhodnocení získaných empirických materiálů a někdy i c) v procesu terénního sběru informací. (Např. ideologické vlivy působící prostřednictvím tazatelů mohou podstatně ovlivnit průběh šetření). Širší politické souvislosti jsou pak určující determinantou v rozhodování o tom, jaké bude d) využití výsledků sociologického šetření.

Sociologie nikdy nebyla a ani nemůže být ideologicky neutrální. Složitost a aktuálnost problematiky vzájemného vztahu sociologie a ideologie je podle F. V. Konstantinova podmíněna dvěma skutečnostmi:

a) specifickou zvláštností samotného předmětu výzkumu, jímž jsou sociální vztahy;

b) metodologickými a světonázorovými hledisky, která ovlivňují a určují volbu přístupu ke zkoumanému materiálu, ke způsobu syntézy atd. [5]

Každý serióznější teoretik dnes uznává spojení sociologie s ideologií. Jde však o chápání tohoto vztahu a to do značné míry závisí od odpovědi na otázku, co je to ideologie a o jakou ideologii jde.

Gordický uzel problematiky nespočívá totiž ani tak v otázce vztahu sociologie a ideologie jako spíše v chápání boje dvou protikladných ideologií naší epochy — na jedné straně vědecké, socialistické ideologie a na druhé straně ideologie buržoazní, spjaté s kapitalistickou společností. Tím samozřejmě není řečeno, že v kapitalistické společnosti nežijí a nepracují takoví sociologové, kteří se upřímně snaží překonat ideologické vlivy zkreslující obraz sociálního bytí. Jejich čestné úsilí je nám sympatické a blízké.

Materialistické chápání dějin odhaluje obecné podmínky duševní tvorby vůbec.

Proces reprodukce materiálního života společnosti a společenská praxe se odrážejí v různých formách společenského vědomí v podobě pohnutek, motivů, zájmů, cílů apod. a postupně se utvářejí do určitých ideologických forem.

Ideologie tedy nevzniká odděleně a samostatně mimo formy duševního poznání člověka, ale prostřednictvím různých forem společenského vědomí jako určitý výsledek, jako resumé jejich sociálního obsahu.

Blízkost a spojení ideologie s formami společenského vědomí nelze zaměňovat za totožnost. Ideologie představuje velice komplikovanou a mnohonásobně zprostředkovanou formu duševní činnosti.

Meritum sporu o podstatě ideologie je však někde jinde. „Spory o podstatě ideologie začínají tehdy, když si lidé začínají uvědomovat, že v sociálně nejednotné třídní společnosti jakékoli motivy ideálního rádu — právní, estetické, etické — nehovoře už vůbec o politice a stimulech k práci, vždy odrážejí v té či oné podobě určité zájmy té které společenské třídy, přičemž se jedná o zájmy základní a podstatné.“ [6]

Když V. I. Lenin zkoumá ideologii jako myšlenkový odraz zájmů různých společenských tříd a sociálních skupin, nikdy neopomene zdůraznit, že je třeba velmi přesně rozlišovat vědeckou a nevědeckou

ideologii, existující jako převrácený a zkreslený odraz skutečnosti.

Jestliže však každá ideologie odráží zájmy, cíle a snahy tříd a sociálních skupin, je pak na místě otázka vědecké objektivnosti a pravdivosti. Nevede náš třídní pohled na ideologii také k překrucování skutečnosti?

V souvislosti s touto otázkou bývá západními sociology často citován K. Mannheim, který je jedním z těch, kdo se pokusili rozebrat marxistickou sociologii a podrobit ji kritice. [7] Mannheim dochází k závěru, že spojení sociologie s třídními zájmy vylučuje možnost objektivního, nezaujatého vztahu ke společnosti. Pro Mannheim, stejně jako pro řadu jiných, je ideologie vždy mylným vědomím, protože v ní nachází svůj výraz zaujatost třídního subjektu.

V životě společnosti však existují skutečnosti, které nezmizí ani se ve své podstatě nezmění tím, že je někdo odmítne brát, třeba i dlouhou dobu, na vědomí.

Každá společenská třída si prostřednictvím svých ideologů vytváří vlastní, historicky podmíněnou ideologii. Její vývoj je sociálně podmíněn (podobně jako rozvoj sociologického poznání) a nachází se vždycky v určité vzdálenosti od objektivní pravdy.

Ani tuto skutečnost nelze přehlížet, nechceme-li se dostat k tomu, že ideologické koncepce budou posuzovány jako černobílá mozaika pravd a lží.

Jde však o to, že právě historická úloha dělnické třídy objektivně sjednocuje její zájem s potřebou maximálně pravdivého a kritického poznání. V tom je podstatná odlišnost vědecké ideologie marxismu-leninismu od ideologií buržoazních.

O ideologii nelze hovořit jen jako o nějakém teoretickém abstraktu. Ideologie má svůj zcela konkrétní obsah a vyústění. Existují ideologie, které zdůvodňují výpravy amerických jednotek za obyvateli kambodžských a vietnamských vesnic, známe teoretické systémy, jež ospravedlňují fašismus a rasová barbarství. Existuje však také humanistická ideologie, ideologie odmítající vykořisťování člověka člověkem, kofistnické systémy v koloniích, ideologie, která přijímá poslání vpravdě prometheovské.

Je přirozené, že v situacích, kdy určité společenské třídy mají zájem na uskuteč-

ňování pokrokových idejí a jiné třídy realizaci tohoto zájmu naopak brzdí, dochází nezbytně i k rozporným hodnocením skutečnosti. Pod vlivem rozdílných a diferencovaných zájmů vznikají rozdílné a diferencované ideologie a rozdílná a diferencovaná hodnocení skutečnosti.

Ideologie se tak postupně stává teoreticky rozpracovaným systémem názorů, které vyjadřují zájmy, cíle a úkoly velkých sociálních skupin.

Marxismus rozbíjí iluze a mýty o ideologické neutralitě. Představuje spojení vědy se sociální praxí, spojení a sjednocení vědy se základními zájmy utiskované třídy.

„Zvláštnost marxistické teorie spočívá v tom, že v sobě spojuje kvality ideologie a vědy a ve své podstatě představuje vědu plnicí poznávací a ideologické funkce.

Marxismus překonává předchozí rozštěpení ideologického a poznávacího procesu tím, že odmítá iluzorní ideologii a vědě přisuzuje ideologickou funkci.“ [8]

To je přístup, který umožňuje diskusi o vědecké a nevědecké ideologii. Měl by být i v marxistické sociologii doveden k důslednému spojení ideologického a poznávacího procesu.

Marxistická sociologie v sobě spojuje kvality, které vznikají překonáním rozštěpení ideologického a poznávacího procesu. Těžko lze přičíst náhodě, že tuto skutečnost „přehlédly“ a opomenuly snad všechny práce, které byly zaměřeny na analýzu funkcí sociologie v naší společnosti.

Problematika spojení poznávací a ideologické funkce se u nás stala otázkou tak říkajíc delikátní.

Revizionistické tendence v československé sociologii mají svůj zdroj v přehlížení a ignorování ideologické funkce a v pokusech vyhnout se v sociologickém poznání hodnotícím soudům. Příčiny můžeme hledat v oslabení a někdy i ve ztrátě třídních pozic, v plochem empirismu a v nekritickém vztahu k nemarxistickým koncepcím.

Leninský dialog s buržoazními teoretiky, který předpokládá principiální kritiku, byl často nahrazen neprincipiálními ústupky z pozic marxismu.

Požadavek „osvobození sociologie od hodnotících soudů“, a zejména pak od hodnot ideologických, není ani dnes zdaleka akademickou otázkou.

Weberovský požadavek „osvobození sociologických výzkumů od ideologických hodnot“, zaměření se na „ideologickou neutralitu“ je stále neudržitelnější. Hledisko praxe se stává, tak jak předpokládal V. I. Lenin, základním hlediskem teorie poznání, „vyklučuje nekonečnou řadu výmyslů profesorské scholastiky.“ [9]

Hledisko praxe dnes více než kdykoli jindy odsunuje weberovské koncepty „osvobození se od hodnot“ do fascikul, ve kterých jsou skladovány záznamy akademických diskusí.

Faktem však zůstává, že v sociologii byly vyvolány v život teoretické proudy „sociologie zbavené hodnot“ (Weber), „iluzornosti a lživosti jakékoli ideologie“ (Mannheim). Nelze je podceňovat. Jsou hluboce zakořeněny ve vysokoškolské výuce a sociologických učebnicích v USA a v západní Evropě a mají své nositele a konkrétní projevy i u nás.

Okřídlené weberovské heslo „osvobození se od hodnotících soudů“, „od ideologických hodnot“, není ničím jiným, než ideologickou hodnotou zvláštního druhu.

Analýza třídní společnosti je u těch, kteří se hlásí k marxismu, spojena s pochopením toho, které třídní subjekty a jaké historické tendence uskutečňují a které třídní subjekty a jak realizaci historických tendencí brání.

Ten kdo nechce, nebo není schopen analyzovat tendence zápasu společnosti a třídní zájmy, jež jsou v jejich pozadí, nutně se chytě nechtě dostává na pozici apologeta daného. Nezachrání ho žádná šosácká netečnost ani intelektuální indifferenc.

Aspekt hodnocení vstupuje do společenských věd vždy, vstupuje tedy i do sociologického vědění a poznání. Děje se tak na základě premis par excellence filosofických.

Společenské vědy rozvíjejí myšlenkové dědictví předchůdců, musí však být s to je podstatně přetvořit v situaci, kdy sociální praxe přináší nová fakta a souvislosti. Tato praxe je nadále praxí sociálních tříd a žádná společenská věda k nim nemůže být obsahově neutrální. A nejen to. Žádná vědní disciplína nepůsobí v prázdném prostoru, její pohyb má vždy společenský obsah. Má-li si uchovat schopnost být prostředkem společenské expertizy a nástrojem změn socialistické společnosti, pak musí být na úrovni nejen ve svém meri-

torním obsahu, ale i vědomě stát na straně zájmů dělnické třídy.

„Podle Lenina není sociologie jako vědy o společnosti bez teorie tříd a třídního boje. Proto marxistická sociologie není jenom objektivním, abstraktním a formálním zkoumáním společenských procesů, ale také organickou součástí společenské a politické praxe a »prvkem třídního boje«.“ [10]

Ve společenských vědách je objektivní pravda nerozlučně spojena s třídním, stranickým zájmem.

V marxismu přesně odlišujeme objektivismus a objektivnost. Zatímco objektivismus je pouhým zdáním objektivnosti a nezaujatosti, skutečná objektivnost ve společenských vědách není v žádném případě protipólem stranickosti.

Lenin tuto skutečnost vyjádřil při rozboru tzv. objektivismu v polemice se Strumem, když napsal:

„Objektivistů tvrdí, že daný dějinný proces je nevyhnutelný, materialista přesně konstatuje danou společensko-ekonomickou formaci a antagonistické poměry, které plodí. Objektivistů, když dokazuje nutnost četných faktů, se vždycky vystavuje nebezpečí, že se sesmekne k názoru zastánce těchto faktů; materialista odhaluje třídní rozpory a tím definuje svůj názor. Objektivistů mluví o „nepřekonatelných dějinných tendencích“, materialista mluví o té třídě, která „řídí“ daný ekonomický řád a vytváří tak určité formy odporu druhých tříd. To znamená, že materialista je ve svém objektivismu důležitější, hlubší a zásadnější než objektivistů. Neomezuje se na tvrzení, že proces je nevyhnutelný, nýbrž vysvětluje, jaká společensko-ekonomická formace dává obsah tomuto procesu, jaká třída určuje tuto nevyhnutelnost. V daném případě by se například materialista neuspokojil konstatováním „nepřekonatelných dějinných tendencí“, nýbrž by poukázal na existenci tříd, které určují obsah daných řádů a vylučují jinou možnost východiska mimo vystoupení výrobců samých. Naproti tomu lze říci, že materialista v sobě zahrnuje myšlenku stranickosti a vyžaduje, aby člověk při hodnocení událostí přímo a otevřeně zastával názor určité společenské skupiny.“ [11]

Požadavek přímo a otevřeně zastávat názor určité společenské skupiny, třídy nebyl pro komunisty nikdy proklamovaným

manifestem. Byl a je bojem za pravdu revolučního proletariátu, v jehož zájmu se spojují zájmy společenského progresu. Dělnická třída se nemůže osvobodit, aniž zruší jakékoli vykořisťování a třídní útlak.

Je zvláštností společenského a dějinného postavení dělnické třídy, že její obecné třídní zájmy jsou totožné se zájmy pokroku společnosti vcelku.

Základním posláním dělnické třídy je zrušit nejen vlastní třídu, ale zrušit třídy vůbec, stmelit lidstvo v celek a naplnit odvěký zápas člověka s přírodou energií, kterou lidstvo vyčerpává v třídní dichotomii.

Do elementární abecedy analýzy společenského pohybu patří poznání, že základní poslání dělnické třídy nelze naplnit bez existence politické organizace zvláštních kvalit.

Takovou organizací je komunistická strana.

Historické poslání komunistické strany vyplývá z historického poslání dělnické třídy.

Literatura

- [1] Aron R., *Fin de l'age ideologique*, Sborník v redakci T. W. Adorna a W. Dirkse, Sociologica, Frankfurt am Main 1955, s. 219—233.
- [2] Mills C. W., *The Causes of World War Three*, N. Y. 1960, s. 147.
- [3] Wiatr J. J., *Zánik ideologie?*, VPL Bratislava 1968.
- [4] Marx K., *Teze o Feurbachovi*, Marx K., Engels B., Vybrané spisy II, Praha Svoboda 1950, s. 420.
- [5] Konstantinov F. B., *Sociologija i ideologija*, Sborník, Moskva, Nauka 1969, s. 10.
- [6] Konstantinov F. B., citované dílo, s. 3—19.
- [7] Mannheim K., *Essays on the Sociology of Culture*, Londýn 1956.
- [8] Kelle B. Z., *Poznatelnyje i ideologičeskije funkcii sociologii*, citovaný sborník Sociologia i ideologia, s. 25.
- [9] Lenin V. I., *Materialismus a empiriokriticismus*, Spisy 14, Praha, Svoboda 1957, s. 147.
- [10] Sirácky A., *Lenin a revolučná teória spoločnosti*, NM 12/1969, s. 1492—1506.
- [11] Lenin V. I., *Ekonomický obsah narodnictví*, Spisy I, Praha, Svoboda 1951, s. 416—417.

Těžko najdeme oblast sociální vědy, do níž by Lenin nějakým způsobem novátorsky nepřispěl. Analýza typů a forem revolucí, jejich úlohy v rozvoji společnosti, teorie tříd a států, společenských vrstev i skupin, hodnocení byrokracie a inteligence, sociální kultury, politického přístupu i politických institucí — to zdaleka není úplný výčet všech směrů sociologického zkoumání, kde bychom se mohli obejít bez leninských myšlenek. Nyní, kdy v SSSR i v jiných zemích se rozmáhají konkrétní sociální výzkumy, nemůžeme alespoň krátce nepřipomenout Leninův důležitý přínos v této oblasti. Lenin vypracoval metodologii sociologického zpracování přímých i nepřímých údajů, přičemž často i z těch nejobornějších příruček a zpráv těžil důležité závěry obecného charakteru. Pro svou vědeckou a politickou práci používal nezdědka dnes tak populární informační metody, jako je dotazník.¹ Znamé Leninovy práce, jako například *Vývoj kapitalismu v Rusku*, *Nové údaje o zákonech vývoje kapitalismu v zemědělství*, jsou příkladem spojení empirického výzkumu a sociologické teorie.

Leninovo rozvíjení sociologie bylo předurčeno jeho aktivitou politika historického významu, vedoucího člena strany nového typu, který projevoval nejživější zájem o všechny význačné sociální procesy a jevy.

Leninova politická činnost je neoddelitelná od jeho přínosu v oblasti sociologie, pokud se v této činnosti opíral o objektivně existující a vědecky zjištěné zákonitosti společenského rozvoje. Jeho práce jsou pro-

niknuty zaujetím pro skutečný sociologický výzkum — tj. široký, ucelený a konkrétní. Ačkoli Lenin vytvořil řadu klasických ekonomických prací a ve vědě je znám jako ekonom „par excellence“, nebyl nikdy ekonomem „tout court“. Neodtrhoval ekonomiku od politiky, ale obojí sjednocoval pod heslem „sociální kategorie“.²

Byla mu cizí zaujatost a omezenost apriorních schémat. Jeho sociologickým heslem bylo — vycházet z pravdivých faktů, z objektivní skutečnosti. Výraz „sociologický realismus“³, kterého jednou použil, přesně charakterizuje hlavní zásady leninské politické analýzy.

1.

Pro Leninovu metodologii bylo charakteristické, že na společnost pohlížel jako na jednotný, ucelený a vyvíjející se organismus. To je třeba zvláště zdůraznit v souvislosti s tím, že ne vždycky je jasné specifikum předmětu sociologie odlišující ji od jiných společenských disciplín. Toto specifikum má být spatřováno především v uceleném přístupu ke studiu společnosti i společenských vztahů, zatímco např. ekonom z těchto vztahů vyčleňuje pouze vztahy ekonomické.⁴

V současné době marxisté v SSSR i v zahraničí tvůrčím způsobem rozvíjejí a konkretizují metodologické principy systémového přístupu. Po vzoru sociologů se nyní odborníci z oboru historie, etnografie, politické ekonomie i mezinárodních vztahů stále raději přiklánějí k pohledu na spo-

¹ V předvečer brestlitevského míru Lenin sestavil a mezi členy ÚV a mezi stranickými pracovníky a pracovníky sovětu rozšířil a potom zpracoval několik dotazníků o tom, zda je účelné uzavřít mír, nebo pokračovat ve válce (takové dotazníky se nyní nazývají „uzavřené, s paletou odpovědí“). Viz Sed'moj ekstremnyj s'jezd RKP(b). Mart 1918. Prilozhenija s. 252–253, 256–257, 268. O výsledky těchto dotazníků se Lenin opíral ve své polemice s „levými“ komunisty.

² Viz: V. I. Lenin, *Spisy* sv. 23, s. 42.

³ Viz V. I. Lenin, *Spisy* sv. 2, s. 518.

⁴ „Sociologie zkoumá společnost jako ucelený organizovaný systém sociálních vztahů, institucí a společenských skupin, to znamená sociální strukturu společnosti.“ (A. M. Rumjancev — G. V.

Ostipov, *Marksisťskaja sociologija i konkrétnyje social'nyje issledovanija*, *Voprosy filosofii*, No 6/1968, s. 5).

Jak vyplývá z materiálů všesvazového teoretického semináře o sociologických problémech, který byl pořádán Akademií společenských věd při ÚV KSSS, sovětsí vědeckí pracovníci mají celkem jednotný názor na specifický předmět sociologie: „Na rozdíl od ekonomických, právních a jiných věd studuje sociologie společenské procesy komplexně, vcelku, jako systém navzájem spojených výrobních, sociálně politických a psychických vztahů mezi lidmi“. (*Problemy naučnogo komunizma*, 2, *Konkrétnyje sociologičeskije issledovanija i ideologičeskaja dejatel'nost'*, M., 1968 s. 8).

lečnost v každém daném okamžiku jejího vývoje jako na jediný komplex, který se skládá ze struktur různé úrovně a různého charakteru, jež ve vzájemném vztahu plní určité funkce zajišťující činnost toho či onoho systému celku. Jelikož tato metoda neklade důraz na hledání vnějších (vzhledem k systému) příčin jeho fungování, ale na zjištění mechanismu autoregulace společenského organismu a na studium jeho vnitřních vztahů, umožňuje mezi jiným zdolat „profesionální omezenost“ každé jednotlivé disciplíny a provádět „syntetický výzkum“ na pomezí různých společenských věd.

Marxismus jakožto stále se vyvíjející učení, jemuž je cizí zkonstatělost a dogmatismus, se chápe všech plodů lidského myšlení a tvůrčím způsobem je zpracovává. Nemůže proto ignorovat ani systémový přístup, který rozvinula současná sociologie, a to tím spíše, že Marx byl jeho průkopníkem. Avšak nemarxisté na Západě, kde je systémový přístup často ztotožňován se sociologií vůbec, někdy pod vlivem nesvědomitých a povrchních „sovětologů“ říkají, že Lenin, který byl jen a jen politikem, se ve své sociální analýze nijak nesnažil odhalit objektivní společenské vztahy a že tedy leninismus nemá nic společného se sociologií. To však zcela odporuje pravdě. Podle Marxovy tradice Lenin ve svých studiích prakticky uskutečňoval systémový přístup právě ve zmíněném směru. Zároveň rozhodně odmítal antihistoričnost, nesmyslné abstraktní a omezené názory v sociologii, to jest ty vlastnosti „funkcionalismu“, které jsou dnes v ohnisku marxistické kritiky.

Už v první uveřejněné práci *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*, kde Lenin objasňoval a komentoval historikomaterialistické učení — Marxovu sociologii, zdůrazňoval Marxovu systémovost, která o sedm desetiletí později byla přijata na Západě jako objev Louise Althussera.⁵ V této práci Lenin hodnotil ekonomicko-výrobní vztahy jako „kostru“ kapitalistického výrobního způsobu, který analyzoval (na jiném místě použil slova „struktura“, které se stalo elementárním v celé sociologii, nejen marxistické). Dále konstatoval, že Marx skoncoval s názorem,

že společnost je mechanickým shlukem individuí a že po prvé postavil sociologii na vědecký základ tím, že stanovil pojem společensko-ekonomické formace jakožto souhrn daných výrobních vztahů „s buržoazní politickou nadstavbou... s buržoazními rodinnými vztahy“.⁶

Pro Lenina byl pojem formace pojmem základním. Tímto pojmem ukázal, že vývoj kapitalismu v Rusku je přirozený a nevyhnutelný proces, že revoluční síly vznikají tímto procesem a neexistují nezávisle na něm.

V práci *Ekonomický obsah národnictví* charakterizuje Lenin společensko-ekonomickou formaci takto: „Každá taková soustava výrobních poměrů je, podle Marxovy teorie, zvláštním sociálním organismem, který má zvláštní zákony svého vzniku, působení a přechodu ve vyšší formu, přeměny v jiný sociální organismus“.⁷ Zde si všímá vzájemné souvislosti společenských vztahů a činností jednotlivců. upozorňuje na ekonomickou strukturu a politickou a ideovou formu ve formaci, a tím zdůrazňuje její složitost. Leninovo umění vyhnout se schematizaci skutečnosti mu nakonec umožnilo vypracovat efektivní revoluční strategii.

Ucelený rozbor kapitalistické formace provedl Lenin v knize *Vývoj kapitalismu v Rusku*. V této práci se snažil „vylišit celý proces vývoje kapitalismu vcelku“.⁸ Jak je vidět z citované předmluvy k této monografii, byla to podle Leninova mínění jediná možná cesta, jak vytvořit obraz adekvátní skutečnosti; jakýkoli částečný, byť sebedrobnější popis by byl nepřesný. Protože „úkol tak rozsáhlý byl by nad síly jednotlivcov“,⁹ vybral si Lenin pro rozbor ten úsek skutečnosti, který nejen zahrnoval všechny jevy a proto byl nejcharakterističtější, ale týkal se i nejdůležitější roviny — ekonomické.

Tímto úsekem byl rozvoj vnitřního trhu, který obsahoval všechny základní systémostvorné vztahy. Vycházeje z tohoto jevu postihl Lenin v uceleném schématu rozmanité změny ve společenském životě Ruska ve sféře výrobní techniky, v hnutí obyvatelstva a konečně v jeho politické úloze.¹⁰

Lenin zde postihl odraz typických procesů. Neomezil se však na to. V Leninově

⁵ Louis Althusser et Etienne Balibar. *Lire le Capital* Paris, 1965.

⁶ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 1 s. 150.

⁷ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 1, s. 427.

⁸ Tamtéž, s. 422

⁹ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 3, s. 13.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 3, s. 19—20. 310—311, 539—539, 540.

pojetí, pokud se dá soudit z jeho prací, mělo být předmětem sociologie nejen obecné, ale i zvláštní, nejen to, co se opakuje, ale i neopakovatelné. Proto rozšiřoval sociologii na historii, se systémovou analýzou spojoval genetické zkoumání sociálních faktů. „Bezpodmínečným požadavkem marxistické teorie při rozboru kterékoli sociální otázky“ psal Lenin, „je zasadit tuto otázku do určitého historického rámce a pak, jde-li o jednu zemi... uvážit konkrétní zvláštnosti, které tuto zemi v téže historické epoše odlišují od jiných zemí“.¹²

Lenin, který považoval historický přístup za nezbytný pro sociální výzkum, vycházel ze snahy zkoumat každý jev ve všech jeho souvislostech. Jen tak lze docílit správné chápání předmětu. Ne náhodně nazval historický materialismus „sociálním“.¹³

2.

Lenin rozvinul konkrétní sociologický přístup při své práci na teorii socialistické revoluce v Rusku. Jeho teorie odporovala abstraktnímu schematismu menševiků. V příslušných pracích vychází Lenin z faktu, že kapitalismus se různě vyvíjel v různých zemích, že v Rusku se projevovaly jak rysy shodné s rysy kapitalismu v jiných zemích, které vyplývaly ze stejného typu formace, tak i originální rysy, podmíněné danou etapou a specifickými národními zvláštnostmi.

Lenin zkoumal každou formaci z historického hlediska a zdůraznil, že ve svém rozvoji prochází celou řadou etap, přičemž každá z nich se vlastně fixuje v originální systém. Bystrému Leninovu pohledu neuniklo ani to, že na každý takový „subsystém“ se vrství specifikum národních tradic, které nakonec vytváří neopakovatelné prostředí. Tak plní formace úlohu obecného rámce, v jehož mezích sociální vývoj může přijímat rozmanité, i když ne jakékoli formy.

Tyto myšlenky Lenin vložil zvlášť podrobně v práci *O právu národů na sebe-*

určení (1914). V té době byla otázka, zda Rusko vstoupilo do kapitalistické formace, dávno vyřešena. Spor s narodniky o této věci byl skončen přesvědčivým vítězstvím marxistů a aktuální se stala jiná otázka: má-li totiž cesta k dozrávání ruské revoluce být více či méně přesným opakováním vývoje zemí na Západě. V tomto bodě, jak známo, došlo k ostré polemice bolševiků s menševiky. Menševici odpovídali ústy svého ideového vůdce Plechanova na tuto otázku kladně. Kladná odpověď, která představovala pro Rusko zdoluhavé období čistě buržoazního vývoje, znamenala nakonec zřítí se orientace na přípravu národní revoluce. Ačkoli se Plechanov domníval, že se řídí marxistickým pojetím skutečnosti, jeho pojetí se vyznačovalo pouze vnější uceleností a sociologičností. Ve skutečnosti ignorovalo osobité ruské rysy, bez jejichž rozboru nebylo možno pochopit situaci v zemi. Přihlížet pouze k těm souvislostem, které byly charakteristické i pro Západ, znamenalo vytvořit abstraktní schéma ruské společnosti, ochudit a tím zkomolit skutečnost i perspektivu.

Pro názory Plechanova — jakkoli vtipné byly jeho kritické připomínky k ruské revoluci — bylo charakteristické, že odděloval historii od sociologie. Jeho úvahy vedly k závěru, že zvláštnosti ruských dějin patří minulosti a že určující bude tendence k vyrovnávání Ruska se Západem.¹⁴

Lenin však zařazoval historický moment do sociologické analýzy existujících vztahů a předpovídal, jak se tento moment projeví a jak bude moci být využit v dalším vývoji.¹⁵

Pro vypracování strategie ruské revoluce byl velmi důležitý Leninův pojem „epocha“.

Obecně charakterizoval Lenin epochu jako historickou etapu, kterou prožívá celý svět. „Epocha se nazývá epochou“, právě proto, říkal, „že je souhrnem různorodých jevů a válek, jak typických, tak i netypických, velkých i malých, vlastních nejen vyspělým, ale i zaostalým zemím“.¹⁶

tím, že zdůrazňujeme jednak existující strukturu vztahů a jednak příčiny, které vedly k tomu, že v důsledku historického vývoje získala právě tuto a nejinou formu“ psal Max Weber. (P. Bourdieu, J. C. Passeron, J. C. Chamboredon, *Le métier de sociologue*, Livre Paris, 1969, p. 220).

Emil Durkheim říkal, že oddělíme-li ty nebo ony společenské systémy „od všech jejich historických příčin, budou nám nepochopitelné“ (Emile Durkheim, *Education et Sociologie*, Paris, 1966, p. 36).

¹⁶ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 23., str. 35.

¹² V. I. Lenin, *Spisy* sv. 20, s. 407.

¹³ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 2, s. 524.

¹⁴ Viz. G. V. Plechanov, *Istorija russkoj obščestvennoj mysli*, T. 1, M., 1914, str. 113–130.

¹⁵ Je charakteristické, že současní západní sociologové dávají pod vlivem funkcionalismu přednost „synchronickému přístupu“ na úkor „diachronického“, to jest historického přístupu, a tím se odchylují od pozice otců své vědy — Webera a Durkheima. „My se pokoušíme pochopit svéráznost životní reality, která nás obklopuje a v níž žijeme,

Zmíněné pojednání *O právu národů na sebeurčení* začíná Lenin rozбором tohoto pojmu právě v takovém všesvětovém smyslu. Tady ukazuje na nutnost „přísně rozlišit dvě epochy kapitalismu, které se od sebe... podstatně liší“. První z nich je „epocha zhroutení feudalismu a absolutismu, epocha utváření buržoazně demokratické společnosti a státu“, pro niž jsou typická především buržoazně demokratická, zvláště rolnická hnutí. Druhou je epocha „plně ustavených kapitalistických států s dávno zavedeným konstitučním zřízením, se silně vyvinutým antagonismem mezi proletariátem a buržoazií“. Tuto epochu je možno nazvat předvečerem zhroutení kapitalismu a je pro ni typické, „že v ní neexistují masová buržoazně demokratická hnutí...“¹⁷

Ačkoli podle Lenina svět jako celek prožívá druhou epochu, v případě jednotlivých zemí či skupin zemí je věc složitější. Na několika dalších stránkách Lenin zpřesňuje, že druhou epochu prožívá pouze západní Evropa, kdežto „ve východní Evropě a v Asii epocha buržoazně demokratických revolucí teprve začala...“¹⁸, jinak řečeno, v rámci jedné epochy v širším světovém významu tohoto slova existují současně různé epochy v užším národním smyslu.

Leninská typologie epoch měla obrovský politický význam. Z ní vyplývalo, že Rusko, které v širším smyslu prožívalo „předvečer krachu kapitalismu“, může jako svůj bezprostřední úkol uskutečnit socialistickou revoluci. Protože však v užším smyslu patří Rusko v tom či onom stupni k předcházející epoše, nemůže revoluce opominout ty úkoly, které byly na Západě již vyřešeny buržoazními převraty. Jinými slovy, z leninské charakteristiky epoch vyplývala nutnost vypracovat nebo zpřesnit koncepci revoluce vzhledem ke každé epoše a ke každé zemi.

Je známo, že hlavním principem leninské teorie revoluce bylo její uskutečnění dvěma hlavními sociálními silami — dělnickou třídou a rolnictvem pod vedením proletariátu. Jednalo se o uskutečnění té varianty, na niž svého času upozorňoval Marx s Engelsem, totiž: spojit proletářskou revoluci s rolnickým bojem o půdu. Tím

se pro ruskou revoluci stala nesmírně významnou agrární otázka, neboť právě svou agrární strukturou se Rusko výrazně lišilo od Západu. Právě tato struktura charakterizovala podstatu období, které Rusko prožívalo. Když Lenin zkoumal tuto odlišnost, objevil v ní nejen pouhou národní zvláštnost, ale i páku revolučního hnutí.

Lenin charakterizoval ruskou agrární strukturu těmito slovy: „V ruském zemědělství se už nesporně upevnil a stále se vyvíjí právě takový kapitalistický systém. Štatkářské i rolnické hospodářství se vyvíjí právě v tomto směru. Ale čistě kapitalistické vztahy jsou u nás ještě v obrovské míře zatlačovány vztahy feudálními. A specifická ruská agrární otázka je právě v tom, že masy obyvatelstva, především masy všeho rolnictva, bojují proti těmto vztahům...“¹⁹ Teoretická Leninova analýza měla zcela konkrétní politický význam.

V souvislosti s tím je zajímavé podívat se na známé leninské hodnocení dvou možností v rozvoji zemědělství („pruská“ a „americká“ cesta) jako na sociologické charakteristiky, v nichž se skrývá obraz specifika celého společenského systému jako celku.

Shrme-li Leninovy výroky, tedy „pruská“ cesta, která převládala v předrevolučním vývoji ruské vesnice, vedla na jedné straně k zachování hlavních pilířů staré „nadstavby“, tj. k pokračování vlády reakce, k nevědomosti a otupování rolnické masy, na druhé straně k důsledným a rozhodným akcím rolnictva a jeho „bouřlivé revolučnosti“, což vyústilo ve svazek rolnictva s proletariátem pod vedením proletariátu a s vyloučením buržoazie jako revoluční síly.²⁰

Jinak řečeno, právě proto, že ruská revoluce probíhala v zemi se zaostalými strukturami, nabyta takové vnitřní energie, ukázala se být tak nekompromisní a šla tak daleko. Lenin vycítil tuto zvláštnost hned na samém jejím začátku. Když menševik Larin prohlásil živelnost ruského revolučního hnutí pouze za slabost a dal přednost „plánovitému“ hnutí v západní Evropě, jež nepřekračovalo rámec reformismu, podrobil Lenin Larina zničující kritice.²¹ Navlékání ruské revoluce do hávu

¹⁷ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 20, s. 407–408.

¹⁸ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 20, s. 412–413.

¹⁹ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 18, s. 68.

²⁰ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 3, s. 20–21; sv. 13, s. 291

až 293; sv. 15, s. 48–56, 162, 170–180; sv. 29, s. 184 a 185.

²¹ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 11, s. 343–346.

„civilizovaného“ evropanství by jí možná přidalo na respektu, ale znamenalo by i její degeneraci. Když na jiném místě Lenin uváděl zvláštnosti ruské revoluce,²² stavěl do jedné řady revolučnost dělnické třídy a zaostalost agrárních vztahů v Rusku. Vysvobození z této zaostalosti a tuposti nemohlo neprobudit energii mnohamiliónových mas. „Kdyby nebylo neštěstí, nepřišlo by štěstí.“ Avšak „neštěstí“ nepřinášelo jen samé kladné výsledky. Muselo se za ně platit, protože na každém kroku se naráželo na „asiatství“.

Leninovy výroky o „asiatství“, které zanechávalo své stopy na všech stránkách ruského života, svědčí o tom, že leninská sociologická analýza představovala výzkum nejen na úrovni sociálně třídních a sociálně politických vztahů, ale i na úrovni „systému kultury“ – souhrnu historicky podmíněných tradic a norem společenského způsobu života, který je předmětem výzkumu nové vědy, sociální psychologie, jež se vyvinula teprve v posledních desetiletích.

Leninovy úvahy na sebe upoutávají pozornost právě v posledních letech, kdy marxisté pracující v oblasti společenských věd pocítují nutnost objasnit nebývalou úlohu „třetího světa“ v mezinárodním revolučním hnutí, ujasnit rozdělení „světla a stínů“ v současných masových hnutích, vysvětlit příčiny popularity (bez ohledu na jejich význam a politickou úlohu) takových v podstatě utopistických ideologů, jako jsou M. Ghandi, M. L. King a jiní, a dát objektivní sociálně adekvátní výklad jejich koncepci.

3.

Typologii „epoch“, a tedy i sociálních systémů, Lenin dále rozvinul v souvislosti s analýzou národních hnutí na Východě, což mělo zvláštní význam již po říjnu a zachovává si svou aktualitu v plné, ne-li větší míře až do našich dnů. Leninovy poznámky v článku *O právu národů na sebeurčení*, týkající se různých epoch prožívaných západní Evropou a Asií, upozorňují demokratické síly Východu na nebezpečí kopírovat západní způsob vývoje, k čemuž může účinně přispět ztotožňování společenských struktur Východu a Západu.

V roce 1916 V. I. Lenin poznamenává, že

jestliže stojí před Ruskem současně se socialistickou revolucí úloha dovršení buržoazně demokratické přeměny, pak v Číně, Iránu, Turecku a jiných východních zemích „buržoazně demokratická hnutí zčásti sotva začínají, zčásti ještě vůbec neskončila“. I když Lenin zdůrazňoval určující úlohu ekonomické základny, analyzoval i jiné, nadstavbové struktury, jejichž specifikum zanechává znatelné stopy na situaci, a tedy i na metodách a formách revolučního boje. Tak v polemice s L. Martovem, který v duchu tradičního ekonomického determinismu menševiků vyvozoval všechen politický vývoj ze sociální struktury společnosti, Lenin zdůrazňoval především důležitost samostatného studia sociální struktury moci,²³ to jest těch problémů, které jsou předmětem dnešní sociologie politiky. Přibližně v té době ukazuje, máje na zřeteli především Východ, že „většina zemí a většina obyvatelstva světa není dosud ani na kapitalistickém stupni vývoje, nebo je pouze na jeho počátku“.²⁴ Později, v listopadu 1919, uvádí tyto znaky odlišující sociální strukturu Východu od struktury západní, dokonce i ruské: Rolnictvo (nikoli proletariát) je nejen „hlavní masou“, ale i „typickým představitelem pracujících mas“; společenské vztahy nejsou určovány kapitálem, ale „středověkými pozůstatky“.²⁵ Ještě později hovoří o tom, že v těchto zemích převládají „patriarchální a patriarchálně rolnické poměry“ nebo „vztahy předkapitalistické“.²⁶ Tehdy také souhlasí s tím, aby v programu Kominterny, kde se jedná o pokrokových silách Východu, bylo epiteton „buržoazně demokratický“ nahrazeno epitetonem „národně revoluční“.²⁷ Toto odhalení sociálních kontur společenského řádu ve východních zemích a jejich politických úkolů mělo zcela určité, velmi hluboké příčiny. Lenin si byl pravděpodobně vědom nedostatečné tradiční terminologie pro definování specifika tak zvaných „východních společností“. Bylo opravdu možné spokojit se výběrem jedné ze tří charakteristik – prvobytně pospolný, feudální nebo kapitalistický řád? Není to náhoda, že Lenin při hledání vhodných pojmů se uchýloval k takovým výrazům jako například „patriarchálnost“ a „provinciál-

²² V. I. Lenin, *Spisy* sv. 15, s. 53–54.

²³ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 22, s. 165–166; sv. 17, s. 133–145.

²⁴ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 23, s. 59.

²⁵ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 30, s. 155.

²⁶ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 31, s. 144, 239.

²⁷ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 31, s. 237.

nost“,²⁸ které snad byly pro označení specifika východu přiléhavější.

Proti Leninovu hodnocení stála, jako dříve, obecná schémata, která už teď nepřijímali jen reformisté, ale i „leví“. M. N. Roj, který byl tehdy znám jako vynikající komunistický teoretik v národnostně koloniální otázce, hájil toto schéma tím, že východní země označil za „kapitalistické“.²⁹ Je zajímavé, že autoři, kteří byli zatíženi reformistickými tradicemi, jako např. Serrati, navrhovali hodnotit Východ také západními měřítky, používajíc nejobecnějšího protikladu: buržoazie – proletariát.³⁰ Jinými slovy „leví“ i „praví“ dokazovali, že nepochopili konkrétní tvůrčí pojetí sociálních struktur, pro Lenina tak charakteristické.

Dnes dostaly Leninovy úvahy nový význam. S jejich pomocí snadno pochopíme nesprávnost metodologické pozice, která je základem některých teoreticko-politických požadavků, jež – odtrženy od sociálního řádu východních zemí – byly předkládány komunistům i demokratům v těchto zemích, přestože byly vhodné pouze pro dělnické hnutí ve vyspělých státech.

Totéž se dá říci i o „nadsazeném hodnocení“ výsledků národně osvobozenického hnutí v řadě zemí, kde i přes svou významnost a mimořádnou důležitost zpravidla nepřesáhlo rámec zděděné sociální struktury.

Mnohé z těchto omylů jsou nyní s úspěchem překonávány, což se projevuje v tom, že komunisté správně chápou pokrokovou úlohu národně revolučních sil v zemích Asie, Afriky, Latinské Ameriky a projevují živý zájem o specificky východní struktury, zejména o „asijský způsob vývoje“.

Lenin neomezoval svůj konkrétně sociologický přístup na pojmy formací a „epoch“. Jeho snaha o periodizaci, která je zřejmá každému čtenáři jeho spisů, není náhodná. Periodizace, jejímž nejnázornějším příkladem je *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu* (kapitola III – „Hlavní etapy v dějinách bolševismu“),³¹ měla pro Lenina jako vůdce strany dělnické třídy význam při zdůvodňování smělých taktických obrátů. Pro sociologa má hodnotu

jako odraz vnitřní dynamiky sociálního systému v historickém rámci nejen jedné formace, ale i jedné epochy, jako části formace, dynamiky, jež mění své tempo a formu v poměrně krátkých obdobích. V tomto smyslu je zvláště poučné: za prvé, Leninova taktika v předvečer Října, kdy bylo důležité využít výhodné, ale dočasné politické situace („otálet s vystoupením znamená smrt“)³²; za druhé, nahrazení politiky „válečného komunismu“ NEPem; za třetí, změna orientace k frontálnímu útoku na orientaci k hromadění sil, jejíž důvod a význam zdaleka ne hned pochopili i mnozí zkušení revolucionáři.

Pochopení odlišnosti tempa a forem sociální dynamiky – Lenin je pokládal za „čisté teoretické“ sociologické“ hledisko“³³ – může chránit před povrchním hodnocením sociálního vývoje v případech, kdy důraz kladený na obecnost epochy zastíňuje specifickou situaci v té nebo oné zemi, která má své tempo i své formy revolučního hnutí.

Varování před tímto omylem však nesmí vést k oslabení celkového významu pojmu „epocha“. Lenin má vždy na mysli tento význam, když mluví o ruské revoluci, kterou považuje za součást revoluce světové. Světová revoluce je vtělena v epoše (znovu používá tohoto termínu v širším, celosvětovém významu), která „spojuje občanskou válku proletariátu proti buržoazii ve vyspělých zemích s celou řadou demokratických a revolučních hnutí, včetně národně osvobozenického hnutí nevyspělých, zaostalých a utlačovaných národů“.³⁴

Změny, k nimž od dob Lenina došlo, jen potvrdily správnost základní Leninovy myšlenky. Dnes již nestačí užívat splynutí tří proudů v jednotný světový revoluční proces; v každém z nich jsou neustále i oba dva další. Vezmeme například masová hnutí na jaře a v létě 1968 ve Francii a v jiných zemích rozvinutého kapitalismu. Strukturu a orientaci těchto hnutí není možno vysvětlit, nevezmeme-li v úvahu „zainteresovanost“ členů těchto hnutí na osvobozenické válce vietnamského lidu a též na bouřlivých jevech v rozvojových zemích, nebo přestaneme-li brát v úvahu skutečnost, že bouřící se dělníci a studenti

²⁸ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 31, s. 145.

²⁹ Viz *Komintern i Vostok. Bojba za leninskou strategii i taktiku v nacionalno-osvoboditelnom dižienii*, M., 1969, s. 193–198.

³⁰ *Vtoroj kongres Kominterny. Ijul'-avgust 1920 g.* M., 1934, s. 155.

³¹ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 31, s. 20–25.

³² V. I. Lenin, *Spisy* sv. 26, s. 225.

³³ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 17, s. 31.

³⁴ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 23, s. 60.

jsou ovlivňováni jinými důležitými procesy v současném světě.

Leninovy myšlenky o epoše světové revoluce, rozvedené v dokumentech mezinárodních konferencí komunistických stran, mohou být chápány jako výzva k ucelenému posuzování společenských procesů. Mezinárodní konference v r. 1969 dospěla v souvislosti s historickým bojem sil pokroku a reakce k závěru, že „dějištěm tohoto boje je celý svět, všechny základní oblasti společenského života — ekonomika, politika, ideologie, kultura.“³⁵

V celistvosti současné epochy je zřejmě nutné hledat vysvětlení toho faktu, že jak ve vyspělých kapitalistických státech, tak i v rozvojových zemích dochází stále častěji k vážným politickým událostem a otřesům. Pro mnoho lidí byl překvapením květen 1968 ve Francii i řetězová reakce sociálních výbuchů v USA a jiných kapitalistických zemích, protože se udály v podmínkách hospodářského vzestupu, v podmínkách konzumní společnosti. Překvapením byla i celá řada převratů v afrických zemích, pro které, jak se zdálo, hlavní úkol — dosažení politické nezávislosti — byl již vyřešen. Leninská charakteristika současné epochy jako „poměrně mnohem bouřlivější, katastrofické, konfliktní“ je tedy použitelná všude.

V souvislosti s Leninovým hodnocením zvláštnosti revoluce v Rusku se na Západě i na Východě objevuje názor, že tradiční, alternativní charakteristika revolucí buď jako buržoazních anebo jako socialistických je nedostatečná a že je nutno vymezit dodatečné podstatné znaky. Lenin skutečně stále upozorňoval na existenci více než jedné revoluční třídy v Rusku (proletariát a rolnictvo), přičemž tuto revoluční „nestejnorodost“ považoval za přednost ve srovnání se „sociálně stejnorodými“ revolucemi. Základem tohoto závěru je známé Leninovo tvrzení o nemožnosti „čisté“ sociální revoluce.³⁶

Může se zdát, že v zemích s početní převahou dělnické třídy, kde existuje mnohem vyšší úroveň hospodářského rozvoje než v Rusku v r. 1917, budou zákonitě jen čistě proletářské revoluce. V praxi ovšem nejsilněji působící masová vystoupení ve vyspělých kapitalistických státech prá-

vě překvapují svou nestejnorodostí, pestrostí sociálních barev a odstínů. To nikterak neodporuje skutečnosti, že rozhodující silou současného vývoje je dělnická třída.

Zapojení různých skupin „maloburžoazie a zaostalých dělníků“ anebo, jak Lenin říkal, „desítek miliónů městské a vesnické chudiny, žijící v maloburžoazních existenčních podmínkách“³⁷ do revoluce považoval Lenin za nevyhnutelnou podmínku změny boje ve skutečně masový. Dnes tato myšlenka umožňuje správně a kladně hodnotit i živelná vystoupení městských — převážně černošských — „nižších vrstev“ v USA a studentské nepokoje v západní Evropě.

Leninská charakteristika revolucí nabádá k pozorné analýze procesů sociální diferenciace, k hledání zdrojů revolučních hnutí nejen v hlavním předělu, který rozděluje dvě základní třídy, ale i v jiných trhlínách, protínajících v různých směrech sociální strukturu kapitalistické společnosti. Současně je vzorem pro hlubokou sociologickou analýzu.

4.

Význam Leninova přínosu v oblasti sociologie se projevuje i v ostré kritice, které podrobil některé sociologické směry. Čteme-li pozorně Leninova díla, nemůžeme si nepovšimnout, že Lenin pozorně sledoval vlastní pojem „sociologie“ a někdy, ne bez skepse nebo ironie, dával toto slovo nebo jeho deriváty do uvozovek. Příčinou byla ta okolnost, že titul „sociologů“ si přivlastnili mnozí ideoví a političtí odpůrci marxismu, kteří vystupovali proti revolučnímu přetvoření sociálně ekonomických vztahů, anebo s programy, jež neměly objektivní základy.

Lenin zahájil svou tvůrčí činnost bojem proti „eticko-sociologické škole“ N. K. Michajlovského, jehož názory byly charakterizovány odtržením společenských hnutí, včetně revoluce, od stěžejních vztahů, což zbavovalo sociální analýzu vědeckosti a sociální činnost správné orientace. Později se terčem leninské polemiky staly — jak se Lenin ironicky vyjadřoval — „sociologické generalizace“³⁸ kadetských spisovatelů (mj. M. M. Kovalevského a J. S. Izgojeva), kteří vycházejíce z iluzorní všeobec-

³⁵ *Meždunarodnoje Sověščanje komunističeskich i rabočich partij. Dokumenty i materialy*, M., 1969, s. 286.

³⁶ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 22, s. 382.

³⁷ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 22, s. 383; sv. 8, s. 278.

nosti „lidské solidarity“, považovali revoluci za patologický jev. V *Materialismu a empiriokriticismu* byl nejedovatějšími poznámkami Lenina poctěn S. A. Suvorov, autor *Základů sociální filosofie*, který se pokusil, zřejmě v tradici Comtově a Spencervě, přenést fyzikální a biologické zákony na společenské procesy. V předvečer Října a po něm se hlavními nepřáteli bolševiků staly strany maloburžoazní demokracie. V tomto období, kdy se rozhodovalo o bytí či nebytí nové společnosti, vede Lenin ostrou polemiku proti maloburžoazním sociologům, kteří stavěli své závěry v dílčích otázkách svědčících, jak by se vyjádřili dnešní sociologové, o disfunkčnosti vývoje, proti změnám v celém společenském řádu Ruska,³⁹ které vzbuzovaly mnohem více naděje a byly mnohem významnější.

Lenin rozhodně zavrhoval metodu sociální alchymie, vlastní všem zmíněným směrům, tj. univerzální schémata, do nichž se vtěsňovala rozmanitá a protikladná historická skutečnost. V tomto směru je charakteristická Leninova kritika S. A. Suvorova. Lenin z jeho myšlenkových konstrukcí ihned vyčlenil od Macha a Avenaria vypůjčený a s marxismem neslučitelný nárok na objevení univerzálního zákona vývoje lidské společnosti — tak zvaného zákona „úspory sil“ — a charakterizoval ho jako bezobsažnou, bombastickou a prázdnou frázi.⁴⁰

Pro buržoazní teoretickou sociologii je typická obecnost, riskující až přechod v banalitu. To je velmi dobře patrné na populární „teorii sociální činnosti“ hlavního představitele amerických funkcionalistů Talcotta Parsonse. Podle Parsonse představují základní sociální vztahy, např. mezi dvěma jedinci, jakýsi obecný model celého sociálního systému.⁴¹ Poznámka Marxe, že politická ekonomie se ráda uchyluje k robinzonádám,⁴² by se dala parafrázovat takto: sociologové mají též rádi své robinzonády — malé skupiny, které často jednoduše redukuje na pár jedinců.

Pravda je v tom, že Parsonsova „vysoká teorie“, jak ji ironicky označil Wright Mills, při svých velkých nárocích velmi málo přispěla k výzkumu sociálních pro-

cesů obrovského rozmachu, které otrásají současným světem. Není divu, že dnes zcela úctyhodní buržoazní sociologové v USA a jiných zemích Západu pocítují nedostatečnost „vysoké teorie“ i nedostatky vědeckých bádání o makroproblemech společenského života. Pro svou abstraktní obecnost byla Parsonsova teorie v posledních letech kritizována i některými vědci nemarxisty (P. Crosser, A. Frank aj.). Tato kritika nutně vede k závěru o mimořádné aktuálnosti Leninových poznámek jak o všeobecném schématu Suvorova, tak o aspiracích některých sociologů na abstraktní a bezúčelnou „systematiku“.⁴³

Pro sociology, jejichž teoretické myšlenkové konstrukce vyvolaly Leninův protest, bylo charakteristické — v souladu s pozitivistickými zásadami — odmítnutí hodnotícího přístupu ve sféře vědeckého myšlení. Lenin však chápal vědeckost nejen jako popis, ale i jako sociální kritiku, nejen jako analýzu daného, ale i jako tvorbu budoucího. Není náhodné, že v *Materialismu a empiriokriticismu* kritizuje machisty právě v souvislosti s tím, že vytýkají Marxovi hodnotící přístup, který označují za „metafyziku“ a „romantiku“.⁴⁴

Leninovi tedy byla proti mysli taková sociologie, která ve snaze být „nad bojem“ oddělila sféru své vlastní činnosti od společenského hnutí, tj. od sociální kritiky. Taková sociologie, představovaná díly Spencera, Kovalevského a v současné době koncepcemi tzv. „scientismu“, považuje rovnováhu za normální stav, revoluci za porušení přirozeného průběhu vývoje a sociologa za nezúčastněného pozorovatele.

Tento typ sociologie se mohl v očích Lenina jen zkompromitovat a zpochybnit dokonce i svůj název, který pak zasluhoval jen ironických uvozovek.

Leninův samozřejmý protest vyvolalo též pojetí sociologie jako sociálního inženýrství existujícího řádu, které bylo vlastní sociologům-liberálům a maloburžoazním demokratům a z něhož se v dnešní době vytvořil celý směr sociologického empirismu, ba více než to — celá sféra kapitalistického spekulování, jehož výsledky jsou vyjádřeny pojmy jako je paternalismus, politika participace, „lidské vztahy“. V té-

³⁹ Viz například Leninovu kritiku sociologických prací Pitirima Sorokina, *Spisy* sv. 33, s. 233–235.

⁴⁰ Viz V. I. Lenin, *Spisy* sv. 14, s. 350–351.

⁴¹ Viz např. jeho programový článek *Hledisko autora, který uzavírá práci The Social Theories of Talcott Parsons*, Englewood Cliffs, 1961.

⁴² Viz K. Marx – B. Engels, *Kapitál* I, s. 94, SNPL Praha 1954.

⁴³ Viz V. I. Lenin, *Spisy* sv. 39, s. 53–54, 74–75, 372–373.

⁴⁴ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 14, s. 334–335, 339–340.

to souvislosti je třeba zdůraznit nesmiřitelnost k reformismu, který Lenin vždy pokládal za prostředek konzervace zaostálých poměrů.

Sociologové-empirici, praktičtí sociotechnici, právě tak jako teoretici vyhlásují hodnotovou neutralitu. Ale to, jak správně poznamenal levicový americký sociolog I. L. Horowitz, znamená „přijetí hodnot byznysu a lhostejnost k základním morálním otázkám“.⁴⁵ A skutečně, empirik a sociotechnik se proměňují v technokraty, kteří se zabývají zdokonalováním existujícího zřízení. A rovněž empirik, když se soustřeďuje na maximálně dokonalou analýzu mikroproblémů, odvrací se ustrašeně od makroproblémů právě tak, jako jeho kolega teoretik.

Lenin zdaleka nebyl zásadním odpůrcem sociálního inženýrství: je dobře známa jeho výzva využít v podmínkách socialistického řádu pro jeho racionalizaci všechno vědecké a pokrokové z koncepce F. U. Taylora, která se projevila jako nejvýraznější vzor vyhraněně třídního buržoazního sociálního inženýrství. Z leninských prací však vyplývá závěr o vzájemném vztahu sociální revoluce a sociálního inženýrství: druhé může být efektivní jen v tom případě, že vyrůstá z prvního.

5.

Leninovi oponenti z řad sociologů měli ještě jeden rys, který vyvolával jeho rozhodný protest. Gercen tomu ironicky říkal „ptačí jazyk“. – Šlo o oblíbenou hru s termíny, při níž quasivědecká forma skrývá banální obsah. Lenin, jak je známo, ve svém slohu vždy usiloval o jasnost a nesnášel strojenost. Není divu, že pojmový aparát, který se často stával samoučelným, nevzbuzoval jeho důvěru. V tomto ohledu jsou charakteristické Leninovy sarkastické poznámky o zmíněném již článku Suvorova. Lenin ironicky cituje: „Celkem vzato, produktivní síly lidí tvoří genetickou gradaci“, a pak, přidávaje výrazné slůvko „uf!“, pokračuje v citátu, v němž autor s vědeckou tváří vykládá

banality. Lenin to komentuje: „To není žádný výklad Marxu, nýbrž je to zaneřádění marxismu neuvěřitelným nánosem frází“.⁴⁶

Mohlo by se zdát, že tyto poznámky měly jen dílčí význam, a že Suvorovův slovní bombast a surrealistický jazyk zůstaly jen historickou epizodou, která ve vývoji sociologie zapadla do minulosti. Bohužel tomu tak není. Vzniká dojem, že i dnes, podle příkladu Panurga, který platil kupci jen zvoněním mincí, někteří západní sociologové prohlašují zvonění slovy za něco konkrétního. Banálnosti se oblékají do pestrých hávů sociologické terminologie. Zdánlivě vědecké řeči vytvářejí iluzi vnitřního pohybu a obohacení myšlení, ačkoli ve skutečnosti jen zastírají stagnaci a slouží zachování konzervativních struktur.

V té či oné míře je to charakteristické dokonce pro „nejserióznější“ a všeobecně uznávané západní sociology, mezi jinými i pro Talcotta Parsonse. Pokud jde o „ptačí jazyk“, je Suvorov v porovnání s ním prostě poloanalfabet. Svě programové práce napsal Parsons v takovém nepochopitelném přeučeneném slohu, že Wright Mills byl vyprovokován provést „překlad“ myšlenek Parsonse do srozumitelné angličtiny. V úvodu se Mills jasně vysmívá „vysoké teorii“. „Věc je v tom, že pochopit ji se nepodaří najednou: vzniká podezření, že ji vůbec není možno pochopit. To je ovšem ochranná přednost...“

„Pro ty, kteří si nečiní nárok na její pochopení, ale jimž se tato teorie líbí – a těch není málo – to je zázračný labyrint, půvabný právě proto, že se často potkává nádherná nepřítomnost smyslu.“ Když udělal „překlad“, umožňující mnohonásobnou redukci objemu originálu, a když současně vysvětlil nesrozumitelná místa, došel Mills k závěru, že přibližně polovina obsahu „vysoké teorie“ jsou pouhé fráze, 40 % je vypůjčeno z učebnic sociologie a jen 10 % může být – i když mlhavě – ideologicky použito.⁴⁷ Ale i zastánci Parsonsova funkcionalismu v podstatě uznávají, že hra s termíny přivedla k jejich in-

⁴⁵ Viz *The New Sociology. Essays in Social Science and Social Theory in Honor of C. Wright Mills*, New York, 1965, s. 8, 9.

⁴⁶ V. I. Lenin, *Spisy* sv. 14, s. 353.

⁴⁷ C. Wright Mills, *Sociological Imagination*, New York, 1969, s. 26, 27, 49.

⁴⁸ Známy americký sociolog funkcionalista R. K. Merton charakterizuje „terminologický zmatek“ takto: „Stejný termín se příliš často užívá pro označení různých pojmů a tentýž pojem se označuje různými termíny. Jasnost analýzy i adekvát-

nost komunikace se stávají obětí tohoto nerozváženého použití slov. Analýza trpí bezděčným posunem obsahového významu daného termínu, komunikace s jinými se narušuje, protože jeden a tentýž obsah se zatemňuje celou sérií různých termínů“ (R. K. Merton, *The Social Theory and Social Structure*, Glencoe, 1962, p. 20).

Ostatně i sám Parsons před nedávnem uznal, že v jeho pracích jsou „specifické a někdy neodůvodněné nesrozumitelnosti“ (*The Social Theories of Talcott Parsons*, p. 320).

flaci, která naprosto neusnadňuje vývoj vědy, nýbrž ho ztěžuje.⁴⁸

To ovšem neznamena popření důležitosti rozpracování sociologického pojmového aparátu, sociologické terminologie. Za poslední desetiletí v souvislosti se složitostí společenské struktury, s prohloubením jejího studia a s rozvojem poznání lidské osobnosti se jazykový instrumentář sociologie rozšířil a jeho základy získaly určitou stabilitu. Obsahuje na jedné straně takové termíny jako systém, struktura, formace, základna a nadstavba, společenská třída atd. a na druhé straně termíny jako orientace, sociální vrstva, formální a neformální skupiny atd. Pojmy první skupiny se používaly v klasické marxistické literatuře, a některé z nich byly poprvé použity právě zakladateli marxismu; pojmy druhé skupiny byly všeobecně zavedeny představiteli nemarxistických škol, a proto samy o sobě často vyvolávají u marxistů určitou nedůvěru.

A přece proces terminologického obohacování sociologie nutně musí být doprovázen jiným procesem — zpřesňováním významu základních pojmů a očištěním sociologie od slovních plev. Pokud se sociologie snaží osvojit si metody exaktních věd, což předpokládá jednoznačné přesné užívání termínů, potud je těžko odmítat názor, že přirozeným předpokladem sociologického pochopení klasických marxistických děl je předběžné vymezení a rozlišení významu,

v němž je ten nebo onen termín používán. Současně je ve stejné míře přirozený a nutný boj proti terminologickému běsnění, při kterém se buď provádí žonglérství se sociologickou terminologií, aby se udělal dojem na „outsidery“, anebo se autor oddává neodůvodněnému objektivně epigon-skému tvoření slov a nazývá to sociologií. V této souvislosti zasluhuje pozornost poznámka bývalého předsedy Mezinárodní sociologické asociace Jana Szczepańskiego, který nedávno vyslovil myšlenku, že je nutné, aby sociologové každé skupiny zemí, které tvoří sociální pospolitosti, vypracovali originální pojmový aparát odpovídající jejich sociální realitě, svůj „frame of reference“,⁴⁹ jinými slovy systém referenčních bodů v sociálních výzkumech.

Marxismus není ovšem sbírka předem daných odpovědí na veškeré současné či budoucí otázky. Je to především „příručka ke studiu“ (B. Engels).⁵⁰ Pro společenskou vědu, která prudce zvyšuje tempo svého rozvoje, jako sociologie, je neobyčejně důležité hluboce si osvojit velký tvůrčí odkaz klasiků marxismu a na tomto základě stále hlouběji a mnohostranněji zkoumat a analyzovat jevy, které nebyly dříve probádány. V této souvislosti jsou Leninovy práce nevyčerpatelným zdrojem pro pochopení současných a perspektivních sociálních procesů.

Přeložila Dana Dubinová

⁴⁸ Viz J. Szczepański, *Marksiŝtŝkaja sociologitŝja v mirovom sociologičeskom dvuženii*, *Voprosy filosofii*, No 6, 1969, s. 16–20).

⁵⁰ K. Marx – B. Engels, *Sočinenija*, T. 37, s. 371.

Věda je nepostradatelnou složkou sociálně ekonomického systému každé moderní průmyslově vyspělé země.

Dříve byla věda zkoumána převážně z epistemologického hlediska jako forma lidského poznání světa. Logicko-epistemologická zkoumání vědy a studium tvůrčího procesu ve vědě dnes sice neztrácejí na svém významu, ale zároveň se rostoucí měrou požaduje zkoumání vědy z hlediska sociologického. Je to způsobeno tím, že věda se stává záležitostí velkých kolektivů. Počet lidí zabývajících se vědou se nesmírně rozrůstá, investice do vědy se rychle zvyšují a již nyní tvoří závažnou položku v rozpočtu mnohých zemí.

Poněvadž věda o vědě vůbec a sociologie vědy zvláště představují nové výzkumné oblasti, mohla by nová diskuse o jejich problémech, základních teoretických principech, výzkumných programech atd. přispět k rozvoji těchto výzkumných oblastí. V této práci se omezíme na úvahu o některých metodologických problémech sociologie vědy.

Otázka předmětu sociologie vědy stále ještě nemůže být pokládána za definitivně vyřešenou. N. Kaplan píše, že doposud nebyla vypracována přijatelná koncepce, jež by stanovila hranice sociologie vědy a hlavních předmětů jejího studia. T. Parsons – i když nedefinuje předmět sociologie vědy – navrhuje rozvrhnout její problémy do čtyř hlavních témat: 1. povaha vědy, 2. povaha vědců, 3. organizace vědy, 4. vzájemné vztahy mezi vědou a společností. Toto vymezení otázek může sloužit jako jakési schéma pro určení hranic sociologie vědy, nevymezuje však pojmy. A bez konceptualizace není možné žádné vážné teoretické zkoumání.

V této souvislosti bychom rádi pojednali o některých přístupech k sociologii vědy, založených na metodologických zásadách historického materialismu.

Z hlediska historického materialismu existují dva aspekty zkoumání společnosti,

kteří jsou nerozlučně spjaty. Předně, vývoj společnosti lze analyzovat jako přírodně historický proces, v němž dochází ke komplexní interakci různých sociálních jevů. Za druhé, vývoj společnosti lze zkoumat jako výsledek činnosti jednotlivců směřujících k určitým cílům a podněcovaných k činnosti svými zájmy a potřebami.

Podstata vzájemného vztahu těchto dvou aspektů spočívá v tom, že lidské činnosti nejsou svou povahou arbitrární, ale jsou determinovány objektivními podmínkami sociálního života. Objektivní podmínky jsou přitom samy neustále vytvářeny, reprodukovány a pozměňovány lidskou činností. Při aplikaci tohoto metodologického rámce na studium vědy můžeme vymezit dva aspekty sociologie vědy: jednak zkoumání vědy jako objektivního sociálního jevu, zkoumání její struktury, vnitřní organizace a jejích vazeb se společností, jednak zkoumání vědy jako specifické oblasti a specifického druhu činnosti ve společnosti, které je zaměřeno na proces získávání poznatků a jejich aplikaci v praxi. Je zcela zřejmé, že samy tyto aspekty jsou jakousi abstrakcí, která dělí integrační proces na jednotlivé části. Avšak tato abstrakce je nutná, neboť umožňuje konceptuální zpracování vědy a zjištění jejích vnitřních vztahů. Jinými slovy, abychom mohli pochopit lidskou činnost v oblasti vědy, musíme především analyzovat vědu jako objektivní sociální jev. Opomeneme-li to učinit, dojdeme pouze k povrchnímu, deskriptivnímu chápání vědecké činnosti.

Je-li při zkoumání vědy sociologická teorie aplikována z hlediska prvního tématu, očekává se, že vysvětlí takové otázky, jako je vznik sociální potřeby vědy, specifická povaha vědy, její místo v životě společnosti, její sociální funkce.

Vzhledem k objektivním podmínkám jejího vývoje je věda formou činnosti splňující jisté sociální požadavky poznání a nalézání způsobů aplikace poznání v praxi. Sociologie vědy by měla zkoumat míru,

v níž vědecká činnost odpovídá objektivním požadavkům společnosti, a míru, v níž společnost sama vědu potřebuje. Tato druhá okolnost nakonec rozhoduje o tom, zda se ve společnosti vytvářejí příznivé či nepříznivé objektivní podmínky pro rozvoj vědy jako celku nebo jejich jednotlivých odvětví. Druhým aspektem tohoto tématu je studium kanálů a výsledků aktivního vlivu vědy na společnost, neboť věda je svou podstatou tvořivá, revoluční sociální síla, zdroj technické a někdy i sociální iniciativy.

Proces vytváření vědy je historicky spojen s institucionalizací vědecké činnosti. Věda a její vztahy ke společnosti přijímají určité organizační formy, které vytvářejí objektivně existující rámec vědecké činnosti, a jako takové mohou být považovány za podstatnou součást objektivních podmínek rozvoje vědy. Na druhé straně však jsou tyto organizační formy svou povahou odvozené a měly by být v souladu se svým cílem orientovány na vědeckou činnost a přizpůsobeny této činnosti, nikoli naopak. Vědecká činnost totiž dává smysl organizačnímu systému vědy a jejích institucí. Proto vzniká problém optimálních forem organizace vědy, který je zčásti také problémem sociologie vědy.

Vědecká činnost je tedy determinována objektivními podmínkami, které v nejširším slova smyslu zahrnují technologické a socioekonomické podmínky, úroveň rozvoje vědy, a dokonce i její organizační formy. Na druhé straně však věda jako objektivní systém existuje a funguje jen díky vědecké činnosti. Pokládáme-li tedy vědu za specifickou lidskou činnost, je to také nutný aspekt jejího studia v rámci sociologie vědy.

Jádrem vědecké činnosti je výzkum, který přímo vede k prohloubení poznání. Vedoucí roli ve vědecké činnosti tedy hraje člověk, který má nejen nutnou tvořivou potenci a pohnutky k práci, nýbrž i kvalifikaci a morální kvality, jež mu umožňují účinně spolupracovat s jinými lidmi. Z toho vyplývá, že společnost má primární zájem takového člověka objevit a získat ho pro vědeckou činnost. Tento problém se stal obzvlášť akutním v posledním desetiletí. V dobách, kdy výzkum prováděli převážně jednotlivci, byl proces získávání lidí pro vědu, pro tvořivou vědeckou práci převážně záležitostí pedagogickou. Nadaný

vědec nebo učitel si většinou vyhledával schopné pomocníky a lidi, kteří by dále rozvíjeli jeho myšlenky. Proto vztahy mezi učitelem a žákem představovaly základní sociální vztahy ve vědě. To ovšem do značné míry platí i pro naši dobu. Dnes však tyto vztahy tvoří součást širšího systému vztahů, který se začíná ve vědě objevovat. Kromě toho nastala kvalitativní změna v postoji společnosti k tomuto procesu. V přítomné době je vyhledávání vědeckého talentu záležitostí státního významu, neboť úspěch té či oné vědecké disciplíny závisí především na tvůrčím potenciálu, který má k dispozici. Není náhodou, že slavní fyzikové a matematici se podílejí na organizaci specializovaných škol, jejichž účelem je objevování nadaných dětí. Nebudeme se zde zabývat otázkou, do jaké míry je tento způsob řešení problému efektivní; je však aplikován v mnohých technicky i vědecky vyvinutých zemích. V kapitalistickém světě má boj o talenty někdy nehezku formu — např. „přetahování mozků“ z různých zemí do Spojených států. Tento jev nese známky kapitalistického soutěžení. Ale v jádře jde o stále stejnou poptávku po kvalifikovaných specialistech, po schopných a nadaných lidech.

Přestože výzkumná činnost je ústřední činností v oblasti vědy, bylo by nesprávné se domnívat, že oblast vědy zahrnuje jen tento jediný druh činnosti. Věda je nepředstavitelná bez řídicí činnosti, obzvlášť pak bez vědeckého řízení, bez činnosti plánovačů a konstruktérů (která někdy tvoří součást výzkumné činnosti, a dokonce se stává — zvláště v aplikovaných vědách — relativně samostatnou), bez technické asistence, bez činnosti spojené s výměnou vědeckých informací.

Tyto rozmanité činnosti ve vědě vedou k diferenciaci podle obsahu práce, která se neshoduje s tradičním rozdělením vědy na jednotlivé vědní obory. Proto se používá dvou různých, ale vzájemně se prolínajících způsobů klasifikace činnosti — podle obsahu práce (výzkumná práce, vědecká asistence atd.) a podle různých vědeckých profesí (fyzika, biologie, technické vědy, sociální vědy atd.). Používání dvou kritérií podává značně komplexní obraz dělby a organizace práce na poli vědy. Rozvoj vědy vyžaduje zkoumání tohoto problému, neboť na něm závisí stanovení optimálních kvantitativních

vztahů mezi různými druhy činnosti ve vědě a určení struktur vědeckých kolektivů nejvhodnějších pro dosažení vědeckých cílů. Povaha všech těchto problémů je komplexní a sociologie vědy může značně přispět k jejich zkoumání.

Vymezení obou shora uvedených přístupů sociologického bádání lze tedy považovat za metodologickou techniku umožňující přechod od popisu činnosti k jejímu vysvětlení i analýzu objektivních podmínek spojených s lidskou činností, a to nikoli jako samostatných entit, ale jako podmínek této činnosti. Tato technika umožňuje přechod od abstraktního pojmání jednotlivých složek celku k jeho konkrétní re-produkci. Její použití se zdá být absolutně nezbytné pro vytvoření konceptuálního schématu v sociologii vědy.

Moderní sociologická teorie je nepředstavitelná bez poznání různých rovin sociologického vědění. Obecnou sociologickou teorií a jednotlivá specializovaná odvětví sociologického výzkumu lze s ohledem na rozdílný stupeň jejich obecnosti pokládat za různé roviny sociologické teorie. Specializované sociologické teorie jsou zprostředkujícím článkem mezi obecnou teorií a empirickým zkoumáním. Je totiž nemožné dospět přímo od empirických faktů k obecné sociologické teorii. Řada přechodných stadií je nezbytná. Z toho důvodu by měly definice struktury sociologické vědy vycházet z poznání jednotlivých rovin sociologické teorie.

Domníváme se, že i specializované sociologické teorie mají různé roviny obecnosti. V případě sociologie vědy souvisí tyto různé roviny s povahou předmětů zkoumání — tj. zkoumání a) jednotlivce a hlavních vědeckých kolektivů, b) struktury vědy a systémů vztahů ve vědě v některé zemi jako celku, v některém vědeckém odvětví nebo ve vědě vůbec, c) vztahů mezi vědou a společností, mezi vědou a různými sociálními jevy.

Studium těchto předmětů vede k různým rovinám sociologického zobecnění. Současně však zacházení s jakýmkoli sociologickým předmětem, ať už jde o jednotlivce, nebo o kolektiv, nebo o vědu jako celek, předpokládá aplikaci metodologických principů obecné sociologické teorie. Proto vztahy mezi různými rovinami sociologické teorie nemohou být vysvětlovány jen jako vztahy subordinace, v nichž kon-

krétnější je podřízeno obecnějšímu. Každá rovina sociologické teorie zahrnuje několik různých stupňů generalizace; jejich korelaci určuje povaha studovaného předmětu.

Všechny tyto závěry jsou vyvozeny z analýzy vznikajícího systému vztahů ve vědě. Zapojení do vědy a vlastní vědecká práce kladou na jednotlivce těžké nároky. Především se od něho žádá, aby byl obeznán s nejnovějšími vědeckými poznatky, aby měl přehled o všech dosud získaných poznatcích a o metodách vypracovaných při rozvíjení vědy (zde ovšem nemáme na mysli vědu jako celek, nýbrž jen určité její odvětví). Věda nesnáší provincialismus a lokální úzkoprstost. Pomocí existujících komunikačních prostředků přichází každý vědec do styku s vědou v jejím celku. Proto v rámci rozvětveného systému vědeckých vztahů a komunikací je pravidlem spíše činnost kolektivů než izolované úsilí jedince. Při detailnějším studiu kolektivní práce lze vymezit různé úrovně komunikace a vztahů. Taková analýza je důležitým samostatným sociologickým problémem, k jehož rozboru by bylo třeba zvláštního příspěvku. Zde bychom chtěli jen upozornit na skutečnost, že sociologické studium různých úrovní a typů komunikace a vztahů ve vědě má význam nejen čistě teoretický, nýbrž i praktický. Uvažujeme-li např. o vědeckém kolektivu, systém jeho sociálních vztahů zdaleka není bez vlivu na jeho normální fungování. Avšak vztahy v kolektivu jsou lokálního charakteru a zpravidla mají formu přímého osobního kontaktu.

Proto jejich sociálně psychologický popis nabývá na důležitosti, což znamená, že metody výzkumu malých skupin dokonale vyhovují potřebám jejich analýzy.

Velmi zajímavé je zkoumání vazeb mezi formálními a neformálními systémy vztahů. Jak ukázal D. Price a jiní, výměna informací uvnitř systému neformálních vztahů je ve vědě většinou velmi důležitá, protože stimuluje a zvyšuje produktivitu vědecké práce. Analýza vazeb mezi formálními a neformálními strukturami, příčin vedoucích ke vzniku neformálních struktur v kolektivu, závažnosti těchto struktur pokud jde o vědeckou činnost atd. umožňuje získat vhled do mechanismů kolektivní vědecké aktivity. Tímto způsobem se vytváří skupina problémů a výzkumných metod vztahujících se ke zkoumání vědec-

kého týmu; to pak je zároveň také krokem vpřed v hierarchizaci rovin sociologie vědy.

Pokoušíme-li se definovat povahu a systém vztahů, které se vytvářejí ve vědě jako zvláštní oblasti sociální dělby práce, přicházíme do styku s další skupinou problémů a metod používaných při jejich zkoumání. Existuje mnoho možných přístupů k analýze tohoto systému vztahů. Domníváme se, že nejplodnějším přístupem pro sociologii by byla analýza souhrnu vztahů, který se vytváří v souvislosti s postupem vědecké myšlenky od jejího vzniku k její praktické realizaci. Když K. Marx začal studovat výrobní vztahy v jejich úplnosti, vymezil je tím, že sledoval cestu produktu od výroby přes směnu a distribuci k spotřebě. Individuální spotřeba vyjímá produkt z oblasti sociálních vztahů; proto jsou spotřební vztahy pokládány za horní hranici systému výrobních vztahů.

Ve vědě hrají roli výrobku myšlenky (poznatky, informace atd.); zde je předmětem úvahy souhrn vztahů spojených s postupem myšlenky od jejího zrodu k její realizaci ve výrobě nebo v jakékoli formě praktické činnosti (například v medicíně, v sociálních vědách atd.). To jsou abstraktní hranice vztahů ve vědě. Jaká je povaha těchto vztahů? Na základě faktu, že moderní věda se mění v přímou výrobní sílu, přicházejí někteří autoři k závěru, že vztahy ve vědě nejsou ničím jiným než vztahy výrobními a že proto metody ekonomické analýzy, obvykle používané v případě výrobních vztahů, mohou být bezvýhradně aplikovány i na systém vztahů ve vědě (viz např. *Voprosy filosofii*, 1967, č. 2, ss. 15–16).

Pokládáme tento názor za jednostranný. Vztahy ve vědě jsou ovšem ve spojitosti s výrobními vztahy. A je jisté, že dnes se vědecká činnost někdy stává přímou součástí výroby. Přesto však je věda samostatnou oblastí dělby práce, kterou nelze identifikovat s výrobou. Proto mají sociální vztahy ve vědě svůj specifický charakter, což není radno přehlížet. Tento specifický charakter se projevuje v různých zvláštěnostech, ve velkých obtížích při plánování vědy a zvláště v řízení vědy, které nelze identifikovat například s řízením zemědělského družstva nebo závodu. Specifická povaha vztahů vyplývá ze specifické povahy vědecké činnosti. Je-li cílem činnosti

ve sféře přímé zboží výroby výroba zboží podle stanoveného vzoru (i když výrobní proces může mít své tvůrčí momenty), cílem činnosti ve vědě je produkce nových myšlenek a její charakter je v podstatě tvůrčí (i když se v ní vyskytuje také spousta rutinní práce). Věda přes svou návaznost na výrobu s ní není identická a vytváří specifickou sféru činnosti. Proto ve vědě vzniká zvláštní systém sociálních vztahů, který má nepochybně své ekonomické aspekty, ale nemůže být na ně redukován.

Souhrnně lze vymezit tato stadia činnosti související s postupem myšlenky „od nevědomosti k činnosti“:

- A – základní výzkum, hledání nových teorií
- B – studium jevů, faktů v rámci dané teorie
- C – aplikovaný laboratorní výzkum
- D – realizace a aplikace v praxi

Toto schéma ukazuje komplexnost systému vztahů, která vzniká v souvislosti s různými druhy vědecké činnosti. Lze z něho vyvodit některé praktické závěry. Například je třeba, aby výzkum typu A hrál vedoucí roli, aby každé stadium aplikovalo výsledky předcházejícího stadia co možná nejrychleji, aby výzkumy různého typu byly v optimálním poměru, aby proces nepřetržitě postupoval od A k D, atd. (viz V. I. Duženov, *Aspekty problému zvýšení efektivnosti vědeckého výzkumu* ve sborníku z konference „Způsoby zvyšování efektivnosti vědecké práce“. Novosibirsk 1966).

Toto schéma vztahů lze dále analyzovat, neboť může být aplikováno nejen na vědu jako na celek, ale také na vztahy mezi specifickými kolektivy, které mají za úkol rozvíjet určitou vědeckou myšlenku a aplikovat ji v praxi. Na této konkrétnější úrovni lze sledovat celou síť životních a zcela dynamických vztahů, které sice přesahují dané kolektivy nebo ústavy, avšak přesto je ovlivňují. V praktickém životě jsou činnosti všech typů v oblasti vědy i mimo ni zahrnuty do daleko komplexnějšího systému vztahů, než vyplývá ze shora uvedeného schématu.

Vezmeme typ A. Výzkum tohoto typu není zahrnut pouze ve vztahu A–B. Předně je výzkum typu A v dané vědě prováděn kolektivy a vědci v počtu „n“, kteří

jsou nutně navzájem spojeni — proto $A = A_1 + A_2 + A_3 + A \dots A_n$. Kromě toho základní výzkum typu A v dané vědě souvisí se základním výzkumem v jiných vědách, blízkých i vzdálených, proto $A = A^1 + A^2 + A^3 \dots$, a také s výzkumem typu B. Tyto vztahy spočívají ve výměně informací, avšak protože cirkulace informací probíhá nikoli ve stroji, nýbrž v sociálním systému, existují ve smíšeném prostředí ekonomických, ideologických, organizačních i jiných komunikací a vztahů. To je sociální aspekt komunikace v rámci vědy a je proto předmětem studia sociologie vědy. Nejdůležitějším problémem je tu zkoumání vztahu mezi různými úrovněmi organizace vědy, neboť efektivnost primárního kolektivního výkonu do značné míry závisí na vyšších úrovních organizace a řízení i na typu organizace vědy vůbec.

A tak se ve vědě vytváří komplexní souhrn materiálních, organizačních, informačních, sociálně psychologických a ideologických vztahů, které je třeba studovat, a to především metodami ekonomiky a sociologie vědy. Studium těchto vnitřních vztahů by nakonec mělo poskytnout základnu pro praktická doporučení, jejichž cílem by bylo nalezení optimálních forem organizace a zvýšení efektivnosti vědeckého výzkumu.

Poněvadž systém vztahů ve vědě je přes svou relativní samostatnost součástí obecného systému sociálních vztahů dané společnosti, je také třeba zkoumat, jak se společnost a věda vzájemně ovlivňují.

Systém vztahů ve vědě lze zkoumat jen s určitým omezením, nebere-li se v úvahu spojitost vědy se společností, s převládajícími sociálními vztahy, s ekonomickými, politickými a jinými činnostmi. Například výzkumné činnosti typu C a D, prováděné v rámci kapitalistického závodu, tvoří organickou součást systému kapitalistických vztahů. Existují také méně přímé způsoby závislosti vědy a vědecké činnosti na povaze sociálního systému. Nejdůležitější je

souvislost vědy s ekonomickými vztahy, s výrobou, s politikou a výchovným systémem, s morálními hodnotami a světovým názorem. Zkoumání těchto souvislostí je nezbytné v zájmu hlubšího pochopení možností rozvoje vědy, které daný sociální systém nabízí.

Analýza teoretických rovin a vztahů mezi nimi staví otázku přechodu od empirických faktů k teorii a od teorie zpět k analýze empirického materiálu na novou teoretickou úroveň. Empirická data, která tvoří základnu sociologie vědy, jsou čerpána z konkrétních sociologických studií a historických údajů. Historická data umožňují sledovat rozvoj vědy nejen pokud jde o obsah, ale také pokud jde o její organizační formy; umožňují sledovat změny, k nimž došlo ve vztazích mezi společností a vědou atd. Bylo by proto nesprávné používat jako základnu pro sociologii vědy pouze konkrétní sociologické studie zabývající se současnou situací. Empirický materiál slouží jako základna pro vytváření teoretických a praktických závěrů týkajících se organizace vědecké práce, zvýšené efektivnosti vědecké práce atd. Avšak cílem sociologie vědy ve vyšší rovině obecnosti je objevit a vysvětlit konkrétní mechanismus fungování vědy jako systému. Z toho důvodu je důležité diferencovat a integrovat shora zmíněné aspekty studia vědy. Je zcela jasné, že fungování vědy jako sociální instituce vyžaduje analýzu lidské činnosti, kterou je determinována struktura vědy a společnosti vůbec. To spojuje sociologii vědy s obecnou sociologickou teorií. Obecná sociologická teorie má tedy metodologickou hodnotu pro sociologii vědy. Místo aby vysvětlovala daný stav vědy, vztahů v rámci vědy, procesů skutečně probíhajících ve vědě, pracuje na principech přístupu k jejich studiu. V marxistické sociologii má funkci obecné sociologické teorie historický materialismus.

Přeložil Vladimír Jindra

Soudobá struktura nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její problémy

MIROSLAV MÍČEK

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

1. Základní schematické charakteristiky soudobé struktury nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v průmyslových podnicích

Typologie struktur nadřízenosti a podřízenosti pracovníků v institucích obvykle rozlišují tzv. lineární strukturu, funkcionální strukturu a lineární štábní strukturu.¹

V soudobých institucích průmyslového typu se rozsáhle uplatňuje zejména tzv. lineárně štábní struktura. Zjednodušeně řečeno, lineárně štábní struktura je uspořádání, které se snaží spojit zásadně dobré stránky lineární (zejména její princip jednoty příkazování, jediného odpovědného vedoucího pro každý základní organizační a řídicí stupeň a přehlednost vztahů) a funkcionální struktury (zejména uplatnění specialistů schopných poskytovat instituci pomoc a rady na úrovni, která odpovídá soudobému stavu rozvoje vědy a techniky) a vyloučit slabé stránky první (odborné zaostávání a přetíženost vedoucích) i druhé struktury (možnost rozporných příkazů a konfliktů, která má svůj základ ve dvojí či vícere podřízenosti pracovníků). Je to organizační řešení, v němž dochází k členění řídicích i výkonných pracovníků na tzv. pracovníky lineární a pracovníky štábní. Omezíme-li se na oblast organizace řízení, první stojí v čele základních organizačních jednotek typu dílen, provozů, závodů a podniků, představují řídicí stupně typu mistra, vedoucího provozu, ředitele závodu, ředitele podniku, případně výrobního náměstka. Druzí jsou seskupeni do funkcionálních štábů přiřazených k jednotlivým základním organizačním jednotkám a řídicím stupňům. První zajišťují komplexní řízení, druzí specializovanou pomoc. Prvým se přisuzuje (alespoň v tradičním pojetí lineárně štábní

struktury) rozhodující formální moc, druhým (alespoň v tradičním pojetí lineárně štábní struktury) jen hlas poradní. Tím jsou určeny i vztahy mezi lineárními a štábními pracovníky a pozicemi.

Předností lineárně štábní struktury je to, že umožňuje rozsáhlé uplatnění specialistů a speciálních organizačních jednotek, kteří a které jsou s to zajišťovat, přímo nebo poskytováním odborných rad, vysoce kvalifikovaný výkon jednotlivých funkcí, subfunkcí a dílčích činností instituce, rozšiřovat a násobit znalosti řídicích pracovníků i poměrně rychle zvyšovat „inteligenci“ celé instituce. Přitom současně zajišťuje přehled o dělbě úkolů, pravomoci a odpovědnosti i přehlednost řídicích vztahů a relativně snadné usměrňování činností pracovníků a organizačních jednotek k celkovému cíli instituce. Je to umožněno tím, že lineárně štábní struktura:

1. přesně vymezuje řetěz příkazování a tak předchází sporům o nadřízenost a podřízenost;

2. ustavuje koordinační centra (viz lineární pozice a pracovníci) a dává jim patřičnou pravomoc;

3. zjednodušuje a specificky uspořádává tok komunikací, zajišťuje, že – v nejpřísnějším pojetí: všechny komunikace (viz dále, koncepce E. Daleho a L. F. Urwica) ve volnějším pojetí: všechny komunikace „příkazovacího“ charakteru² musí procházet koordinačními centry, tj. lineárními pozicemi. To pak i zpětně posiluje skutečnosti uvedené v bodu 1. a 2., neboť komunikace nenarušuje existující strukturu řízení a koordinaci pouze tehdy, jestliže její tok plně sleduje řetěz příkazování a prochází koordinačními centry.

¹ Někteří autoři dávají přednost pojmům „liniová“ struktura a „liniové“ štábní struktura.

² Tento slovní obrat je ovšem z hlediska tradičního pojetí lineárně štábní struktury nevhodný, ne-

bot dle tradičního pojetí lineárně štábní struktury mohou vlastně jen komunikace lineárního centra mít příkazovací charakter.

2. Stoupenci a odpůrci lineárního štábního uspořádání průmyslových podniků

Řada soudobých organizačních teoretiků,³ zejména těch, kteří vycházejí z *tradiční organizační teorie*, spatřuje v lineárně štábní struktuře formální organizační uspořádání, které nejlépe vyhovuje soudobým potřebám průmyslových podniků.⁴

Tato preference lineárního štábní struktury (i když ne vždy se pod tímto označením rozumí totéž) je někdy vyjádřena výslovně (viz např. A. Etzioni [1]) jindy je možné ji odvodit z negace funkcionální struktury (viz např. S. Smola [2]; E. Dale a L. F. Urwick [3]; M. Kubr [4]), nebo dokonce jen z jistých náznaků (viz např. J. Zieleniewski [5]) a obsahu knihy či stati (viz např. E. F. L. Brech [6]; L. A. Allen [7] aj.).

Někteří autoři přitom uplatňují koncepci lineárního štábní struktury, která lineárního štábní strukturu charakterem vztahů (nikoli ovšem rozsahem štábů) značně přibližuje k lineární struktuře. Tak např. E. Dale a L. F. Urwick [8] odmítají v instituci jakékoli komunikace, které jdou mimo koordinační centra, včetně komunikací mezi štábními specialisty rozdílných základních organizačních úrovní. Požadavek, aby komunikace specialisty probíhala ve všech případech „přes příslušné centrum (clearinghouse) nebo centra, *nikoli přímo* ke specialistovi na nižší úrovni nebo k centru na nižší úrovni“, naznačují i graficky a zdůvodňují tím, že „jestliže se obchází centrum, přestává být uzlovým bodem činnosti a informací na této úrovni a jeho schopnost koordinace mizí“.

I. E. Dale a L. F. Urwick si ovšem uvědomují realitu života a vztahů v institucích. Sami připomínají, že i v armádě, která nejdůsledněji respektuje výše uvedený požadavek, je situace složitější a „... takto precizní struktura autentických komunikačních kanálů neznamená, že nejsou žádné jiné. V armádách je skutečně dosti stálý tok komunikací mezi specialisty na jedné úrovni a odpovídajícími specialisty na nižších úrovních, zvláště v technických záležitostech nebo věcech, které se týkají vnitřní správy těchto zvláštních sborů specialistů. Je však pevně zavedenou zásadou, že taková komunikace nesmí žádným způsobem narušovat řetěz příkazování. To znamená, že nesmí být takové povahy, aby ovlivňovala koordinovanou činnost jednotlivců vzhle-

dem k autentickým komunikacím přijímaným prostřednictvím centra úrovně na které operují.

Tento princip se obvykle zajišťuje tak, že se kopie o všech technických a specializovaných komunikacích zasílají centřům všech úrovní, v nichž operuje specializovaný personál, který dostává originál komunikací. Technický obsah takových specializovaných komunikací dotýčné centrum možná málo zajímá. Předložení kopie má formální funkci uznání, je důkazem, že specializovaná autorita, která komunikaci vysílá, se nepokouší obejít systém autentických komunikací, tj. řetěz příkazů. Na druhé straně, jestliže specialista opomine příslušnému centru předložit kopii jakékoli komunikace, lze předpokládat, že z nedbalosti nebo záměrně obchází řetěz příkazů. I když centra mohou mít malý zájem o technický obsah takových dokumentů, měla by si všimnout tohoto opomíjení.“

K záporům tradičního pojetí lineárního štábní struktury, zejména při uplatnění zásady, že všechny komunikace musí procházet lineárními pozicemi, patří:

- zvýšená formalizace vztahů a chování členů,

- mnohdy značně dlouhé cesty a čas výměny komunikací mezi specialisty různých základních organizačních úrovní i specialisty vyšší a lineárními pracovníky nižší organizační úrovně, a to tím delší cesty a čas komunikace, čím více je specialistů v instituci a čím větší a složitější je instituce.

Stoupenci tohoto uspořádání se však domnívají, že uvedené zápory jsou vyváženy snížením rizika chyb a nedorozumění působených komunikačním systémem. Toto riziko prý s růstem počtu specialistů, velikostí a složitostí instituce a komunikačních nároků v instituci roste, přičemž i jediná chyba a nedorozumění v komunikaci může způsobit rozsáhlé konflikty a „příjít drahó“.

Dosti početný je ovšem též tábor organizačních teoretiků, kteří naopak lineárního štábní strukturu i pro instituce průmyslového typu, či dokonce právě pro instituce průmyslového typu (viz např. H. P. Bahrdt [9]) odmítají. Snad nejpočetněji jsou v něm zastoupeni příslušníci *behaviorálního organizačního směru*.

Příklady autorů a ukázky jejich námitek: B. M. Bass [10], alespoň podle J. Tejmaru [11], lineárního štábní strukturu odmítá jako

³ Předkládaná stat postihuje jen československé, polské a západní organizační teoretiky a organizační teorie. Je to způsobeno tím, že autor stat postírád publikace k dané problematice z ostatních socialistických zemí, i když zejména v oblasti so-

větské „vědecké organizace práce“ či německé (NDR) „racionalizace“ nepochybně existují.

⁴ Některé autoři toto doporučení rozšiřují i na instituce vojenského, správního, politického a jiného typu.

zastaralou (v období vysoké komplexnosti moderní výroby se prý štáb vzhledem ke své vysoké odbornosti stává orgánem vlastního rozhodování a tedy de facto orgánem lineárním), ztrnulou, nepružnou a nevhodnou pro dynamickou výrobní činnost a neodpovídající proměnlivosti skutečného života.

Podle D. McGregora [12] pojem „štáb“ dnes již nemá žádný přesný obsah, každý řídicí pracovník plní i lineární i štábní roli a organizační schémata s pevnými hranicemi kolem každé práce nemají smysl v době, kdy „všechny funkce jednotlivců jsou navzájem spojeny a všechny informace mezi těmito pozicemi volně protékají“.

Obdobně, i když skrytější odmítnutí lineárně štábní struktury můžeme nalézt také u R. Likerta [13] a jiných autorů.

Námítky některých stoupenců tohoto směru jsou však takového rázu, že směřují nejen proti lineárně štábní struktuře, ale proti jakémukoli organizačnímu schématu.⁵ Tato zaujatost proti organizačním schématům je u nich podmíněna konfrontací poznatků o potřebách a tužbách člověka s postřehem, že tradiční organizační uspořádání institucí činí z převážného počtu členů institucí především prostředky k dosahování specifických cílů instituce, především objekty organizace a řízení. Jejich odmítání organizačních schémat vyplývá z úsilí o přeměnu co největšího počtu lidí z objektů v subjekty působení, ze snahy poskytnout jednotlivcům a malým skupinám větší volnost, prostor pro iniciativu, prostor pro seberealizaci. Odtud i odklon od racionálního mechanistického organizačního modelu a příklon k myšlence tzv. „přirozeného společenského systému“ (mluví se dokonce o tzv. naturalistické, či organicistické organizační škole). Jde v podstatě o systém, který organicky vzniká a rozvíjí se spíše v souladu s „přirozenými zákony“, než podle směrnic a určení organizátora, o systém, jehož struktura spontánně vzniká a homeostaticky se udržuje.

Behaviorální směr je ovšem vnitřně značně diferencován. Lze v něm rozlišit např. psychologickou školu, školu „human relations“, školu sociologickou aj., přičemž východiska⁶ i zá-

věry těchto škol se v mnohém odlišují. Platí to i pro postoj k organizacím schématům. Zatímco u některých stoupenců psychologické školy (viz např. výše citovaný D. McGregor) odmítání lineárně štábního uspořádání se prolíná s odmítáním organizačních schémat vůbec, u stoupenců školy „human relations“ (viz např. R. Saltonstall [15] a K. Davis [16]) je kritika problémů a konfliktů lineárně štábní struktury spíše příležitostí k poukazům na to, jak možno prodloužit životnost lineárně štábní struktury zlepšením mezilidských vztahů. Konečně někteří autoři sociologického zaměření sice odhalují rozpor organizačních schémat a skutečnosti konfrontací organizační teorie a praxe, snaží se však zároveň objektivně posoudit nejen nedostatky, ale i klady formální organizace vůbec a lineárně štábní struktury zvláště (viz např. D. C. Miller a W. H. Form [17]).

Tradiční organizační směr i tradiční lineárně štábní strukturu kritizují i stoupenci „nejmodernějšího“ *systémového organizačního směru*⁷ a příslušníci organizačních škol, které ze systémového pojetí vycházejí, jako např. školy kybernetické, školy usilující o rozšíření kvantitativních a matematických metod v řízení, školy orientující se k rozhodovacím procesům v instituci apod. Tradiční organizační směr a tradiční lineárně štábní strukturu odsuzují pro převážnou orientaci na vztahy nadřízenosti a podřízenosti a zanedbávání dalších důležitých vztahů, především věcných vztahů v horizontálním toku, pro nedostatečný respekt k faktoru času (viz např. A. Záruha [18]), pro příliš velký důraz na oddělování činností a malý důraz na integraci činností, malý důraz na vytváření integrovaného systematického organizačního modelu (R. A. Johnson, F. E. Kasl, J. E. Rosenzweig [19]).

Kritika tradičního organizačního směru a jeho organizačních struktur ze strany stoupenců systémového směru a na něho navazující kybernetické a matematické organizační školy je ovšem v řadě bodů vedena z pozic zcela protichůdných pozicím a kritice stoupenců behaviorálního směru. Zatímco někteří příslušníci behavio-

⁵ A dokonce proti tradiční organizační teorii vůbec. D. McGregor [14] např. píše: „Hodnota konvenční organizační teorie tkví především v tom, že slouží jistým hlubokým emočním potřebám řízení, ne v tom, že zajišťuje realistickou formuli pro činnost. Toto je silné tvrzení a není prokazatelné. Je však zajímavé, že mnoho manažerů na středních a nižších úrovních organizace a mnoho kolegů, kteří se zabývají organizačním chováním, s ním zjevně souhlasí.“

Někdy nemůže být teorie organizace a soubor principů tak jednoduchý, uspořádání a logicky přesvědčivý jako soubor principů, který sloužil jako model v průběhu posledního půlstoletí.“

⁶ Viz např. psychologický model člověka a sociologický model člověka. Zatímco v psychologickém systému je prvkem „homo psychologicus“, člověk-individuální osobnost, člověk mnoha potřeb, člověk tvůrce pozic a rolí; v sociologickém systému je prvkem „homo sociologicus“, člověk společenský, člověk-nositel pozic a hráč rolí.

⁷ Systémová organizační koncepce se však teprve formuje. Zatím jde spíše o pokusy o systémové přístupy k tvorbě organizační struktury institucí. Představují je např. autoři jako: J. G. March a H. A. Simon, *Organizations*, New York, 1958, či M. Haire (red.), *Modern Organization Theory*, New York, 1959.

rálního směru kritizují tradiční organizační školu a tradiční lineárně štábní strukturu pro jednostrannou preferenci specifických výrobně ekonomických cílů podniku (viz též dále) nebo pro zužování prostoru pro člověka a jeho osobnost v organizaci a instituci, kritika ze strany systémového a na něho navazujícího kybernetického a matematického organizačního směru je právě opačná. Poukazuje na nedostatečnou podřízenost organizační činnosti cílům a hlavním úkolům podniku, které jsou dány a mají charakter cílové funkce v lineárním programování (A. Záruha [20]) na příliš velký důraz na části (R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig [21]) a nedostatečnou míru formalizace a racionality. Kritika ze strany systémového organizačního směru tak de facto směřuje nejen proti tradičnímu organizačnímu směru, ale i proti behaviorálnímu organizačnímu směru, což ostatně i R. A. Johnson, F. E. Kast a J. E. Rosenzweig [22] naznačují. Jde vlastně o střet dvou pólův rozdílných koncepcí a modelů organizace: koncepce „mechanicistické“ a „organicistické“ modelu „racionalního“ a „přirozeného“.

Je-li vůbec možné ve stručnosti zaujmout stanovisko k oběma koncepcím a modelům, pak je nutno říci, že nelze jednostranně preferovat ani mechanicistickou, ani organicistickou koncepci, protože oba přístupy se v rovině poznávací spíše doplňují než vylučují a v rovině vhodnosti uplatnění spíše kombinují a vzájemně korigují.

Jak „racionalní“, tak „přirozený“ model je sám o sobě jednostranný a nedostatečný (R. Mayntz [23]). Prvý model (který se blíží kybernetickým představám), alespoň ve své ryzí podobě, zdůrazňuje uskutečnění cíle, cílovou racionalitu a vše co jí nevyhovuje odsuzuje jako nedostatek. Druhý model (který se blíží psychologickým představám) zdůrazňuje hlavně stav rovnováhy v instituci a zanedbává, alespoň ve své ryzí podobě, cílovou zaměřenost institucí.

„Racionalní model“ je v centru pozornosti především tehdy, když se v instituci spatřuje hlavně účelový nástroj a hledají se předpoklady optimálního uskutečnění cíle. „Přirozený model“ je v centru pozornosti především tehdy, když se analyzují projevy spontánního přizpůsobování instituce k vnitřní a vnější skutečnosti. V souladu s tím se pozornost „racionalního modelu“ soustřeďuje hlavně na formální organizační strukturu a procesy racionalního rozhodování, pozornost „přirozeného modelu“ na neformální jevy, odchylky od plánovaného funkčního schématu, nepředvídané a nechtěné postupy.

V dalším soustřeďujeme pozornost především k „přirozenému modelu“, neboť průzkum v tomto směru může mnoho napovědět i o tendencích vývoje „racionalního modelu“ v souvislosti s lineárně štábní organizací. Půjde ovšem o zcela elementární analýzu, či dokonce spíše jen o úvahu věnovanou problémům lineárně štábní struktury, tak jak je naznačuje běžná organizační praxe.

3. Problémy soudobého mocenského uspořádání průmyslových podniků

Problémů spojených s uplatněním lineárně štábního uspořádání institucí je mnoho. Zde se omezíme především na dva okruhy problémů:

- Rozdíly mezi projektem lineárně štábního uspořádání a jeho skutečnou realizací v instituci.
- Konflikty mezi lineárními a štábními pracovníky.

Rozdíly mezi projektem lineárně štábního uspořádání a jeho skutečnou realizací v instituci

Lineárně štábní struktura je, alespoň při letmém průzkumu, velmi promyšleným a dokonalým uspořádáním, které je vhodné respektovat. Přesto v praxi stále znovu a znovu zjišťujeme množství případů, kdy i při uplatnění této struktury: jednomu pracovníkovi prikazuje více „vedoucích“; nelze přesně vymezit úkoly, pravomoc a odpovědnost; odpovědnost je větší než pravomoc; organizační vztahy neodpovídají schématu; dochází ke konfliktům mezi pracovníky a útvary (specifickým případem těchto konfliktů jsou i dále zvláště popisované konflikty mezi lineárními a štábními pracovníky a útvary) apod.

Příklady: K. Pavelka [24] na základě šetření prováděných v rámci školení hospodářských pracovníků např. konstatuje časté porušování zásady jediného vedoucího (a to zvláště v těchto formách a proporcích: nedodržení instančního postupu 3 %, střetnutí přírodního a metodického vedení 17 %, zásahy funkcionářů společenských organizací 17 %, uplatnění kolektivního orgánu 3 %), nedodržování určené pravomoci a odpovědnosti u řídících pracovníků a zejména časté přesouvání rozhodování na vyšší stupně řízení (jako příčiny uvádí nepopulární záležitosti a alibismus 38 %, nedostatek odpovědnosti a autority 23 %, rozdílnost názorů podřízeného a nadřízeného 20 %, strach z rozhodnutí 15 %, nedostatečná kvalifikace 4 %), nejasnosti a potíže v přesném vymezování působnosti, pravomoci a od-

povědnosti, porušování pravidla o shodě pravomoci a odpovědnosti aj.

Obdobně uvádí E. F. L. Blech [25] a jiní autoři.

Stejně tak v praxi zjišťujeme množství případů, kdy: koordinace cestou příkazů nepřináší očekávané výsledky a zvýšený důraz na moc vyvolává protisíly a vzbuzuje protitlak; pracovníci sledují jiné cíle než předpokládá formální organizace; chování pracovníků neodpovídá předpisům, předpisy a směrnice se nedodržují; instituce není jediným integrovaným celkem, ale soustavou značně izolovaných organizačních jednotek, přičemž pracovníci v jedné organizační jednotce přestávají rozumět pracovníkům jiných organizačních jednotek; cíle instituce se neplní, či plní neefektivně; dochází k mnoha nezamýšleným důsledkům⁸ zvoleného organizačního řešení apod.

Běžně se též setkáváme s tím, že kromě vztahů moci a poradních vztahů v instituci vzniká a existuje množství jiných vztahů. např. vztahů technických, spolupráce, přátelských aj. Kromě formálních skupin v instituci vzniká a existuje množství skupin neformálních s vlastními (a z hlediska formální organizace pozitivními, neutrálními nebo negativními) cíli, strukturou, normami, komunikační sítí, vedoucími.

Proč tomu tak je? Příčin je velké množství. Odhlédneme-li od případů a situací, kdy došlo ke zjevným chybám a omylům (např. k uplatnění nevhodné dělby práce) v konstrukci lineárního štábního uspořádání. základní soubor příčin lze souhrnně označit jako mimořádné zjednodušení mnohotvárné reality v projektu tradičního lineárního štábního uspořádání.

Pro tradiční (klasickou) organizační teorii (jejíž moderní základy třeba hledat především u F. W. Taylora, H. Fayola a H. Emersona a ze soudobých představitelů této školy u L. F. Urwicka, E. F. L. Brecha, L. A. Allena, R. C. Davise, W. H. Newmana.) je typické, že na organizaci pohlíží jako na produkt logického racionálního uvažování (odtud též název: racionalistická škola organizace). Základními konstantami tohoto uvažování jsou: 1. jednoznačná preference celku a plnění jeho specifických cílů, u průmyslového podniku tedy

především cílů výrobně ekonomických; 2. člověk jako prostředek k uskutečnění uvedených cílů, prostředek, který v zásadě vykonává úkoly přesně tak, jak je stanoveno (odtud též název: mechanistická škola organizace), 3. prvořadé spoléhání na moc, na příkazy při koordinaci pracovníků a jejich úkolů.

Tomuto pojetí plně odpovídá i tradiční lineární štábní uspořádání. Jde o organizační model (v sociologické řeči označovaný jako byrokratický), který předpokládá hierarchické uspořádání manipulovatelných částí, vybíraných a utvářených tak, aby sloužily nejlepší realizaci výrobně ekonomických cílů; jde o organizační model, který minimalizuje lidský prvek a klíčovou roli přisuzuje moci. Jde o logické cílové uspořádání, které vychází z jistých principů a dává prioritu jistým principům. jako např. principu dělby práce a specializace a zejména principům vztaženým k moci, jako např. principu centralizace, jednoty příkazování, jediného odpovědného vedoucího, přesného vymezení úkolů, pravomoci a odpovědnosti, přísného dodržování určené pravomoci a odpovědnosti, podřízení individuálních zájmů a cílů zájmům a cílům instituce apod.

Největšího zjednodušení se tradiční organizační teorie dopouští právě u hlavních proměnných v instituci: lidí a lidských skupin. Organizační projekty tradiční organizační teorie spíše přehlížejí, než respektují reálnou škálu charakteristik lidí a lidských skupin. Nedostatky tohoto druhu odhaluje zejména behaviorální organizační směr, který vlastně vznikl jako reakce proti nevhodnému pojetí člověka a přístupu k člověku, jako reakce proti mechanistickým neosobním předpokladům tradiční organizační teorie, jako reakce proti minimalizaci lidského prvku v organizaci a instituci.

Ke klíčovým představitelům behaviorálního směru patří např.: skupina hawthornských výzkumníků (zejména: E. Mayo [30], F. J. Roethlisberger a W. J. Dickson [31], F. J. Roethlisberger [32], T. N. Whitehead [33], která poukázala na význam dobrých mezilidských a skupinových vztahů pro produktivitu a ekonomii práce, na existenci neformálních vztahů a skupin a jejich působení

⁸ Zajímavé poznatky o nezamýšlených důsledcích byrokratické formy organizace (ke které se blíží především tradiční pojetí lineárního štábního uspořádání, zejména její hluboké specializace činnosti a depersonalizace vztahů, jejího hierarchického systému služební závislosti, rozsáhlého uplatnění

předpisů a mimořádného důrazu na poslušnost a dodržování předpisů nalezneme např. u R. K. Mertona [26], P. Selznicka [27] a W. Gouldnera [28]. Některé jejich poznatky popisují též, G. G. March a H. A. Simon [29].

v instituci, na potřebu pojetí podniku jako „společenského systému“ s funkcí nejen ekonomickou, ale i společenskou (chápanou jako „rozdělování uspokojení“ mezi jednotlivé členy podniku); Ch. Argyris [34], který upozorňuje na rozpory mezi potřebami pracovníků a požadavky instituce; D. McGregor [35], který naznačuje jak systém moci ovlivňuje motivaci pracovníků a požaduje rozvinutí jiných forem společenského vlivu k zajištění vhodného vedení; R. Likert [36], který na základě poznatků z empirických výzkumů demonstruje motivační důležitost skupinové příslušnosti a přitažlivosti a zdůrazňuje klíčové organizační postavení pracovníka, který může využívat mnohonásobného členství ve skupinách a působit jako spojovací článek mezi skupinami; J. G. March a H. A. Simon [37], kteří se zabývají zejména problematikou zájmů, motivace, konfliktů a moci v instituci a formulují řadu hypotéz; F. E. Emery a E. Trist [38], A. K. Rice [39] a jiní, kteří se pokoušejí o integraci technologických a společenských požadavků práce.

Příslušníci tohoto směru si uvědomují a upozorňují na mnohost a proměnlivost potřeb a tužeb lidí, mnohost a proměnlivost lidí v instituci, rozpornost potřeb, vztahů a cílů jednotlivců, skupin a instituce. Na základě těchto poznatků stupňují boj proti zjednodušeným předpokladům, koncepcím a strukturám tradičního organizačního směru.

Tento boj se odehrává hlavně v oblasti:

- a) koncepce člověka, b) koncepce moci, c) koncepce organizačních hodnot a d) koncepce cílů instituce. Jde v něm o střet (zčásti podle W. G. Bennis [40]): a) „tlačítkové“ koncepce člověka, koncepce individualistického, izolovaného, inertního a manipulovatelného člověka s koncepcí člověka mnoha rozmanitých a proměnlivých potřeb, s koncepcí člověka jako dospělého a svéprávného společenského tvora, který se brání tomu, aby se musel chovat jako nástroj bez vlastní vůle;
- b) modelu moci založeného na donucení a strachu s koncepcí moci, či spíše vlivů, založených na dělbě práce, spolupráci a rozumu;
- c) odosobněného, mechanistického organizačního modelu s koncepcí organizace vycházející z humanistických tradic;
- d) koncepce, která podnikovou organizační strukturu konstruuje s ohledem na ryze výrobně ekonomické cíle a efektivnost organizační struktury měří jen kritérii výkonnosti, s koncepcí, která při konstrukci organizační struktury požaduje respekt nejen k výrobně ekonomickým cílům, ale také k psychologicko-sociologickým aspek-

tům a efektivnost organizační struktury měří nejen kritérii výkonnosti, ale také kritérii vztahy mezi člověkem a podnikem (jako je např.: pracovní morálka, motivace, vztah k práci, rozsah a kvalita spolupráce, soudržnost pracovníků instituce, adekvátnost a účinnost komunikací, postoj k podniku a jeho vedení, ztotožnění s institucí a jejími cíli), tj. tzv. kritérii spokojenosti.

T. Caplow [41] např. navrhuje tři kritéria organizačního úspěchu: 1. výkon cílových funkcí (objective functions), 2. minimalizaci spontánního konfliktu a 3. maximalizaci spokojenosti jednotlivce.

Ani koncepce, která kombinuje kritéria výkonnosti a spokojenosti, však zřejmě není návrhem konečným. Pozornost organizačních teoretiků se v současnosti zaměřuje jednak na rozšíření počtu kritérií a jednak se přesunuje od statických k dynamickým kritériím, např. ke kritériu organizační pružnosti a adaptability, ke kritériu „organizačního zdraví“ (viz W. G. Bennis [42]).

Poznatky a koncepce behaviorálního směru zároveň objasňují příčiny odchylek skutečnosti od tradičního schématu lineárního štábní struktury a nutnost těchto odchylek. Objasňují nutnost a zdroje bohatší sítě cílů, vztahů a struktur v podniku, zdroje konfliktů, vznik sil proti mocenskému tlaku a jsou, alespoň pro některé stoupence tohoto směru, základem k formulaci požadavků na projektování nových, lepších organizačních struktur, které by respektovaly charakteristiky a cíle jednotlivých lidí a jejich skupin. Někteří příslušníci behaviorální školy ovšem zcela ztracují tradiční organizační teorii a jejich požadavky se prakticky rovnají destrukci organizačních struktur tradiční organizační teorie. K organizačním teoretikům tohoto druhu patří např. D. McGregor (viz výše, pozn. 5).

Konflikty mezi lineárními a štábními pracovníky

Specifickým problémem lineárně štábní struktury jsou konflikty mezi lineárními a štábními pracovníky. Na spory mezi lineárními a štábními pracovníky upozorňují téměř všichni soudobí západní autoři spisů o organizaci a četné, zvláště americké výzkumy.

K nejvýznamnějším výzkumům tohoto druhu patří např. sociologický výzkum 3 závodů o velikosti 4 500–20 000 zaměstnanců, o kterém píše M. Dalton [43] a výzkum NICB [44] v 78 vybraných firmách, doplněný rozhovory se 4000 řídicími pracovníky. Zajímavá je též studie M. N. Toussainta [45].

Podle studie NICB se lineárně štabní problémy týkají všech hierarchických úrovní a firem a jsou tak ostré a široce rozšířené, že se zdají být téměř univerzální. Mají za následek konflikty osobnosti, duplikaci úsilí, ztráty (R. Saltonstall [46]) a zabraňují dosažení organizačních cílů (M. Dalton [47]). Lineární pracovníci přitom vytýkají štabním pracovníkům, že nevidí věci v celku, že nedávají dobré rady, zanedbávají poskytování informací lineárním pracovníkům a přisvojují si úspěchy lineárních pracovníků. Štabní pracovníci naopak vytýkají lineárním pracovníkům, že jim neposkytují dosti podpory a autority, že jsou proti novým myšlenkám, že nevyužívají a přehlíží štaby (R. Saltonstall [48]).

Pokusíme-li se postihnout některé z příčin konfliktů mezi lineárními a štabními pracovníky, zjistíme, že konflikty mají svůj základ především:

1. ve specičnosti dělby práce v lineárně štabní struktuře, v odlišnosti poslání, dílčích cílů, funkcí lineárních a štabních složek, ve funkčních rozdílech dvou (či více) odlišných subsystémů.

Ačkoli již existence subsystémů se stejným charakterem práce, se stejnými dílčími cíli a funkcemi může vést ke konfliktům, zejména pokud výkon činností v jednom subsystému může (při úzké závislosti obou systémů) narušovat plnění cílů v druhém subsystému, dvojnásob příležitosti ke konfliktům je jistě tehdy, když dělba práce je taková, že některé složky (např. řídicí pracovníci na nižších úrovních podnikové hierarchie) se zaměřují především na udržování současného stavu a jiné složky připravují, či dokonce realizují změny.

Příklad: Hlavním úkolem nižších lineárních organizačních jednotek a řídicích pracovníků v průmyslových podnicích je výroba výrobků při uspokojivých nákladech a časových limitech. Úkolem technického štabu je naproti tomu zajišťovat zdokonalování výrobků a výrobního procesu. A zde vzniká problém. Čím lépe technický štab plní svůj úkol, čím více změn výrobků a výrobního procesu připraví a snaží se je realizovat, tím více narušuje běžný výrobní proces. I když vedoucí výroby mohou osobně „fandit“ zdoko-

nalování výrobků a výrobního procesu, obavy z poruch a časových zdržení je, alespoň v jisté míře, vedou spíše k tomu, aby zdokonalování výrobků a výroby brzdili. Průvodním jevem pak jsou spory a konflikty mezi lineárními a štabními jednotkami.

Někteří lineární pracovníci, zejména lineární pracovníci nižších organizačních úrovní, spatřují ve štabech dokonce hrozbu pro své postavení. Mnohé změny, které štaby navrhuje, totiž vedou ke snižování počtu pracovníků, nebo ke kritice málo iniciativní práce nižších lineárních pracovníků,

2. v tom, že štaby omezují okruh činnosti, pravomoci a odpovědnosti lineárních vedoucích a i bez formální příkazovací pravomoci mohou významně ovlivňovat činnost lineárních složek.

Při vzniku štabů dochází k předávání jistých činností a odpovědností dříve příslušejících lineárním vedoucím štabním pracovníkům. Ruku v ruce s tím se snižuje manévrovací prostor lineárního vedoucího, v jistém ohledu se zjednodušuje jeho práce a zvyšuje se její programovanost. Tyto důsledky jsou nejpatrnější u lineárních vedoucích nižších organizačních úrovní. Tomu se však někteří lineární vedoucí brání.

Také rada štabních pracovníků někdy nabývá váhy příkazu. Dochází k tomu zejména v případech rad poskytovaných štabními pracovníky nejvyšších úrovní řízení lineárním pracovníkům nižších úrovní řízení. Je to důsledek respektu lineárních pracovníků nižších řídicích úrovní k vysokému statusu štabních pracovníků (podmíněnému blízkostí štabních pracovníků k nejvyššímu řídicímu pracovníkovi a snadnou možností styku a komunikace s nejvyšším řídicím pracovníkem), k odborné úrovni štabních pracovníků, k jejich osobním kvalitám (např. schopnosti přesvědčovat) apod. „Rady“ prosazené na tomto pozadí ovšem mohou též vyvolat nepříznivé reakce příjemců „rad“. Rozšíření vlivu štabních pracovníků kromě toho někdy vyvolává obavy ze ztráty moci i u lineárních vedoucích vyšších úrovní řízení;

3. v tom, že lineární a štabní pracovníci mají odlišnou orientaci a způsob práce. Okruh záležitostí, kterými se zabývají štabní pracovníci, je obvykle relativně omezený, okruh záležitostí, kterými se zabývají lineární pracovníci, je relativně široký. Štabní pracovníci obvykle mají dost

času k důkladnému a všestrannému studiu problémů, lineární pracovníci obvykle musí rychle rozhodovat. Štábní pracovníci někdy připravují své návrhy týdně a měsíce a pak jsou rozhořčení, že je lineární pracovníci, a zejména lineární pracovníci nižších organizačních úrovní, ihned nepochopí. Zatímco lineární pracovníci pracují spíše s lidmi, některé štáby se orientují především k věcem a jejich pracovníci si mnohdy neuvědomují meze ryze technických či ekonomických přístupů;

4. v personálních diferencích mezi lineárními a štábními pracovníky, které mohou prohlubovat předchozí a vyvolávat další konflikty.

Značné rozdíly obvykle jsou ve:

- vzdělání (štábní pracovníci mají často vyšší vzdělání, což může vést k vyššímu statusu a k pocitu nadřazenosti, a vyvolávat negativní postoje u lineárních pracovníků),

- znalostech (specialisté ve svém oboru mají obvykle vyšší znalosti než mistr),

- zkušenostech (lineární pracovníci mají obvykle delší praxi a více toho vědí o podniku),

- věku (lineární pracovníci bývají v průměru starší a z toho pramení jistá „věková“ antipatie vůči štábním pracovníkům, nechť k přijímání instrukcí od mladších apod.),

- jazyce (jednotlivé štábní skupiny často mají svůj zvláštní jazyk a termíny k rychlé komunikaci, kterým lineární pracovníci nerozumí),

- systému hodnot a odměn, statusu povolání, pocitu jistoty, očekávání, dynamičnosti, společenském životě v práci i mimo práci aj.

Podle A. Etzioniho [49] jsou u vyšších a nižších lineárních řídicích pracovníků patrné tendence k formování koalic proti štábnímu personálu, přičemž základy těchto tendencí tkví ve významné míře právě v sociologických diferencích věku, vzdělání, zkušenosti, řeči, oblékání apod., které spojují lineární složky proti štábu. Právě v těchto oblastech „lineární pracovníci vyššího stupně je často blíže k lineárnímu pracovníkovi nižšího stupně než ke štábu. Tak se napětí mezi štábem a lineární složkou odvozuje nejen z organizačních konfliktů, které vyplývají z přetíženosti nebo nedostatku jasné dělby moci, ale také z diferencí v sociologickém pozadí.“

5. ve snaze štábních pracovníků získat jistou moc. V tradičním pojetí lineární štábní struktury je pravomoc štábních

pracovníků omezena jen na hierarchii vlastní funkce. Operační prostor mnoha funkcí však přesahuje rámec daného štábního útvaru, oddělení, odboru či úseku a ti, kteří je plní, jsou těmito funkcemi nuceni k zásahu do oblastí, které značně přesahují jejich vlastní hierarchickou oblast (J. Lobstein [50]). Výkon některých funkcí (zejména těch, které J. Lobstein označuje jako všeobecné) zasahuje do všech složek podniku. Je to přirozené – téměř všechno, co se v podniku děje, má nejen výrobní, ale také své ekonomické, sociálně psychologické, organizační a jiné důsledky, a naopak – chceme-li vhodně ovlivňovat ekonomické, sociálně psychologické, organizační a další výsledky, musíme usměrňovat téměř vše, co se v podniku děje. Z toho pramení např. tendence personálního vedoucího k zasahování do oblasti výroby, prodeje, nákupu, účetnictví atd. či tendence odborníka pro finance k zásahu do všech oblastí podnikových činností i tendence ostatních štábních pracovníků k zásahu z titulu zvláštní kompetence – mimo hierarchii své vlastní funkce a k výkonu „funkční moci“ [51].

Od štábů se očekává, že prokáží vlastní ekonomickou oprávněnost. Tu však mohou prokázat jen realizací svých plánů, postupů a technik ve výrobě. Teoretický předpoklad, že štábní specialisté budou spokojeni s postavením bez formální moci, protože jejich návrhy na zdokonalení procesů a technik, např. výrobních, budou vždy vítány řídicími pracovníky, má daleko k eskečnosti. Ztráta iluzí v tomto směru je jen dalším zdrojem snahy štábů získat jistou pravomoc jako prostředek k vlastnímu uplatnění, jako prostředek k prosazení vlastních návrhů a prokázání oprávněnosti své existence. To ale zároveň narušuje principy výstavby lineární štábní organizace a naráží na odpor u lineárních řídicích pracovníků.

6. v reakci lineárních pracovníků nižších organizačních úrovní proti štábům, které již získaly jistou moc.

Ke konfliktům mezi lineárními a štábními pracovníky dochází i (ne-li zvláště) tehdy, jestliže nejvyšší řídicí pracovníci umožní, podpoří, či vytvoří lepší postavení štábů v mocenských vztazích.

K protiopatřením a obraným mechanismům lineárních pracovníků nižších organizačních úrovní např. patří: falšování údajů o výrobě, kvalitě a nákladech; vyvíjení me-

to k obraně před štábní kontrolou; vyvíjení vlastních nezávislých systémů sběru údajů k zajištění přinejmenším stejného množství informací o tom, co se děje, jako mají k dispozici štáby; dodržování jen těch ukazatelů, které se požadují; přísné zachovávání směrnic, o nichž je známo, že vedou k nežádoucím výsledkům aj.

Podle D. McGregora, ačkoli „je málo řídicích praktik, které plodí tolik negativních důsledků pro organizaci jako tato praxe, při níž kontrolní odpovědnost je přesouvána na štáb“ a ačkoli z této praxe vyplývající „antagonismus mezi lineární složkou a štábem brání spolupráci důležité pro dosahování organizačních cílů“, je tato praxe velmi rozšířena [52].

Některým organizačním teoretikům se obtíže ve spolupráci lineárních a štábních pracovníků jeví dokonce tak významné, že uvažují o nahrazení lineárně štábního uspořádání jinými organizačními modely. Konstruuji modely, v nichž se klade větší důraz na vztahy procesu, na technologický proces jako určující faktor spolupráce (K. Davis [53]), nebo organizační modely, které vycházejí z odlišných koncepcí řízení, v nichž je více zdůrazněn řídicí tým (H. L. Hall [54]) a požadavky úkolu než moc.

4. Závěry

Tak vypadá nástin některých problémů lineárně štábního uspořádání. Znalosti tohoto druhu jsou cenné, neboť umožňují kritický pohled na existující organizační struktury. Vysoká kritičnost k existujícím organizačním strukturám ovšem ještě nemusí vést k odmítnutí těchto struktur. Pro zápory lineárně štábní struktury ještě nelze zapomínat na její klady. Je rovněž potřebné naslouchat nejen kritikům, ale i stoupencům tradičních organizačních řešení. Uvedme některé z okolností, které je nutno brát v úvahu:⁹

a) Pokud jde o behaviorální kritiku tradiční organizační teorie a jejích struktur (viz s. 137-8), je třeba vidět nejen přínos, ale i meze této kritiky. Kritika ze strany stoupenců behaviorálního směru totiž, tak jak tomu bývá i v jiných případech, mnohdy značně předbíhá možnosti pozitivního řešení. Negace a destrukce předbíhá možnosti konstrukce. Zvláště v případě respektu k hlasům autorů, kteří požadují zavržení dosavadních, byť nedokonalých organi-

začních uspořádání, včetně lineárně štábního uspořádání (viz např. D. McGregor), by vzniklo strukturální vakuum, které by s největší pravděpodobností bylo vyplněno sice dokonalým, ale chaosem.¹⁰

b) Pokud jde o koncepci požadující projektování organizačních struktur, které by respektovaly charakteristiky a cíle jednotlivých lidí, a jejich spontánně vznikajících skupin (viz s.), nelze zapomínat na to, že průmyslový podnik je, alespoň zatím, především ekonomickou a nikoli všeúčelovou institucí, tj. že je institucí se specifickými, primárně výrobně ekonomickými cíli, z nichž nelze ustoupit k vůli všestrannému a plnému uspokojení cílů a potřeb pracovníků. Proto i organizační strukturu možno orientovat k uspokojení potřeb pracovníků až sekundárně, a to ještě především k takovým potřebám, jejichž uspokojování příznivě ovlivňuje plnění primárních cílů podniku.

c) Pokud jde o rozdíly mezi projektem tradiční lineárně štábní struktury a skutečností, je třeba si uvědomit, že každá instituce je složitým společenským celkem, jehož prvky – lidé budou vždy vstupovat do vztahů a ovlivňovat se i jinak, než vyžadují jisté logické principy, jinak než je vymezeno schématem. Při kritice rozdílů a rozporů mezi projektem lineárně štábní struktury a skutečností a při úsilí o větší přizpůsobení organizační struktury skutečnosti nelze zapomínat na omezenost jakéhokoli projektu společenských jevů, na omezenost jakéhokoli organizačního schématu.

Není to však jen zápor, ale i klad! Přínos organizačního projektu a schématu, tváří v tvář obrovskému a v každé větší instituci prakticky nepřehlédnutelnému množství možných vztahů a vlivů, je právě v tom, že tuto možnost omezuje a zavádí jistý řád. Snaží se totiž jednak postihnout především vztahy a vlivy obecné, opakované, podstatné a pro uskutečnění určených cílů důležité, jednak orientovat pozornost od vztahů a vlivů, které jsou, nebo mohou být, především ke vztahům a vlivům, které by vzhledem k cílům instituce přednostně měly být.

Tato obecná omezenost organizačních schémat není kritickým nedostatkem také proto, že organizační schéma je jen jednou ze součástí řízení, jen rámcem pro řízení. Jsou zde přece ještě řídicí pracovníci jako snad nedůležitější jednotlivý faktor v ří-

⁹ Nepůjde o vyčerpávající výčet okolností, které hodné vybraných příkladů.

¹⁰ Právě tento pocit nás podnítl k napsání této stati.

je nutné brát v úvahu, ale o několik, dosti ná-

zení a instituci. Právě jejich úkolem je překlenout mezeru mezi schématem a skutečností a překonat omezení a nedostatky organizačních struktur.

Rozdíly schématu a skutečnosti je ovšem nutno brát v úvahu a respektovat je. Rigorózní lpění na dodržování formálních schémat za všech okolností, potlačování všech odchylek, neformálních vztahů a skupin není obvykle nejlepším řešením. Není nejlepším řešením jednak proto, že v tomto případě jde skutečně o redukci člověka na formální pozici a roli, redukci, která nutně musí být doprovázena zvýšeným důrazem na moc a donucování, byrokratizací a depersonalizací instituce, a jednak proto, že ne vždy odchylky od předpisů a neformální vztahy a skupiny instituci škodí. Mnohdy účinnost instituce zvyšují a naopak formální postup není nejkratší a nejekonomičtější cestou k cíli.

Moderní koncepce řízení proto odchylky od organizačního schématu připouští, bere v úvahu existenci neformálních vztahů a skupin, snaží se je poznávat, porozumět jim, poučit se z nich: snaží se je (pokud působí z hlediska instituce pozitivně či alespoň neutrálně) neohrožovat a neničit a spíše usiluje o soulad systémů hodnot a integraci zájmů formální a neformální organizace.

Za ideální situaci v podniku se dnes již nepovažuje silná formální organizace a slabá neformální organizace, ale dominantní formální organizace podporovaná silnou neformální organizací. Ruku v ruce s tím se organizační systém instituce považuje za dobudovaný teprve tehdy, když formální organizace je doplněna a podpořena působením neformálního systému.

Omezíme-li pak svoji pozornost jen k organizačním schématům a formální organizaci, musíme zdůraznit, že místo zatačení organizačních schémat a formální organizace je vhodné soustředit pozornost spíše k reálnějšímu určení jejich role v instituci. Vcelku je patrný posuv od mezního pojetí organizačních schémat a formální organizace jako podrobné a neporušitelné normy k organizačním schématům a formální organizaci jako rámcovému, k cílům instituce orientovanému vodítku a ukazateli žádoucí dělby práce, žádoucích vztahů a žádoucího chování.

d) Pokud jde o konflikty mezi lineárními

a štabními pracovníky, je nutno posuzovat je z několika aspektů: 1. Nejde o jediné konflikty v podniku. Ke konfliktům také dochází mezi lineárními pracovníky vyšší a nižší i stejné organizační úrovně, mezi útvary i uvnitř útvarů. 2. Rozsah konfliktů není sám o sobě ukazatelem kvality organizačního uspořádání. Všechny konflikty v instituci není vhodné odsuzovat. Absence konfliktů mezi lineárními a štabními pracovníky může být jen projevem stagnace instituce, zatímco i značný rozsah konfliktů může být průvodním jevem dynamického rozvoje instituce. K mnohým konfliktům mezi štáby a lineárními pracovníky dochází např. proto, že štáby usilují o zvýšení hospodárnosti výroby. Některé konflikty mezi lineárními a štabními pracovníky působí stimulačně, jsou zdrojem mnoha užitečných změn, a instituci více prospívají než ji oslabují. 3. Některé konflikty mezi lineárními a štabními pracovníky vyplývají spíše z nedodržování, než dodržování tradiční lineární štabní struktury, spíše z proměn než z podstaty tradičního lineární štabního uspořádání. Tradiční lineární štabní struktura tím, že omezuje mocenské postavení štábů, spíše potlačuje,¹¹ než podporuje mnohé z potenciálních konfliktů mezi lineárními a štabními pracovníky. 4. Vždy nutno očekávat spíše rozpory než hladký průběh. Nepochybně nelze vytvořit organizační strukturu, která by vyloučila konflikty.

Četné konflikty konečně ani nemají organizační základ. Jako příklad možno uvést jisté kompetenční spory mezi pracovníky a útvary. I když některým konfliktům v oblasti kompetence můžeme předejít např. přesnějším vymezením úkolů, pravomocí a odpovědnosti jednotlivců i skupin, nemůžeme organizačně zabránit tomu, aby např. jedna skupina pracovníků nechtěla něco, co přísluší do kompetence druhé skupiny. A jestliže to chce dosti silně, má každodenně mnoho příležitostí narušovat, ať vědomě či nevědomě, spolupráci s druhou skupinou. Řešení těchto a obdobných problémů a konfliktů není v možnostech organizační struktury, ale v oblasti mezilidských vztahů, a bude asi vyžadovat zásahy vedoucích, sociálních psychologů, sociologů apod.

Literatura

- [1] A. Etzioni, *Modern Organizations*, New Jersey, 1964, s. 81.
- [2] S. Smola, *Úvod do teorie organizace*, Praha, 1966, s. 236 a 240.

¹¹ Zda je to užitečné z hlediska rozvoje instituce je ovšem jiná věc.

- [3] E. Dale a L. Urwick, *Staff in Organizations*, New York, 1960, s. 75—78.
- [4] M. Kubr, *Organizace řízení socialistického strojírenského podniku*, Praha, 1956, s. 56.
- [5] J. Zieleniewski, *Charakteristika teorie organizace lidských kolektivů*, v: Přehled, 1966, č. 4, s. 83 a 87.
- [6] E. F. L. Brech, *Organization, The Framework of Management*, Londýn, 1965.
- [7] L. A. Allen, *Identifying Line and Staff*, v: J. A. Litterer, *Organizations: Structure and Behavior*, New York, 1966, s. 94—104.
- [8] E. Dale a L. F. Urwick, s. 75—77.
- [9] H. P. Bahrdt, *Industriebürokratie*, Stuttgart, 1958, s. 64—66.
- [10] B. M. Bass, *Organizational Psychology*, Boston, 1965, zvl. s. 234—241 a 270.
- [11] J. Tejmar, *Převratné pojetí organizační psychologie*, Podniková organizace, 1968, č. 7/8, s. 338.
- [12] D. McGregor, *Perspektives on Organization and the Manager's Role*, v: G. P. Shultz a T. L. Whisler (red.), *Management Organization and the Computer*, Illinois, 1960, s. 102—103.
- [13] R. Likert, *New Patterns of Management*, New York, 1961.
- [14] D. McGregor, *The Professional Manager*, New York, 1967, s. 38.
- [15] R. Saltonstall, *Human Relations in Administration*, New York, 1959.
- [16] K. Davis, *Human Relations at Work*, New York, 1962.
- [17] D. C. Miller a W. H. Form, *Industrial Sociology, The Sociology of Work Organizations*, New York, 1964, s. 133—134.
- [18] A. Záruba, *Mezinárodní seminář o řízení v NSR*, Podniková organizace, 1968, č. 4, s. 186.
- [19] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, *The Theory and Management of Systems*, New York, 1963, s. 50.
- [20] A. Záruba, s. 186.
- [21] R. A. Johnson, F. E. Kast, J. E. Rosenzweig, s. 50.
- [22] Tamtéž, s. 50.
- [23] R. Mayntz, *Sociologie der Organization*, Hamburk, 1963, s. 49.
- [24] K. Pavelka, *Která pravidla řízení se nejvíce porušují*, v: Podniková organizace, 1966, č. 6, s. 270—271.
- [25] E. F. L. Brech, s. 446, s odvoláním na P. Stryker, *A Guide to Modern Management Method*, New York, 1954.
- [26] R. K. Merton, *Bureaucratic Structure and Personality*, Social Forces, 1940.
- [27] P. Selznick, *TVA and the Grass Roots*, Berkeley, 1949.
- [28] A. W. Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Glencoe, 1954.
- [29] J. G. March a H. A. Simon, *Teoria organizacij* (z anglického: Organizations), Varšava, 1964, s. 69—83.
- [30] E. Mayo, *The Human Problems of an Industrial Civilization*, Cambridge, 1933 a *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston, 1945.
- [31] F. J. Roethlisberger a W. J. Dickson, *Management and the Worker*, Cambridge, 1939.
- [32] F. J. Roethlisberger, *Management and Morale*, Cambridge, 1941.
- [33] T. N. Whitehead, *The Industrial Worker*, Cambridge, 1938.
- [34] Ch. Argyris, *Personality and Organization*, New York 1957 a *Integrating the Individual and the Organization*, New York, 1964.
- [35] D. McGregor, *The Human Side of Enterprise*, New York, 1960.
- [36] R. Likert, *New Patterns of Management*, New York, 1961.
- [37] J. G. March a H. A. Simon, *Organizations*, New York, 1958.
- [38] F. E. Emery a E. Trist, *Socio-technical Systems*, Paříž, 1959.
- [39] A. K. Rice, *The Enterprise and Its Environment*, Londýn, 1963.
- [40] W. G. Bennis, *Changing Organizations*, New York, 1966.
- [41] T. Caplow, *The Criteria of Organizational Success*, v: K. Davis a W. G. Scott, *Reading in Human Relations*, New York, 1959, s. 96.
- [42] W. G. Bennis, s. 43.
- [43] M. Dalton, *Conflicts between Staff and Line Managerial Officers*, Sociological Review, sv. 15, červen 1950, s. 342—351; reprodukováno v: J. Litterer, 1966, s. 401—410.
- [44] *Improving Staff and Line Relationships*, Studies in Personnel Policy, č. 153, červen 1956, dle: R. Saltonstall, s. 121—123.
- [45] M. N. Toussaint, *Line-Staff Conflict: Its Causes and Cure*, Personnell, 1962, č. 39, s. 11—15.
- [46] R. Saltonstall, s. 122.
- [47] M. Dalton, v: J. Litterer, 1966, s. 409.
- [48] R. Saltonstall, s. 121.
- [49] A. Etzioni, s. 80 a 81, s odvoláním na poznatky M. Daltona.
- [50] J. Lobstein, *Structure et organisation de l'entreprise I.*, v: G. Friedmann a P. Naville, *Traité de Sociologie du Travail*, 2. díl, Paříž, 1962, s. 50.
- [51] Tamtéž.
- [52] D. McGregor, *The Human Side of Enterprise*, New York, 1960, s. 150—151.
- [53] K. Davis, s. 217.
- [54] H. L. Hall, *Management: A Continuum of Styles*, v: *Advanced Management Journal*, 1968, 1. leden, s. 70—74.

Резюме

Мичек М.: Современная структура начального и подчинения по службе работников предприятий промышленного типа и ее проблемы

В большинстве современных крупных учреждений промышленного типа применяется организация, означаемая как «линейно-штабная». Многие современные теоретики по вопросам организации, в первой очереди те, которые исходят из традиционной организационной теории, рассматривают линейно-штабную структуру как формальный организационный

прием, который лучше всего соответствует современным потребностям промышленных предприятий. Но наоборот существуют относительно многочисленные ряды тех теоретиков по вопросам организации, у которых есть серьезные возражения по поводу применения линейно-штабной структуры. К ним относятся прежде всего сторонники бихевиорального и системного организационного направления.

Автор статьи пытается дать элементарный анализ проблем, изменений и тенденций в области развития управленческой организации промышленных предприятий.

Первая в этом номере социологического журнала публикуемая часть статьи разрабатывает проблемы линейно-штабной организации, в особенности: 1) различия между проектом линейно-штабной организации и ее действительной реализацией на промышленных предприятиях; 2) конфликты между линейными и штабными работниками.

Summary

Míček M.: Contemporary Superiority and Subordination Structure in Institutions of the Industrial Type

In the majority of contemporary large institutions of the industrial type, the organization designated as the linear staff structure

prevails. A number of contemporary organization theorists — especially those proceeding from the traditional organization theory — regard the linear staff structure as the formal organizational arrangement meeting most efficiently the contemporary needs of the industrial enterprises. Of course, also the group of organization theorists having serious reservations against the assertion of the linear staff structure is considerably numerous. It includes particularly the representatives of the behavioural and system trends of organization.

With respect to the findings obtained by the behavioural and system organization trends, the author of the article attempts to present an elementary analysis of the problems, transformations and tendencies in the development of the power organization of the industrial enterprises.

The first part of the article published in this issue of the Sociological Review deals with the problems of the linear staff organization, especially a) with the frequently occurring differences between the project of the linear staff organization and its actual realization within the industrial enterprises, and b) with conflicts between the linear and the staff workers.

Mateřství zaměstnaných žen a problémy péče o jejich děti v nejujtějším věku

JIŘÍ DUNOVSKÝ

Ústav pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů, Praha

I.

Rodina je základní jednotkou společnosti, ve které se realizuje jak řada základních potřeb člověka jako jedince ve všech fázích jeho života, tak i potřeby rodiny jako kolektivu. Uskutečňuje se na společném biologickém, ekonomickém i kulturním základě ve vlastním materiálním a duchovním prostředí.

Rodina v současné době prochází hlubokou kvalitativní proměnou. Její „stabilita“, která byla dříve determinována především ekonomickými zájmy a konvencemi vyplývajícími z daných společenských poměrů i etickými principy, je dnes rozvolněna a její nová jednota nebyla dosud nalezena. Funkce rodiny prošly značnými proměnami. Dnešní rodina ztratila mnohé funkce, které plnila dříve. Snaží se přizpůsobit dnešní situaci. Je zde výrazná tendence, aby se celá řada dřívějších funkcí rodiny předávala společnosti, nebo aby se na nich společnost podílela. Moderní rodina ztratila mnohé stabilizační faktory, hlavně vnějšího charakteru, a těžiště její stability se tak značně posunulo. S tím mnohdy souvisí i pokles její prestiže ve společnosti, pokles významu rodičovství a mateřství, menší ochrana rodiny. V oblasti ekonomické je nejpodstatnější změnou značné oslabení její funkce výrobní a posílení její funkce spotřební.

Funkce rodiny není ovšem pouze ve sféře spotřeby, ať již hmotných, nebo duchovních statků. Zvláště v poslední době modifikace společenského vývoje podstatně změnila rodinu jako společenskou skupinu a tím se změnily i názory na ni.

Vedle nahraditelných funkcí plní rodina i funkce nenahraditelné, které ji udržely a zachovaly a daly jí i její trvalé oprávnění. Jde především o funkci reprodukční a výchovnou. Rodina udržuje nejen existenci populace, ale vtiskuje jí i kulturní úroveň, životní styl a vědomí lidské kontinuity. Plní tak funkci, která zatím nemůže být zajištěna žádnou jinou společen-

skou institucí. Rodina je v tomto smyslu nejdůležitějším činitelem socializačního procesu člověka.

Z hlediska rodičovství působí v rodině dvě protichůdné základní orientace: orientace na manželskou dvojici a dosažení její maximální životní úrovně a na druhé straně orientace na děti a jejich výchovu. Vývoj ve vyspělých průmyslových společnostech je charakterizován výraznou orientací na úroveň spotřeby (typ konzumního člověka) a přitom do značné míry zaostává formování nových vzorů chování ve smyslu humanismu, etiky, a tedy i poměru k rodině a dětem.

Orientace na životní úroveň nesmí mít jen odcizenou podobu zaměřenosti na věci hmotné spotřeby, ale musí být výrazem změn v hodnotové orientaci lidí, především v morálních aspektech. Tak např. snaha rozvíjet osobnost, její vzdělání apod. se projevila i u nás ve vztahu rodičů k dětem. Každá konkrétní historická situace mění nároky na výkon rodičovské role a na zabezpečení materiálních podmínek rodiny.

Jen rodina emocionálně pevná a hmotně zajištěná poskytuje optimální podmínky pro vztah rodičů a dětí i pro vztah mezi rodiči samými. Přitom je zcela nedoceněna významná funkce rodiny — poskytovat životní jistotu a citové zázemí pro všechny její členy.

Zvláště významné je rodinné prostředí pro formování příštích rodičovských postojů, a tedy pro uchování společnosti i po stránce kvalitativní.

V této souvislosti je třeba upozornit na vzrůstající problematiku neúplných rodin. Význam tohoto faktoru roste současně s růstem rozvodovosti a dotýká se zvláště dětí nemanželských a mimomanželských. Společenská opatření prakticky opomíjejí aktivní pomoc tomuto narušenému rodinnému prostředí a dětem, které v něm vyrůstají.

S tím souvisí ovšem i postoj společnosti

k úloze rodičů a matky především. Úloha matky jako vychovatelky není dosud tak hodnocena jako kterákoli jiná společensky prospěšná činnost.

II.

Jestliže jsem se v úvodu snažil vyjádřit situaci současné rodiny, vycházejí především z našich skutečností a poznatků, chtěl bych se nyní zmínit o dvou významných faktorech, které podle mého soudu značně ovlivňují problematiku vývoje dítěte a zajišťování jeho optima.

Především je to účast společnosti na zajišťování potřeb současné rodiny. Jestliže patriarchální rodina byla víceméně samostatnou jednotkou, obstarávající si převážně sama své potřeby ve sféře výrobní i spotřební, stala se dnešní rodina ve svých potřebách prakticky zcela závislou na společnosti, na jejích orgánech a institucích. Tato účast společnosti se stává stále patrnější i v oblasti výchovné funkce rodiny, a to již od samého narození dítěte a vlastně již před ním. To je zvláště výrazné v souvislosti s druhým faktorem — emancipačním úsilím ženy. Nechci zde rozebírat tuto velmi složitou otázku, která má svou historii a svůj společenský, politický a emocionální náboj a které jistě nelze upřít její plné oprávnění a opodstat-

nění. Emancipace ženy se však v převážné míře manifestuje jejím vyšším vzděláním, vstupem do zaměstnání, její přímou účastí na tzv. aktivním životě společnosti, usku-tečňováním její touhy a práva na sebe-realizaci a ovšem také její ekonomickou a sociální nezávislostí. Tyto oprávněné snahy se však dostávají do rozporu s její funkcí reprodukční a výchovnou, s jejím mateřstvím. Přitom zde musím pominout dosah této skutečnosti ke zcela novému utváření vztahu k jejímu partnerovi a otázce manželství, zakládanému především na emocionálních poutech, a nikoli už na poutech převážně hospodářských, jako tomu bylo v minulosti.

Zaměstnaná žena znamená též zaměstnanou matku. Tak se dostává žena do vnitřního rozporu mezi svým mateřstvím na jedné straně a plným uplatněním svých schopností ve společnosti na straně druhé. K tomu ovšem přistupuje i ekonomická nutnost zajistit přiměřenou životní úroveň rodiny, která je u nás závislá ve značné míře na dvou platech v rodině, a tedy na zaměstnání ženy. Tím jsme se zde dostali k jednomu z nejtěžších a také nejsložitějších problémů naší doby, každé zaměstnané matky, rodiny i celé společnosti.

Údaje ze sčítání lidu z roku 1961 ukazují, že z celkového počtu zaměstnaných

Tabulka 1: Rozbor ekonomické aktivity žen podle počtu nezaopatřených dětí a věku v českých zemích a na Slovensku v r. 1961

Počet dětí	Ze 100 žen v daném věku s příslušným počtem dětí bylo ekonomicky činných						
	Celkem	15—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44
České země							
0	51,7	86,3	91,1	89,3	83,8	79,3	74,8
1	66,4	49,8	53,0	65,6	68,5	72,5	73,2
2	61,3	28,4	39,1	49,2	60,2	69,9	72,8
3	58,7	26,5	31,0	42,4	56,9	56,7	68,7
4	52,8	—	25,7	37,1	50,5	58,2	59,9
Slovensko							
0	35,8	76,0	73,7	73,3	65,3	59,2	52,8
1	49,1	36,0	46,4	53,7	65,9	52,8	52,3
2	43,8	16,0	28,5	37,7	49,1	49,7	50,1
3	37,3	6,5	15,9	25,3	37,9	44,4	46,5
4	30,9	—	10,6	17,8	29,0	35,1	36,7

Tabulka 2: Mezinárodní srovnání ekonomické aktivity žen

Země	Rok	Ze 100 žen bylo ekonomicky činných			Ze 100 vdaných žen bylo ekonomicky činných		
		20—24	25—29	30—34	20—24	25—29	30—34
ČSSR	1961	68,5	57,4	59,1	58,6	53,7	56,5
USA	1960	44,8	35,1	35,5	33,6	29,3	31,4
Švédsko	1960	57,3	42,0	35,6	34,0	30,3	27,6
Francie	1962	61,5	45,3	38,7	—	—	—
NSR	1961	71,7	50,1	44,0	—	—	—
Itálie	1961	40,0*	30,5	27,9	—	—	—
Kanada	1961	49,5	31,5	30,8	—	—	—

* bez dvacetiletých žen

osob bylo 38 % žen, z toho 51,2 % matek s dětmi do 15 let a 4 % žen s dětmi do 3 let. Z celkového počtu ekonomicky činných žen však bylo matek s dětmi do 3 let 35,9 %. Rozbor ekonomické aktivity žen podle počtu nezaopatřených dětí a věku je uveden v tabulce 1.

Mikrocenzus v r. 1967 pak uvádí 45 % žen z celkového počtu zaměstnaných osob. I když chybí další údaje v tomto směru, potvrzuje to značně vyšší relace zaměstnanosti žen v současné době; odhaduje se, že z celkového počtu zaměstnaných žen je 50–60 % matek s dětmi do 15 let. Sčítání z konce r. 1970 pak přinese daleko přesnější údaje, jdoucí v zaměstnanosti žen a matek do podstatně vyšších hodnot. Tabulka 2 pak představuje mezinárodní srovnání ekonomicky činných žen v některých státech světa.

V současné době se udává, že ve všech evropských státech je zaměstnanost žen

ve věku kolem 20 let rovna zaměstnanosti mužů a pohybuje se kolem 80–90 % z celkového počtu žen tohoto věku, což naznačuje i relativně vysokou zaměstnanost matek s nejmenšími dětmi.

Ještě donedávna jsme u nás spatřovali ideál práv ženy v jejím rovnocenném postavení s mužem ve všech oblastech a ve všech směrech. Její mateřství bylo spíše kladeno až za jiné její společenské funkce a někdy dokonce i mimo ně. Péči o všechny děti měla v extremistických představách v celém rozsahu převzít společnost, jestli počínaje a snad vysokou školou konče. Současné poznatky medicínské, psychologické, pedagogické, ekonomické i sociologické a zvláště pak poznatky populační a demografické však dokázaly mylnost těchto představ i jejich nebezpečí. Nejzávažnější z nich je nepříznivý populační vývoj v naší zemi; jeho ukazatel patří v současné době k nejnižším v celé Evropě.

Tabulka 3: Přehled přirozeného pohybu obyvatelstva v ČSSR od r. 1945 do r. 1967

Průměr let, rok	Sňatky	Roz- vody	Živě narození	Zemřelí	Přiro- zený pří- růstek	Sňat- ky	Roz- vody	Živě naro- zení	Ze- mřelí	Přiro- zený pří- růstek
						na 1 000 obyvatelů				
1945—49	126.724	11.387	285.737	174.021	111.716	9,9	0,89	22,4	13,6	8,8
1950—54	114.812	12.251	278.729	137.919	140.810	9,1	0,97	22,0	10,9	11,1
1955—59	102.565	14.835	246.380	128.808	117.572	7,7	1,11	18,5	9,7	8,8
1960—64	108.295	16.433	226.084	131.706	94.378	7,8	1,19	16,3	9,5	6,8
1960	106.352	15.291	217.291	125.472	91.819	7,8	1,12	15,9	9,2	6,7
1961	105.546	16.427	218.378	126.376	92.002	7,7	1,19	15,8	9,2	6,6
1962	108.008	16.603	217.456	138.716	78.740	7,8	1,20	15,7	10,0	5,7
1963	110.777	17.040	235.998	133.107	102.891	7,9	1,22	16,9	9,5	7,4
1964	110.793	16.802	241.298	134.869	106.439	7,9	1,20	17,2	9,6	7,6
1965	112.269	18.702	231.695	141.018	90.677	7,9	1,32	16,4	10,0	6,4
1966	115.724	20.244	222.615	142.141	80.474	8,1	1,42	15,6	10,0	5,6
1967p.	119.828	19.889	215.766	144.294	71.472	8,4	1,39	15,1	10,1	5,0

I když tato situace je jistě ovlivněna celou řadou dalších faktorů a možná ještě závažnějších důvodů, jednou z vážných příčin je jistě vztah a postoj řady mladých a velmi mladých žen k mateřství.

Z průzkumu V. Wynnyczuka *Žena současnosti* z r. 1966, založeného na dotazníkové akci u reprezentativního výběrového souboru 1000 jednadvacitiletých žen, v němž byly mezi jiným zjišťovány též představy o optimálním a plánovaném počtu dětí, vyplývá, že tyto ženy udávaly v průměru 1,95 jako optimální počet dětí v rodině a 1,93 jako jimi plánovaný počet dětí v rodině. Přitom již v tomto věku byl zaznamenán rozdíl mezi ženami svobodnými a vdanými. Svobodné ženy udávaly v průměru plánovaný počet dětí 1,99 a vdané 1,88. Pro konfrontaci s pozdějším skutečným vývojem však dosud objektivní údaje nejsou, platí však obecně empirický poznatek, že ženy v pozdějším věku slevuují ze svých přání, jsou-li postaveny před tvrdou realitu: věnovat se svému povolání, nebo svým dětem. To je zvláště patrné u žen s vyšším vzděláním.

Žijeme v době, kterou lze v tomto směru nazvat „explozí ženské vzdělanosti“ a tato okolnost je jistě jednou z příčin ohromných změn ve struktuře rodiny a interakčních sfér v ní. I údaje zmíněného průzkumu V. Wynnyczuka potvrzují, že mladé ženy mají vyšší vzdělání ve srovnání s generací jejich rodičů. V. Wynnyczuk zjistil, že 567 těchto žen mělo ukončené vzdělání vyšší než základní a 433 mělo základní vzdělání, z toho 8 žen uvedlo nedokončené základní vzdělání. Vzdělanost žen ve vztahu ke vzdělání jejich rodičů, které ověřil u 978 matek a 909 otců, ukazuje tabulka 4.

Tabulka 4: Srovnání vzdělání žen se vzděláním jejich rodičů (v %) (Wynnyczuk)

	Základní vzdělání	Vyšší vzdělání
dotázané ženy	43,3	56,7
matky	70,7	29,3
otcové	54,2	45,8

Tento vývoj není ještě dokončen a téměř 20 % žen si doplňuje nebo plánuje doplnění základního či vyššího vzdělání.

Přitom je všeobecně známo, že vyšší vzdělání žen je jedním ze závažných protipopulačních faktorů. Naproti tomu je však třeba poukázat i na pozitivní význam vyššího vzdělání rodičů, jež se odráží ve vyšším vzdělání dětí a v jejich vyšší kulturní úrovni.

Tyto otázky a řada dalších by vyžadovaly mnohem širšího a hlubšího rozboru, na který zde však není místo.

III.

Jednou ze základních proměn ve struktuře rodiny, provázející její historický vývoj až do dnešní doby, je její podstatné zúžení ze široké rodiny patriarchální, příbuzenecké, v níž žilo vedle sebe zároveň několik generací — nejčastěji tři, v rodinu početně velmi malou, dvougenerační, výstižně nazývanou nukleární rodinou (nuclear family, Kernfamilie). Ta se stala prototypem dnešní rodiny se všemi jejími funkcemi, funkcí reprodukční a výchovnou na prvním místě. Její problematiku objektivně vyjádřil prof. Claessens ve své knize *Familie und Wertsystem*, kde se zaměřil právě na postavení této rodiny a její úlohu ve výchově dětí a jejich socializačním procesu. V souhlase s moderními teoriemi dynamické psychologie pak blíže kvantifikoval tento proces jako socializaci (Sozialibilisierung), čímž míní získávání emocionální základny dítěte (emotionale Fundierung), zprostředkování základních kategorií životního pořádku (Vermittlung grundlegender Weltaufordnungskategorien) a primární sociální fixaci (primäre soziale Fixierung), ale současně také včleňování dítěte do kulturní sféry životní (Enkulturation), modifikované zvláštnostmi vztahu dítěte — rodiče (modifiziert durch Kind — Eltern — Auseinandersetzungen), specifickým prostředím rodinným (spezifisches Familienmilieu) a sekundární sociální fixací (sekundäre soziale Fixierung).

Zvlášť zajímavá je teorie „druhého sociálně kulturního narození“ (zweite sozialkulturelle Geburt), vyjádřená excentrickou pozicionalitou dítěte (excentrische Positionalität). V lapidárním rozboru struktury nukleární rodiny jako optimálního výchovného prostoru (optimaler Beziehungsraum), jako systému jednání (Handlungssystem) a jako vířící jednoty (vibrierende Einheit), jež je dána složitostí vnitřních interakčních

sfér, zdůvodnil, proč právě toto prostředí je tak významné a vlastně nenahraditelné pro zdravý vývoj a výchovu dětí. Zvlášť neocenitelné je zdůraznění výchozí premisy pro tuto oblast: sféry matka – dítě jako „jádra nukleární rodiny“ (Kern der Kernfamilie).

I když jako dětský lékař si nedovoluji cokoliv dodávat k tomuto znamenitému rozboru sociologa, chtěl bych přece jen podtrhnout fyziologický přístup prof. Claesense k těmto otázkám a respektování nejzákladnějších potřeb dítěte v jeho vývoji s ohledem na nové situace, do nichž se dostává tato nukleární rodina v nových podmínkách života současné společnosti. Na rozdíl od všech psychologických teorií ontogeneze dítěte a jejich poruch je zvláště třeba ocenit přístup k těmto otázkám i z druhého pólu vztahu dítě – rodiče (a tím i společnosti), kterému není dosud věnována náležitá pozornost.

Při všech úvahách o péči o dítě v rodině a účasti společnosti na ní je třeba vycházet z požadavku optimálního vývoje dítěte a jeho optimálního socializačního procesu – zajištění základních duševních potřeb (za samozřejmého předpokladu dobré saturace materiálních potřeb). Výstižně to bylo definováno na jednom ze zasedání UNESCO:

1. dítě má potřebu být milováno, aby mohlo samo milovat;
2. dítě má potřebu být akceptováno;
3. dítě má potřebu bezpečí;
4. dítě má potřebu identifikace;
5. dítě má potřebu všestranně se vyvíjet.

Tyto požadavky jsou v souladu s *Chartou práv dítěte*, jak je vyhlásila v roce 1959 OSN.

Nemá-li dítě zajištěny tyto své nejzákladnější duševní potřeby, pak utváření jeho osobnosti a jeho vztah ke společnosti je narušován úměrně tomu, jak nedostatečná je saturace jeho tělesných, duševních i sociálních potřeb. Nesčetnými výzkumy je dnes bezesporu dokázáno, že tyto potřeby dítěte mohou být uspokojovány jen v bezprostřední interakci s dospělými, v intimním prostředí úzkého osobního styku na podkladě mateřského nebo rodičovského principu. Všechna jiná řešení, jež nerespektují tento základní předpoklad, se ukazují jako mylná a společností i nebezpečná.

Právě uplynulý vývoj této otázky v naší zemi je toho dokladem. V padesátých letech totiž u nás převládl názor, že péče o děti má být zajišťována v kolektivních zařízeních již od jejich narození. Tato představa souvisela též se zdůrazňováním kolektivní výchovy, ve které tehdy naše pedagogika viděla základní výchovný princip socialistické společnosti; kolektivní výchova byla kladena před a nad výchovu individuální, výchovu uvnitř rodiny. Na tuto absurditu poukazovali od samého začátku prosazování těchto tendencí zvláště dětské lékaři (profesorem Švejcarem počínaje) někdy i za velmi tvrdých podmínek. Spolu s psychology dokládali svůj nesouhlas vážným nebezpečím, jímž je výchova v neosobním institucionálním prostředí pro přirozený vývoj dítěte. Toto své úsilí opřeli o moderní poznatky ze zahraničí (Bowlby, Spitz, Golfarb) i domácí (Švejcar, Langmeier, Matějček, Mores, Damborská a další) i o svou každodenní praxi s dětmi svěřenými od nejtělejšího děství do péče kolektivních zařízení.

Zvláště důrazně poukazovali na diskrepanci mezi duševním vývojem dítěte v rodině a v kojeneckých ústavech a dětských domovech. Těmito otázkami se široce zabýval celostátní pediatrický kongres v r. 1961 v Bratislavě. Problémy deprivace a hospitalismu v našich ústavech se pak přenesly z odborných kruhů do široké veřejnosti. Tisk, rozhlas, film a televize se jimi začaly zabývat za velkého ohlasu našich občanů.

Současně s tím se začala prosazovat i nová řešení, jako např. nové pojetí zákona o rodině a v něm zvláště instituce osvojení, experimentální domovy rodinného typu, úsilí o znovuzavedení pěstounské péče, hnutí výstavby SOS dětských vesniček a znovuzřízení ministerstva práce a sociální péče, do jehož kompetence spadá i péče o děti a rodinu. V době nejposlednější došlo též k zásadním opatřením v koncepci dětských domovů, zaměřeným na potřeby dítěte mimo rodinu v nejrozličnějších situacích, zvláště pak na aplikaci náhradní rodinné péče v zaváděných rodinných dětských domovech.

Všechno toto snažení řešit situaci dětí bez rodin, a tedy dětí žijících v extrémní separační situaci v našich dětských domovech, jež měly a mají dosud charakter

Tabulka 5: Rodinné domácnosti v roce 1961 podle počtu závislých dětí

Území	Celkem	Počty v tisících v tom podle počtu dětí					Složení v % počet dětí				
		1	2	3	4	5 a více	1	2	3	4	5 a více
ČSSR	2195,4	944,1	779,0	301,2	104,2	66,9	43,0	35,5	13,7	4,7	3,1
České země	1520,2	698,8	554,0	183,8	54,1	29,5	46,0	36,4	12,1	3,6	1,9
Slovensko	675,2	245,3	225,0	117,4	50,1	37,4	36,3	33,3	17,4	7,4	5,6

klasických dětských domovů, se přeneslo na otázky postavení dětí ve společnosti vůbec a její péči o ně, především na péči o děti v jeslích. Rozvinula se ostrá názorová diskuse o užitečnosti či škodlivosti jeslí, vyučující někdy až v apodiktické představy o jejich likvidaci a o návrat k starému systému žen v domácnosti a jejich výhradní péče o děti. I když mně jako dětskému lékaři je velmi sympatická myšlenka, aby každé dítě mělo svou mámu zcela pro sebe a co možná nejdéle, jsem si vědom — a opět jako dětský lékař, že je to nereálné, že to neodpovídá dnešním poměrům a že dnešní doba se bez všestranné účasti ženy, a také matky už asi neobejde a že tedy společnost musí řešit svou účast na péči o děti zaměstnané matky. Přitom nemohu nepominout problém péče o děti z neúplných rodin a z rodin v těžké sociální situaci, ani závažný problém socializačního procesu, v němž se ocitá naše typická rodina s jedním nebo dvěma dětmi, lépe řečeno problém optimálního vývoje a výchovy jedináčka, který v dřívějších dobách býval vzácným.

I když u nás nikdy nedošlo k tak masovému rozvoji jeslí, jak se původně předpokládalo — také vzhledem k značným finančním nákladům, jež tato péče vyžaduje, vzhledem k jejich nerovnoměrnému využívání a efektivitě z hlediska celospolečenského, a ovšem též vzhledem k složité problematice života zaměstnané matky, její péče o rodinu, podílu muže na této péči, služeb atd. — přece jen péče o děti v jeslích se stala modelovým příkladem péče o děti zaměstnaných matek.

To s sebou přineslo značné problémy, o nichž je třeba se obšírněji zmínit.

IV.

Péči o děti v jeslích byla od samého začátku jejich rozvoje (po roce 1951) věnována v rezortu ministerstva zdravotnictví značná pozornost ze strany dětských lékařů, psychologů a pedagogů a systém péče o děti v nich byl dobře propracován a zajištěn. Přes všechno toto úsilí se nepodařilo a ani se ovšem nemohlo podařit vyřešit celou řadu závažných problémů, z nichž na prvním místě jsou otázky psychologicko-pedagogické, medicínské a sociologické. To ukazuje zvláště v posledních letech série výzkumných prací a šetření, často velmi kritických, jež se zabývají touto problematikou z nejrůznějších aspektů a mají svou vážnost na mezinárodním fóru. Zvláště důležité v tomto směru jsou práce v oblasti pedagogiky nejranějšího věku.

Chtěl bych upozornit, že mluvím-li o jeslích, mám na mysli jesle denní, neboť problém jeslí týdenních a jeslí s nepřetržitým provozem, jejichž rozvoj v samých počátcích byl důrazně zabrzděn, je podstatně jiný a řeší problematiku vysloveně sociální.*

V Československu bylo v r. 1967 75.624 míst v 1848 jeslích, což dává možnost pečovat v nich v průměru asi o jedenáct procent dětí do tří let z příslušné věkové populace. Během dalších 2 let se stav v podstatě nezměnil. Existují samozřejmě značné výkyvy: v průmyslových městech jsou jesle až pro 25 % dětí příslušného věku, zatímco na venkově jesle téměř

* V roce 1970 jsme ukončili se M. Suchou rozsáhlý průzkum *Sociální poměry dětí v týdenních jeslích a v jeslích s nepřetržitým provozem*, který

ukázal velmi nepříznivou situaci těchto dětí a jejich rodin. (Výjde ve Zprávách populační komise č. 6/1970.)

Tabulka 6: Rozvoj jeslí po roce 1945 v ČSSR

Rok	Počet jeslí		Počet míst v jeslích		Z toho míst v jeslích závodních	
	samostatné	v zařízení jesle-mateřská školka	samostatné	v zařízení jesle-mateřská školka	samostatné	v zařízení jesle-mateřská školka
1946	94		2.542			
1947	110					
1948	268		6.050			
1949	301		9.288			
1950	698		22.245		4.852	
1951	972		31.164		6.748	
1952	1.090		31.785		5.954	
1953	1.135		33.357		5.793	
1954	1.143		34.215		5.449	
1955	1.155		35.024		5.553	
1956	1.155		35.572		5.679	
1957	1.167		36.885		6.152	
1958	1.178		37.864		6.474	
1959	1.185		39.165		6.682	
1960	1.222		41.307		7.288	
1961	1.280		45.089		8.434	
1962	1.367	2	50.247	55	10.680	55
1963	1.445	16	55.272	542	12.691	251
1964	1.526	31	59.746	911	14.851	444
1965	1.581	66	63.332	2.317	16.696	1.172
1966	1.617	110	65.276	3.966	17.270	1.914
1967	1.649	176	69.468	6.637	17.948	2.805

vůbec nejsou. Z toho počet míst v jeslích s nočním provozem se soustavně snižuje: v roce 1961 činil asi 15 % všech jeslí, v roce 1965 už jen 5,1 % a v roce 1968 necelá 3 %. V nejposlednější době poptávka po jeslích se snižuje zvláště u dětí do 1. roku.

Jesle poskytují dětem zaměstnaných matek zdravotní a výchovnou péči ve věku od 6 měsíců do 3 let. Budují je a vydržíjí jednak národní výbory (jesle územní), jednak závody (jesle závodní a JZD). Za provoz jeslí, jejich úroveň a poskytovanou zdravotně výchovnou péči odpovídá zdravotní správa, její zaměstnanci – lékaři a dětské sestry a pěstounky, kteří v jeslích pracují (lékaři jen na částečný úvazek). Tím je zaručena odborná kvalita této péče.

Zdravotní stav dětí v jeslích je narušován častými onemocněními, především horních cest dýchacích. Nemocnost dětí se tak stává největším problémem zdravotní péče v nich. Je v přímé souvislosti s kolektivním způsobem života, nízkou obranyschopností dětí a značnou kumulací infekčních činitelů, zvláště virů, proti nimž není dosud specifická obrana preventivní

ani léčebná. Vysokou nemocnost dětí v jeslích ovlivňuje jistě i to, že rekonvalescence dětí vracejících se po nemoci do jeslí je nedostatečná.

Cím je dítě v jeslích mladší, tím častěji onemocní. U dětí mladších 1½ roku je to 3× až 7× častěji než v rodinách. Vliv těchto opakovaných respiračních onemocnění na pozdější zdravotní vývoj dětí není zatím znám. Jesle se snaží bojovat proti nemocnosti pobytem dětí na čerstvém vzduchu, dobře uspořádaným a dodržovaným režimem dne, správnou výživou s dostatkem vitamínů, dokonalým filtrem a všemi léčebně preventivními opatřeními v úzké spolupráci s rodiči.

Jesle jsou zařízením pouze pro zdravé děti. Onemocní-li dítě, léčí se buď doma, nebo v nemocnici. Návrhy na zřizování nemocničních jeslí – izolátorů pro léčení krátkodobých onemocnění jeslových dětí, motivované důvody úzce ekonomickými, jsou proti zájmům dítěte. Ohrožovaly by děti dalšími infekcemi, rozvolňovaly by vztah rodičů k dětem a jejich zájem o ně. Přitom jejich vybudování a vybavení by bylo neúměrně drahé.

Zvláštním problémem péče o děti v jes-

lích jsou děti, které pobyt v jeslích ne-
snášejí pro trvale opakovaná onemocnění.
Těchto dětí je z celkového počtu 3–5 %.

Výchovné práci se věnuje stále větší po-
zornost. Výuka dětských sester na zdra-
votnických školách v pedagogice a psycho-
logii se podstatně zlepšila, stejně tak
i postgraduální školení těchto pracovníků.
Duševní vývoj dětí v jeslích se sleduje
pomocí individuálního neuropsychického
záznamu, který zachycuje základní uka-
zatele tělesného a duševního vývoje dětí.
Podle toho se určují další výchovné cíle
u každého dítěte zvlášť s návazností na
výchovnou situaci v rodině.

J. Pavlásková v jedné své práci na toto
téma uvádí celou řadu závažných zjištění
při hodnocení neuropsychického vývoje
dětí z rodin a jeslí. Chlapci se jeví v mo-
torickém vývoji již v kojeneckém věku
na vyšší úrovni. Tento rozdíl se udržuje
až do tří let. Rozdíly mezi děvčaty a chlap-
ci v jeslích nejsou však tak velké jako
v rodině. V rodinách i v jeslích se naopak
projevil lepší vývoj řeči u děvčat. V jes-
lích je největší rozdíl ve dvou letech, v ro-
dině ve třech. Sociální chování dětí z rodin
i dětí z jeslí bylo na velmi dobré úrovni.
Ve vývoji řeči do dvou roků jsou nejlepší
děvčata z rodin, ve třech letech děvčata
z jeslí. Ve vývoji užitečných návyků jsou
lepší po celou dobu děti z jeslí. Příčinou
tohoto pozitivního zjištění jsou jednak
individuální vlastnosti dětí, ale hlavně vliv

prostředí a výchovy. To je zvláště patrné
na rozvoji tělesných a duševních vlastností
po 18 měsících života dítěte, kdy do po-
předí vystupují další jeho potřeby, které
již rodina sama nemůže jednoznačně uspo-
kojovat, zvláště je-li dítě bez sourozenců.
Větším sebeuplatněním, širším a hlubším
poznáváním a chápáním prostředí se může
dítě dále harmonicky vyvíjet. Proto se
jesle stávají účinným prostředkem k za-
bezpečení těchto výchovných požadavků.
Je však třeba ještě více individualizovat
všechna opatření v jeslích v závislosti na
situaci v rodině dítěte a také je časově
limitovat.

Zajímavé jsou údaje o využití jeslí, jež
činí něco kolem 75 %. Tato okolnost není
nevýznamná z hlediska ekonomického.

Přehled o podílu jednotlivých důvodů
absence dětí podává tabulka 7.

Z přehledu je patrné, že se v posledních
letech zvyšuje podíl rodinných důvodů re-
lativně i absolutně a blíží se v relativních
údajích první polovině let padesátých, za-
tímco absolutně se od roku 1953 zvyšuje.
Je to způsobeno pobytem dětí doma při
dovolené rodičů, náhradním volnu, návště-
vě příbuzných apod., což není žádoucí
omezovat. Naproti tomu absolutně stoupá
počet dní absence dětí z důvodů nemoci
až do roku 1966, zatímco v roce 1967 je
patrný pokles (z 35,1 dnů v r. 1966 na
31 dnů v r. 1967). Rok 1966 znamená pak
v podílu zameškaných dní zajímavé pře-

Tabulka 7: Podíl jednotlivých důvodů absence dětí v jeslích

Na jedno dítě (z průměrného počtu zapsaných) připadá zameškaných dnů					Z celkového počtu zameškaných dnů připadá v % na			
Rok	celkem	z toho pro nemoc rodinné důvody		karanténu	nemoc	rodinné důvody	karanténa doma	karanténa v jeslích
1953	60,1	25,6	29,7	5,3	42,2	49,1	4,7	4,0
1954	68,4	27,5	34,0	6,9	40,2	49,7	5,3	4,8
1955	63,8	25,7	32,0	6,1	40,3	50,2	5,3	4,2
1956	64,1	25,7	31,9	6,5	40,1	49,7	5,3	4,9
1957	61,6	27,8	28,2	5,7	45,0	45,8	5,1	4,1
1958	58,6	25,6	26,1	6,9	43,7	44,4	7,4	4,5
1959	64,0	30,9	25,7	7,5	48,2	40,2	7,0	4,6
1960	57,7	25,8	26,0	6,1	44,6	44,8	6,8	3,8
1961	61,9	30,1	24,9	6,8	48,7	40,2	6,4	4,7
1962	63,7	31,6	25,9	6,2	49,6	40,7	5,6	4,1
1963	63,6	30,8	27,2	5,7	48,4	42,7	8,9	
1964	68,6	33,4	28,9	6,3	48,7	42,1	9,2	
1965	74,3	34,7	35,1	4,5	46,7	47,3	6,0	
1966	78,5	35,1	38,7	4,6	44,8	49,3	5,9	
1967	74,23	31,0	39,8	3,4	41,8	53,6	4,8	

křížení mezi důvody rodinnými a nemocí. V tomto roce je celkové množství zameškaných dnů na jedno dítě také nejvyšší — 78,5. Ukazuje to též na zmíněnou již ekonomickou efektivitu jeslí.

Vážným problémem v péči o děti v jeslích je i délka pobytu dítěte v jeslích. Ta je zatím neúměrně dlouhá. Většina dětí přichází do jeslí před prvním rokem života a je v jeslích kolem devíti hodin denně, s cestou tedy téměř deset hodin mimo domov.

Není dosud jasné, který věk je z hlediska prospěchu dítěte únosný pro vstup do kolektivu. Jako nejnižší je nyní doporučován jeden a půl roku. Pro tento časový údaj mluví i výsledky výzkumu o adaptaci dětí v jeslích, zvláště z hlediska zdravotního.

V roce 1967 jsem spolu s M. Suchou zjišťoval sociální poměry rodin dětí z denních jeslí. Z tohoto průzkumu vyplynuly zajímavé údaje. Převážná většina dětí z jeslí má oba rodiče (91,1 % vlastní a 0,3 % jednoho nevlastního). Jen 8 % dětí žije v neúplných rodinách (7,8 % s osamělou matkou, 0,2 % s osamělým otcem). Jesle poskytují péči dětem z rodin s jedním dítětem ve 44,2 % a rodinám s dvěma dětmi ve 38,5 %. Jde o děti z mladých manželství, což odpovídá profilu současné rodiny a struktury zaměstnanosti žen podle počtu dětí. Tu skutečnost potvrzuje i věková struktura rodičů. Více než jedna třetina otců je ve věku od 26—30 let, zhruba jedna čtvrtina ve věku mezi 31.—35. rokem. Pouze jedna pětina otců je starší 35 let. Obdobná je věková struktura matek s maximem od 21—25 let (40,6 %). Věk nad 35 let je uváděn pouze u necelých 12 % dotazovaných matek.

Otcové děti z jeslí jsou téměř v polovině případů zaměstnáni jako dělníci, v jedné čtvrtině jako techničti pracovníci a v administrativě je zaměstnáno 7,7 %. Struktura zaměstnání matek je poněkud odchylná: jedna třetina pracuje jako dělnice, jedna čtvrtina jako administrativní zaměstnankyně, více než jedna desetina pracuje ve zdravotnictví a téměř stejné množství ve školství. Podíl rodičů se základem stejně jako se středním vzděláním se pohybuje v rozmezí kolem 40 %. Vysokoškolské vzdělání má 5,9 % matek. Je zajímavé, že rodiny sledovaného souboru, v nichž má otec vysokoškolské vzdě-

lání, jsou početněji zastoupeny než v normální populaci. Průměrný čistý měsíční příjem otců je 1,827 Kčs, což je nad tehdejší celostátní průměr, přičemž téměř v jedné třetině případů přesahuje 2.000 Kčs. Průměrný čistý měsíční příjem matek činí 960 Kčs. Průměrný čistý měsíční příjem na hlavu je u úplných rodin 746 Kčs. Rodin s příjmem na hlavu vyšším než 1000 Kčs je celkem 6,8 %. S vyšším počtem dětí v rodině klesá — v souhlase s celostátní statistikou — i průměrný měsíční čistý příjem na hlavu. Je-li u rodin s jedním dítětem index roven stu, klesá index u rodin se třemi dětmi na 73. Tato okolnost sama o sobě je velmi závažným demografickým důvodem v naší společnosti.

V souvislosti s tím je třeba se zmínit o tom, jak se po této stránce jevila situace osamělých matek. Jejich věkový průměr byl nižší než u matek provdaných (i když podélně více rozložen), častěji pracovaly jako dělnice, měly téměř ve dvou třetinách jen základní vzdělání a podstatně nižší příjem na hlavu — 423 Kčs.

I když jsem se v této charakteristice omezil pouze na některá základní konstatování a problémy související se zajišťováním péče o děti v jeslích, přece jen je z ní patrná složitost této péče.

V.

K bližšímu objasnění problému socializace dítěte, jeho postavení a vývoji v rodině a společnosti však nám dosud chybějí seriózní práce sociologické a především sociografické (bez ohledu na to, že metodiky pro útlý věk dítěte nejsou dosud ani rozpracovány). Přesto však současný stav znalostí v této oblasti dovoluje vyvodit již dostatečně zdůvodněné závěry o nutnosti existence jeslí jako jedné z forem společenské péče o děti zaměstnaných matek, ovšem za jednoho základního předpokladu, k němuž také vyústila naše současná koncepce: péči o děti v jeslích je třeba chápat jako doplněk výchovy dětí v rodině, nikoli jako její náhradu. Všechno úsilí a také opatření společnosti proto musí vést tímto směrem. Činnost jeslí a jejich rozvoj musí být určován nikoli jen potřebami společnosti a zaměstnaných matek, nýbrž — a to především — potřebami dítěte.

Tyto snahy jsou v souladu s nejnovějšími psychologickými poznatky v oblasti

deprivace dětí a zvláště pak problému mnohočetného nebo náhradního mateřství. Zdůrazňují význam zachování hlavní postavy matky, pro naši situaci spíše hlavní postavy rodičů pro vývoj dítěte a jeho socializační proces. To potvrzují i zkušenosti s výchovou dětí oné velké skupiny zaměstnaných matek, které řeší péči o děti pomocí babičky nebo „paní k dětem“. V souladu s tím jsou i první naše experimenty se svěřováním 2–3 dětí zaměstnaných matek do rodin pečovatelek za přímého řízení a kontroly společnosti, což představuje další společenskou formu péče o děti zaměstnaných matek. Bohužel tyto se náležitě nerozvinuly a zůstaly v torzu, byť jejich výsledky byly více než dobré (Praha 1, Pardubice, Kutná Hora).

Ohled na potřeby dítěte vyžaduje dále individualizovat výchovu dítěte v jeslích, soustavně navazovat na péči rodinnou a tu také důrazně vyžadovat od rodičů samých. V tomto směru mohou jesle sehrát (a dobré jesle také sehrávají) významnou roli ve výchově rodičů a rodiny ve smyslu optimální socializace dítěte a respektování všech jeho potřeb. To ovšem vyžaduje cílevědomě zkracovat dosud neúměrně dlouhý pobyt dětí v jeslích maximálně na 6 hodin denně.

Vyžaduje to dále zdůraznění mateřství v celé společnosti a zvýraznění aktivní pomoci rodinám s dětmi ve všech směrech. Těmito otázkami se zabývala speciální komise ÚV KSČ, vedená ministrem financí ČSR a složená z nejrůznějších odborníků podílejících se na péči o dítě.

Úkolem této komise bylo připravit novou koncepci pomoci rodinám s dětmi, především s ohledem na složitou a hlavně značně nepříznivou populační situaci. Komise se v roce 1969 zhostila se ctí tohoto úkolu a její návrh se stal podkladem pro postupnou realizaci jednotlivých opatření plánovaných daleko do budoucna. První bylo provedeno již v roce 1968. Jednalo se o úpravě daně ze mzdy, rodinných přídatků a některé další úpravy: zvýšení porodného a prodloužení mateřské dovolené při zvýšení sazeb. Od července roku 1970 byla zavedena prodloužená mateřská dovolená, nyní nazývaná mateřský příspěvek. Počínaje druhým dítětem si zaměstnaná žena může po půl roce plně placené mateřské dovolené prodloužit péči o dítě do prvního roku jeho života za jednotný

příspěvek 500,— Kčs měsíčně. To je opatření velmi významné. Po prvé se zhodnocuje mateřství jako společensky prospěšná činnost i finančně (vedle matky—pěstounky v SOS dětské vesničce). Ve své plné perspektivní realizaci se má vztahovat na každou ženu, nikoli tedy jen zaměstnanou, a to již od prvního dítěte a až do 3 let jeho věku. V několika etapách je připravena celá řada dalších úprav směřujících k pozitivnímu řešení pomoci rodinám s dětmi.

Přitom zůstávají některé závažné otázky nedorozřešeny a otevřeny. Je to např. zneužívání pomoci rodinám s dětmi a jeho zjišťování, což je zvlášť závažné při přijetí zásady finančního vyjádření pomoci rodinám s dětmi. Dále školní stravování, jeho kvalita a možnost využívat je všemi dětmi, aktivní pomoc novomanželům a další. Mimořádné pozornosti by zasluhovaly otázky kvality populace a zvláště pak celková propagační situace, již jsme ovšem stále ještě velmi mnoho dlužni.

Při všech pracích se ukázalo, jak důležité je teoretické zpracování těchto otázek a problémů. To vlastně dosud chybí. Teprve v poslední době v rámci výzkumů společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce se začíná věnovat pozornost i těmto otázkám. Je však zajímavé, jak těžko se dostáváme až k dítěti samotnému. Původním tématem ustavené pracovní komise bylo věnovat pozornost pouze společenské problematice ženy a později rodin. Stále je totiž rozšířena představa, že rodina jsou děti a že děti jsou chráněny rodinou. To je pravda jen do určité míry. Právě ohromné společenské změny a jejich vliv na postavení dítěte tuto představu vyvracejí a dítě se stále více ocitá osamoceno ve společnosti a společnost musí přebírat přímou ochranu a péči o ně.

Musíme ve všech úvahách a rozborech počítat nejenom s dítětem jako s jedincem v rodině, nýbrž i jako s jedincem mimo ni. Sociální problematika v dětské populaci se pak ukazuje jako kvalitativně a kvantitativně nesmírně závažná. Zvlášť složitá je diagnostika a terapie sociálně postižených dětí i způsob, jak tomu předcházet. Z toho důvodu je ve všech těchto pracích nutno daleko více podtrhnout problémy dítěte a dítě chápat jako víceméně samostatný subjekt ve vsi jeho dynamičnosti.

Přitom ovšem je třeba brát v úvahu jeho vztah k prostředí, v němž žije a vyvíjí se a v němž hlavní vazbou je vazba matka — dítě.

Závěr

Rodina v současné době prochází hlubokou kvalitativní přeměnou. Vývoj instituce rodiny je charakterizován značnými proměnami jejích funkcí. V oblasti ekonomické je nejpodstatnější změnou značné oslabení její funkce výrobní, ale posílení její funkce spotřební. Vedle funkcí nahraditelných plní rodina i funkce nenahraditelné, které ji udržely a zachovaly a daly jí i plně trvalé oprávnění. Jde především o funkci reprodukční a výchovnou. Rodina udržuje nejen existenci populace, ale vtiskuje jí i kulturní úroveň a styl a vědomí lidské kontinuity. Plní tak funkci, která zatím nemůže být nahrazena žádnou jinou společenskou institucí. Rodina je v tom smyslu nejdůležitějším činitelem socializačního procesu člověka. Rodinné prostředí je zvláště významné pro formování příštích rodičovských postojů, a tedy pro uchování společnosti i po stránce kvalitativní. V této souvislosti je třeba upozornit na vzrůstající problematiku neúplných rodin a života i vývoje dětí v nich.

Obecně se jeví výrazná tendence, aby se celá řada dřívějších funkcí rodiny předávala společnosti nebo aby se na nich společnost podílela. S tím ovšem souvisí i postoj společnosti k úloze rodičů a matky především. Úloha matky jako vychovatelky není dosud hodnocena jako jiné společensky prospěšné činnosti. Navíc je komplikována dosud neukončeným procesem emancipace ženy. Ta se v převážné míře manifestuje jejím vyšším vzděláním, vstupem do zaměstnání, její přímou účastí na veřejném životě společnosti, uskutečňováním její touhy a práva na sebeurčení a ovšem i její ekonomickou a sociální nezávislostí. Tyto oprávněné snahy se však dostávají do rozporu s reprodukční a výchovnou funkcí ženy a jejím mateřstvím. Zaměstnaná žena znamená zaměstnanou matku. Tak se dostává žena do vnitřního rozporu mezi svým mateřstvím na straně jedné a plným uplatněním svých schopností ve společnosti na straně druhé. K této závažné otázce je třeba přistupovat nikoli jen z aspektů zájmů a přání matek, z aspektů zájmů a potřeb společnosti, nýbrž je třeba k ní

přistupovat též z hlediska zájmů a prospěchu dítěte. Tento problém je totiž jedním z nejzávažnějších problémů života společnosti vůbec. Dotýká se přímo její existence a jejího bytí. Jeden ze základních rysů života společnosti — její reprodukce — je ohrožen a v některých oblastech naší republiky dokonce již negován.

Péče o nejmenší děti není jednoduchá záležitost. Patří právě ke stěžejním otázkám péče o člověka, a to v samých začátcích jeho existence, které do velké míry rozhodují o tom, jaký bude celý jeho další život. Do této otázky se také promítají všechny problémy hospodářského, společenského i právního života. Vnitřní uspořádání péče společnosti o děti však musí vycházet především z potřeb dítěte. I když péče o děti v jeslích v Československu se v současné době týká pouze asi 12 % celkové dětské populace v příslušném věkovém rozmezí, byla této problematice věnována značná pozornost. Péči o děti v jeslích je totiž možno chápat jako modelovou záležitost účasti společnosti při zabezpečování péče o nejmenší děti zaměstnaných matek, a tedy i při řešení tohoto tak složitého společenského problému.

Jesle poskytují zdravotní a výchovnou péči dětem ve věku od 6 měsíců do 3 let. Za provoz jeslí, jejich úroveň a poskytovanou zdravotně výchovnou péči odpovídá státní zdravotní správa, její zaměstnanci, lékaři a dětské sestry a pěstounky. Největším problémem péče o děti v jeslích je ohrožení jejich zdravotního stavu častými onemocněními, především nemocemi horních cest dýchacích. Nemocnost dětí v jeslích se tak stává největším problémem zdravotní péče. Incidence nemocnosti je v některých údajích 3–7× častější než u dětí v rodinách a představuje asi polovinu dnů z celkové absence dětí v jeslích, která činí průměrně v roce asi 60 dní. Zvláštní a stále intenzivnější pozornost se věnuje výchovné práci především s ohledem na individuální potřeby dítěte a jejich saturaci. V nejposlednější době pak je velmi silně prosazována účast jeslí na výchově rodičů, což je zvlášť důležité při stále se snižujícím věku rodičů malých dětí. Bylo poukázáno na výsledky šetření sociálních poměrů dětí v denních jeslích, kde byly zjištěny velmi zajímavé údaje.

Jesle tedy představují jednu z účinných

forem společenské péče o děti zaměstnaných matek, ovšem za předpokladu, že se jedná o doplněk výchovy dětí v rodině, nikoli o její náhradu. Dosud jesle a jejich rozvoj byly určovány především potřebami společnosti a zaměstnaných žen, nikoli potřebami dítěte.

V souvislosti s tím byly probrány moderní názory na socializaci dítěte, na význam mateřství pro tuto socializaci a otázky vzájemného vztahu k dalším složkám a nositelům socializačního procesu. Bylo poukázáno na význam mateřství v celé společnosti a nutnost zvýraznění aktivní pomoci rodinám s dětmi ve všech směrech.

Zaměstnanost žen a péče o jejich děti, zvláště v nejtětlejším věku, se stává velice složitým problémem. Jeho řešení je záležitostí celé společnosti. Za předpokladu výchovné funkce rodiny jako základní společenské jednotky je přitom třeba vycházet z premisy: dát matce možnost, aby se rozhodla, jak zabezpečí své dítě, nepřehlédne ovšem jeho zájem a prospěch. Povinností společnosti je optimálně ji zajistit realizaci různé volby, což naznamená i aktivně pomáhat uspokojovat potřeby jejího dítěte.

Literatura

- [1] Bowby J., *Maternal Care and Mental Health*, Geneva, WHO, Monograph Series No: 2—1952.
- [2] Ainsworth Mary et al, *Deprivation of Maternal Care*, Geneva, WHO, Public Health Papers No: 14—1962.
- [3] Mac Iver R. M., Page Ch. H., *Society*, Macmillan, London — Melbourne, Toronto 1965.
- [4] Dunovský J., *Současná problematika péče o děti v jeslích*, Předškolská výchova 20, 1, 1—4/1965.
- [5] Papoušek H., *Klady a zápory kolektivní výchovy v jeslích*, Mezinárodní symposium o jeslích, Praha, říjen 1966.
- [6] Claessens D., *Familie und Wertsystem*, Duncker — Humboldt, Berlin 1967.
- [7] Kučera M., *Populační vývoj v ČSSR*, Publikace Státního statistického úřadu, Praha 1967.
- [8] Wynnyczuk V., *Žena současnosti*, Zprávy Státní populační komise, č. 2 — 1967.
- [9] Dunovský J., Suchá M., *Charakteristika sociálních poměrů dětí v jeslích a jejich rodin*, Zprávy Státní populační komise č. 6, 20—26/1967.
- [10] Pavlásková I., *Tělesný a duševní vývoj dětí v denních jeslích*, kandidátská práce na Karlově univerzitě. 1967.
- [11] Dunovský J., *Jesle jako jeden z předpokladů mateřství zaměstnané ženy*, Předškolská výchova, 23, 3, 75—77/1968.

[12] Wynnyczuk V., *Základní problémy postavení ženy v dnešní společnosti*, Úvodní přednáška na mezinárodním zasedání komise UNESCO v Československu, říjen 1968.

Резюме

Дуновски И.: Материнство работающих женщин и проблемы заботы об их детях в самом раннем возрасте

В настоящее время в семье происходит глубокое качественное изменение. Развитие института семьи характеризуется значительными изменениями ее функций. В экономической области самым существенным изменением является значительное ослабление ее производственной функции, но наоборот усиление ее потребительской функции. Семья выполняет кроме заменимых функций и незаменимые функции, которые сохранили ее и на основе которых ей досталась полная и прочная обоснованность. Речь идет прежде всего о воспроизводительной и воспитательной функциях. Семья не только сохраняет существование популяции, но передает ей и культурный уровень, стиль и сознание непрерывности. Таким образом она выполняет функцию, которая не может быть пока заменена никакой другой общественной институцией. В этом смысле семья является важнейшим фактором социализационного процесса человека. Семейная среда играет важную роль для формирования позиции будущих родителей и в результате этого для сохранения общества и с точки зрения качества. В этой связи надо обратить внимание на растущую проблематику неполных семей, жизни и развития детей внутри их.

В общем плане выступает четкая тенденция передать обществу ряд функций, раньше выполняемых семьей, совсем, или по крайней мере таким образом, чтобы общество в них принимало участие. Конечно, с этим связано и отношение общества к роли родителей, а в первой очереди к матери. Роль матери-воспитательницы не оценивается до сих пор так, как иная общественно-полезная деятельность. Кроме того она осложняется незавершенным до сих пор процессом эмансипации женщины, которая сводится преимущественно к более высокому образованию, профессиональной деятельности, непосредственному участию в общественной жизни, осуществлению мечты и права на самоопределение, а конечно, к экономической и социальной независимости. Однако эти справедливые стремления приходят в противоречие с воспроизводительной и воспитательной функциями женщины и с ее материнством. Работающая женщина — это работающая мать. Исследствие этого возникает у женщины внутреннее противоречие между материнством с одной стороны, а с другой стороны полным применением способностей в обществе. К этому серьезному вопросу следует подходить не только с точки зрения интересов и желаний матерей, с точки зрения интересов и нужд общества, но и с точки зрения интересов и пользы ребенка. Дело в том, что эта проблема является одной из важнейших

проблем жизни общества вообще. Она касается прямо его существования и бытия. Одна из основных черт жизни общества — его воспроизводство — находится под угрозой, а в некоторых областях нашей республики даже уже сведена на нет. Забота о самых маленьких детях дело не простое. Она относится как раз к коренным вопросам заботы о человеке, а именно в самом начале его существования, решающем в большой мере о том, какая будет его дальнейшая жизнь. В этом вопросе сталкиваются тоже все проблемы экономической, общественной и юридической жизни. Внутренняя организация заботы о ребенке должна однако исходить прежде всего из его нужд. Хотя заботой о детях в яслях охвачено в настоящее время в Чехословакии только около 12% детской популяции соответствующего возраста, уделялось этой проблематике большое внимание. Дело в том, что заботу о детях в яслях можно понимать как модель участия общества в обеспечении заботы о самых маленьких детях работающих матерей, а следовательно и как модель решения этой сложнейшей общественной проблемы.

В яслях заботятся о здоровье и воспитании детей в возрасте от 6 месяцев до 3 лет. За ход яслей, за их уровень и предоставляемую заботу о здоровье и воспитании отвечает государственное ведомство здравоохранения, его служащие, врачи, сестры и воспитательницы. Самая большая проблема заботы о детях в яслях — это частые заболевания, прежде всего бронхитальные. Заболеваемость детей в яслях становится таким образом величайшей проблемой здравоохранения. Инцидентная заболеваемости в некоторых статях в 3—7 раз чаще, чем у детей в семьях: она представляет почти половину из числа дней, приходящихся на отсутствие детей в яслях (пропуски детей в среднем около 60 дней в год). Особое и все усиливающееся внимание уделяется воспитательной работе с учетом прежде всего индивидуальных потребностей ребенка и их удовлетворения. В новейшее время подчеркивается все сильнее участие яслей в воспитании родителей, что является особенно важным при все сокращающемся возрасте родителей маленьких детей. Были даны показания о результатах исследования социальных условий детей в дневных яслях, где были установлены очень интересные данные.

Значит, ясли представляют одну из действительных форм общественной заботы о детях работающих матерей — конечно при условии, что они пополняют воспитание детей в семье, а не заменяют его. Ясли и их развитие определялись до сих пор прежде всего потребностями общества и работающих женщин, а не потребностями ребенка.

В связи с этим обсуждались современные взгляды на социализацию ребенка, на значение материнства для этой социализации и на взаимные отношения к дальнейшим факторам и посетителям социализационного процесса. Было показано значение материнства для всего общества и выдвинута необходимость увеличить активную помощь семьям и детям во всех отношениях.

Профессиональная деятельность женщин и

забота об их детях, особенно в самом раннем возрасте, становится очень сложной проблемой. Ее решение — это дело всего общества. Имея в виду воспитательную функцию семьи как основной ячейки, следует исходить из предпосылки — дать матери возможность решать ей самой, как обеспечить своего ребенка, конечно с учетом его интересов и пользы. Долг общества состоит в том, чтобы обеспечить ей как можно лучшее осуществление выбора; это значит и активную помощь в удовлетворении потребностей ее ребенка.

Summary

Dunovský J.: Motherhood of Employed Women and Problems Connected with the Care of Their Children in Early Childhood

At present, the family is passing through a deep qualitative transformation. The development taking place in the institution of the family is characterized by substantial changes in its functions. In the economic area, the most essential change is the considerable weakening of its production function and the simultaneous strengthening of its consumption function. Besides replaceable functions, the family also performs irreplaceable functions which have maintained and preserved it, giving it a full, permanent justification — i.e. primarily the functions of reproduction and education. The family not only preserves the existence of the population, but also imprints on it the cultural level and style and the consciousness of human continuity. Thus it performs a function which, for the time being, cannot be replaced by any other social institution. In this sense, the family is the most important factor of the socialization process of man.

The family environment is especially important for the formation of the future parental attitudes and thus for preserving the society also from the qualitative aspect. In this connection, it is necessary to call the reader's attention to the growing problems of incomplete families as well as of the life and development of the children living in them.

In general, there is a marked tendency to transfer a whole number of the former family functions to society or to make society participate in them. This, of course, is connected also with the attitude of the society to the role of the parents and primarily to that of the mother. The role of the mother-educator has not yet been valued in the same way as other socially useful activities. Moreover, it is complicated by the hitherto unfinished process of the woman's emancipation. This manifests itself for the most part by her higher education, her paid employment, her direct participation in the public life of the society, the realization of her desire and right of self-determination and, of course, by her economic and social independence. These justified endeavours, however, get into conflict with the reproductive

and educational functions of the woman and with her motherhood. An employed woman means an employed mother. Thus the woman gets into an inner conflict between her motherhood on the one hand and the full utilization of her abilities in the society on the other. This relevant question must be approached not only from the aspect of interests and desires of the mothers, from the aspect of the interests and needs of the society, but it must also be approached from the viewpoint of the interests and benefit of the child. This is one of the most relevant problems of the life of society in general. It directly affects its existence and its being. One of the basic traits of the life of society — its reproduction — is endangered and, in some areas of our Republic, even negated. The care of the youngest children is no simple matter. It belongs to the pivotal questions of the care of man at the very beginning of his existence which, to a great measure, decide about his entire future life. All the problems of the economic, social and legal life project themselves into this question. The inner organization of society's social care of children, however, must proceed primarily from the needs of the child. Even if in Czechoslovakia, the care of children in crèches at present applies to no more than 12 % of the child population within the respective age group. These problems have been given considerable attention. The care of the children in crèches can be conceived as a model matter as regards the participation of society in securing the care of the youngest children of employed mothers — and thus also in solving this complicated social problem.

Crèches afford children of the age from six months to three years both medical and educational care. The State health administration, its employees, doctors and children's nurses and governesses are held responsible for running the crèches, for their standard and for the provided health and medical care. The greatest problem of the care of the children in crèches is the danger presented to the state of their health by frequent illnesses — first of all, by diseases of the upper breathing tract. The morbidity of the children in crèches thus becomes the greatest problem of health care. The incidence of morbidity is three to seven times more frequent than

with the children living in the family environment and, from the total absence of the children in the crèches which, on the average, amounts to about sixty days, it represents about one half of the days spent in illness. A special and always more intensive attention is devoted to educational work, primarily with a view to the individual needs of the child and their saturation. Most recently, the participation of crèches in educating the parents has been very strongly advocated; this is particularly important, as the age of the parents of young children is steadily decreasing. The results of investigations into the social conditions of the children in daily crèches have been pointed out and very interesting data have been ascertained.

Crèches thus represent one of the effective forms of the social care of children of employed mothers — of course, provided that they do not substitute but only complement the education of the children in the family. So far, the crèches and their development have been mostly determined by the needs of the society and of the employed woman, not by the needs of the child.

In connection with the above, modern views of the socialization of the child, of the significance of motherhood for this socialization and of the reciprocal relation to other components and bearers of the socialization process are dealt with. The significance of motherhood in the whole society and the necessity of stressing the active help to families with children in every direction has been pointed out.

The employment of women and the care of their children, especially at the tenderest age, is becoming a most complex problem. Its solution is the matter of the whole society. Taking for granted the educational function of the family as a basic social unit, it is necessary to proceed from the following premise: to give the mother the opportunity to decide in the matter of safeguarding her child, without, of course, disregarding its interests and benefit. It is the duty of the society to secure for her — in an optimum way — the realization of various choices, which also means an active help in satisfying the needs of her child.

K sociologickým aspektům rozvoje vědy jako informačního systému

JAROSLAV KREJČÍ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Povšimneme si některých otázek rozvoje vědy ze zorného úhlu teorie komunikace s přihlédnutím ke specifiku společenské vědy, zejména její experimentální části. Moderní teorie komunikace studuje systém komunikace jako stochastický nebo náhodný proces. Budeme tedy uvažovat o informačním modelu procesu rozvoje vědy s možnými aplikacemi v oblasti experimentálních společenských věd. Chce-li badatel v oblasti společenských věd konstruovat matematický model studovaného jevu, postupuje tak, že na základě logicky významných apriorních poznatků předchozího pokusu vybere jednu z několika konkurujících hypotéz. Hypotézy formuluje v matematickém jazyce a porovnává s experimentálními údaji. Výzkum končí výběrem té hypotézy, která je korektní s novými experimentálními údaji. [1]

Každá vědecká práce je tedy založena na jisté množině dříve formulovaných idejí. Nové vědecké práce jsou výsledkem využití bádání, která byla již dříve realizována, nebo jejich prohloubením. Věda je tedy adaptivní systém, jehož vývoj je řízen vnitřními informačními toky. Všechny vnější podmínky, tj. okolí systému, mohou mít na vlastní rozvoj vědy pouze sekundární vliv, jsou tedy buď akceleračními nebo retardačními činiteli. Je přirozené, že při studiu vědy jako informačního procesu vycházíme z růstu počtu vědeckých publikací, které pokládáme za nositele informací. [2]

1. Růst informačních toků ve vědě

Studujeme skupinu prvků — tzn. počet publikací, které mohou dát vzniknout se stejnou pravděpodobností dalším publikacím bez zániku. Předpokládáme, že v krátkém časovém intervalu h každá publikace s pravděpodobností $\lambda h + o(h)$ dává vzniknout nové publikaci. Kladná konstanta λ udává intenzitu vzniku nových elementů (publikací) a charakterizuje rychlost rozrůstání tohoto

souboru. Předpokládáme-li, že není žádná interakce mezi prvky a v okamžiku t je velikost souboru rovna n , pak pravděpodobnost zvětšení velikosti souboru v časovém intervalu $(t, t + h)$ je rovna $n\lambda h + o(h)$. Pravděpodobnost $P_n(t)$ toho, že velikost souboru je n , splňuje obecnou rovnici stochastického lineárního růstu pro $\lambda_n = n\lambda$. [3]

Tedy

$$\begin{aligned} P'_n(t) &= -\lambda_n P_0(t) + \lambda_{n-1} P_{n-1}(t) \quad (n \geq 1) \\ P'_0(t) &= -\lambda_0 P_0(t) \\ P_i(0) &= 1 \\ P_n(0) &= 0 \quad \text{pro } n \neq i \end{aligned} \quad (1)$$

Po dosazení $\lambda_n = n\lambda$ do (1) dostaneme:

$$\begin{aligned} P'_n(t) &= -n\lambda P_n(t) + (n-1)\lambda P_{n-1}(t) \quad (n \geq 1) \\ P_i(0) &= 1 \\ P_n(0) &= 0 \quad n \neq i \end{aligned} \quad (2)$$

Soustavu řešíme pomocí vytvořující funkce

$$G(s, t) = \sum_{n=0}^{\infty} P_n(t) s^n$$

ve tvaru

$$\begin{aligned} G(s, t) &= \left(\frac{\frac{s}{1-s} e^{-\lambda t}}{1 + \frac{s}{1-s} e^{-\lambda t}} \right)^i = \\ &= s^i e^{-i\lambda t} \left[1 + \binom{i}{1} s(1 - e^{-\lambda t}) + \right. \\ &\quad \left. + \binom{i+1}{2} s^2 (1 - e^{-\lambda t})^2 + \dots \right] \end{aligned}$$

Tedy řešení pro $n \geq i$:

$$P_n(t) = \binom{n-1}{n-i} e^{-i\lambda t} (1 - e^{-\lambda t})^{n-i} \quad (3)$$

Významnou pro naše úvahy je střední hodnota náhodné veličiny $r(t)$

$$(P_n(t) = P\{r(t) = n\})$$

1) $P'_n(t) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{P_n(t+h) - P_n(t)}{h}$

Střední hodnotu

$$M(t) = \sum_{n=0}^{\infty} n \cdot P_n(t)$$

získáme pomocí (2):

$$M'(t) = \lambda M(t)$$

$$M(t) = M(0) e^{\lambda t}$$

$$M(0) = i$$

Střední hodnota vyjadřuje proces exponenciálního růstu a je uváděna Nalimovem a Mulčenkem [4] jako popis mechanismu růstu počtu publikací. Využití Yule-Furryho procesu [3] pro model růstu informačních toků je tedy obecnějším přístupem, ovšem výhodným pro takové případy, kdy růst je ovlivňován nepředvídatelnými vlivy, které v mikrospecializacích jsou značné a významné. Vzhledem k předpokladu nulových interakcí mezi vznikajícími prvky je i tento popis hrubý a nepříliš vyhovující.

Dílčím zlepšením popisu informačního toku je zavedení sekundárních faktorů, vytvářejících překážky pro růst popsaný soustavou (2) a (3). Jde např. o jisté retardační faktory plynoucí z časově omezených disponibilních zdrojů. Shrňme-li všechny tyto faktory do jednoho brzdícího faktoru $L > n$ můžeme

pro brzděný růst psát $\lambda_n = n\lambda \left(t - \frac{n}{L}\right)$

a po dosazení do (1) máme

$$P'_n(t) = -n\lambda \left(t - \frac{n}{L}\right) P_n(t) + (n-1)\lambda \cdot$$

$$\cdot \left(t - \frac{n-1}{L}\right) P_{n-1}(t)$$

$$P_r(0) = 1$$

$$P_n(0) = 0 \quad \text{pro} \quad r \neq n$$

Po úpravách analogických předchozím dostáváme parciální diferenciální rovnici

$$\frac{\partial G}{\partial t} = \frac{\lambda s(s-1)}{L} \left[(L-1) \frac{\partial G}{\partial s} - s \frac{\partial^2 G}{\partial s^2} \right]$$

s podmínkou $G(s, 0) = s^r$ pro vytvořující funkci

$$G(s, t) = \sum_{n=0}^{\infty} P_n(t) s^n$$

Hledat řešení této diferenciální rovnice není nadějně. V publikaci [7] je uveden možný přístup k nalezení alespoň dílčích výsledků.

Autoři v monografii [4] shrnují řadu dříve publikovaných případů, dokládajících empirickou platnost výše uvedených závěrů, a to jak v makrosféře, tj. v jednotlivých základních vědních odvětvích, tak také v mikrosféře, tj. v dílčích specializacích jednotlivých odvětví. Je zřejmé, že model nám dává možnost charakterizovat růst informačního toku řadou parametrů, k nimž je dobré uvést pravděpodobnou rychlost růstu toku, pravděpodobnou velikost souboru v časovém okamžiku t a tím tedy i umožňuje pokus o nákladové ohodnocení. Například spočítaná pravděpodobná rychlost růstu informačního toku v dílčích specializacích vědeckého bádání může být přijata jako operacionalisticky definovaná míra aktuálnosti příslušného vědního směru, a tedy koneckonců i atraktivnosti jeho rozvoje.

2. Studium prostředků sloužících jako informační kanály v rozvoji vědy

Pokus o aplikaci teoreticko-informačního přístupu při výzkumu prostředků sloužících jako informační kanály v rozvoji vědy vede záhy ke značným těžkostem. Souvisí to s tím, že shannonovská míra neurčitosti závisí pouze na pravděpodobnosti různých výsledků experimentu,² nezávisí však na tom, jaké jsou vlastně tyto experimenty samy, jsou-li v jistém smyslu sobě „blízké“, nebo „vzdálené“. Například je-li příjemci dána informace, která je mu známa, pak přírůstek jeho „subjektivní“ informace je nulový.

Bude nutné změnit klasickou definici míry informace a ohodnotit význam přijaté informace pro příjemce. K tomu využijeme výsledků Weissovy práce [8], které pro přehlednost dále uvedeme v míře nezbytné pro naše potřeby.

Mějme neprázdnou množinu Q publikací majících z hlediska příjemce následující vlastnosti:

1. Q obsahuje nezávisle na příjemci jistou „neurčenou“ zprávu, značenou dále jako Θ .

2. Q je uspořádaná. Pro libovolné $e_1, e_2 \in Q$, pro které neplatí současně $e_1 = \Theta, e_2 = \Theta$, platí $e_1 \geq e_2$ právě tehdy, je-li číselná veličina přiřazená zprávě e_1 větší nebo rovna číselné veličině přiřazené zprávě e_2 . Vztah $\geq$ je tranzitivní na Q . Pro libovolné dvě zprávy e_1 a e_2 platí buď $e_1 \geq e_2$ nebo $e_1 \leq e_2$. Jestliže $e_1 \leq e_2, e_1 \geq e_2$, pak zprávy jsou identické a píšeme $e_1 = e_2$.

² Termínu experiment je použito v obvyklém pravděpodobnostním smyslu.

3. Necht $e_n, e_0 \in Q$; $e_0 \succeq e_n, e_0 \neq e_n$. Pro libovolné $e_a \in Q, e_0 \succeq e_a \succeq e_n$ a libovolného příjemce B existuje číslo $n_a = n(e_a, e_0, e_n; B)$, $0 \leq n_a \leq 1$ takové, že pro B zpráva e_a je rovnocenná výsledku hry, ve které e_0 je realizována s pravděpodobností n_a a e_n s pravděpodobností $1 - n_a$, zapíšeme to ve tvaru $e_a \tilde{B} [n_a e_0, (1 - n_a) e_n]$.

4. Platí následující substituční pravidlo:

Je-li $E \succeq e_0 \succeq e_a \succeq e_n \succeq e$ a dále

$$e_a \tilde{B} [n_a e_0, (1 - n_a) e_n]$$

$$e_0 \tilde{B} [v_0 E, (1 - v_0) e]$$

$$e_n \tilde{B} [v_n E, (1 - v_n) e]$$

pak $e_a \tilde{B} [n_a e_0, (1 - n_a) e_n] \tilde{B} [(n_a(v_0 - v_n) + v_n) E, (n_a(v_n - v_0) + (1 - v_n)) e] = [v_a E, (1 - v_a) e]$

5. Zprávy $e \in Q_1, f \in Q_2$ jsou „ekvivalentní“ vzhledem k příjemci B ; $e \tilde{B} f$, jestliže B nemůže preferovat jednu z těchto zpráv před druhou (neurčené zprávy Θ jsou vždy ekvivalentní).

6. Necht $e_0, e_a, e_n \in Q_1; f_0, f_b, f_n \in Q_2; f_0 \succeq f_b \succeq f_n$. Jestliže $e_0 \tilde{B} f_0, e_n \tilde{B} f_n$ a $e_a \tilde{B} [n_a e_0, (1 - n_a) e_n], f_b \tilde{B} [v_b f_0, (1 - v_b) f_n]$ pak $e_a \tilde{B} f_b$ tehdy a jenom tehdy, když $n_a = v_b$.

7. Je-li $e_a \tilde{B} [n_a e_0, (1 - n_a) e_n]$ a $e_a \tilde{B} f_b$, pak $[n_a e_0, (1 - n_a) e_n] \tilde{B} f_b$ a obráceně.

Oblast zájmů příjemce B , která je totožná se systémem možných typů relevantních publikací, označme I . Tedy I je systém množin $Q_i, I = \{Q_1, \dots, Q_m\}$. Oblast zájmů I bude mít následující vlastnosti.

8. Systém $I = \{Q_1, \dots, Q_m\}$ je maximální pro B v tom smyslu, že pro všechna $e \in Q \notin I$ a $\Theta \in Q_i, i = 1, 2, \dots, m$ vždy $e \tilde{B} \Theta$, přičemž $I' = \{Q_{i1}, Q_{i2}, \dots, Q_{im-1}\}$, kde $Q_{is} \neq Q_{ie}; s \neq e; Q_{is} \in I$ není oblastí zájmu B .

9. Pro libovolné $Q_i \in I$ existuje zpráva závislá na příjemci $B, e_{0i} \succeq \Theta$ taková, že pro libovolné $E \in Q_i$, pro něž $E \succeq e_{0i}$, platí $E \tilde{B} [1 \cdot e_{0i}, 0 \cdot \Theta]$ (e_{0i} je hodnota „nasycení“, příjemce).

Necht je dán experiment A (realizace vědecké práce) s výsledky $A_1, A_2, \dots, A_n$, jejichž pravděpodobnosti jsou rovny $p_1, p_2,$

$\dots, p_n, \sum_{i=1}^n p_i = 1$. Experiment A skuteční příjemce B , přičemž B má jistou hypotézu o výsledcích experimentu. Předpokládá, že výsledky A_i mají (subjektivní) pravděpodobnosti $q_1, q_2, \dots, q_n; q_i \geq 0; \sum_{i=1}^n q_i = 1, q_i \neq p_i$.

Na systému $I = \{Q_1, \dots, Q_m\}$ existuje jediný prvek Q_{i0} takový, že hodnota e_{0i0} je maximální. To znamená, že pro všechna $Q_j \in I$ existuje $n_j, 0 \leq n_j \leq 1$ takové, že

$$e_{0j} \tilde{B} [n_j e_{0i0}, (1 - n_j) \Theta] \quad (4)$$

přičemž $n_{i0} = 1$.

Pro každé A_i a každé $Q_j \in I$ utvoříme $A_i | Q_j = e_{ij} \in Q_j$ a definujeme číslo $n_{ij}, 0 \leq n_{ij} \leq 1$, pro které

$$e_{ij} \tilde{B} [n_{ij} e_{0j}, (1 - n_{ij}) \Theta] \quad (5)$$

Z vlastností 4, 6 a 7 plyne, že

$$e_{ij} \tilde{B} [a_{ij} e_{0i0}, (1 - a_{ij}) \Theta] \quad (6)$$

kde $a_{ij} = n_{ij} \cdot n_j$ a proto $0 \leq a_{ij} \leq 1$.

Máme nyní možnost zavést pojem subjektivní neurčitosti experimentu. Je třeba si uvědomit, že výsledky A_i jsou statisticky nezávislé, ovšem pro příjemce informace B mezi nimi existuje „shoda“, nebo jak jsme v úvodu odstavce říkali „blízkost“. S cílem formalizace pojmu shody nebo blízkosti zavedeme metriku:

$$d^{(j)}(A_i, A_k) = 1 - |a_{ij} - a_{kj}| = d_{ik}^{(j)} \quad (7)$$

Subjektivní neurčitost vzhledem k $Q_j \in I$ budeme nyní definovat jako

$$H_s^{(j)} = - \sum_{i=1}^n a_{ij} p_i \lg \sum_{k=1}^n d_{ik}^{(j)} q_k \quad (8)$$

a subjektivní neurčitost experimentu A vzhledem k příjemci B jako

$$H_s = \sum_{j=1}^m H_s^{(j)}$$

Analogicky je možné zobecnit pojem informace definicí subjektivní informace. Necht $H_s(A/M)$ je podmíněná subjektivní neurčitost experimentu A vzhledem k příjemci B za podmínky, že B získá nějakou zprávu M . Zpráva M může vést ke změně objektivních

a_{ij} nebo subjektivních q_i pravděpodobností výsledků experimentu A nebo ke změně a_{ij} . Ve stavu „uspokojení“ příjemce B se některá a_{ij} zmenšují, ve stavu „neuspokojení“ rostou. Ukazuje se rozumným přijmout

$$I_s(M|A) = H_s(A) - H_s(A|M) \quad (9)$$

jako míru subjektivní informace získané příjemcem B , dostane-li zprávu M týkající se experimentu A .

V odstavci 1 jsme odvodili některé závěry týkající se kvantifikaci informačního toku a naznačili možnosti plynoucí z toho pro objektivní sledování atraktivnosti jednotlivých odvětví a tím i mimo jiné k získání objektivních údajů pro preferenční škálu. Odstavec 2 dává naopak možnost sledovat efektivitu vědecké práce individua v nejširším smyslu.

3. Možnost definice řízení v informačním systému vědy

Tato závěrečná poznámka má pouze naznačit možnost zavedení procesu řízení na modelu informačního systému vědy. Formulujeme úlohu obecně. Sledujeme prvky (publikace), které se vyvíjejí navzájem jen nezávisle a dávají vzniknout další generaci publikací. Každá publikace je v další generaci nahrazena n_1 publikacemi typu Q_1 , n_2 publikacemi typu Q_2 , ... n_r publikacemi typu Q_r . Pravděpodobnost přechodu pro typ Q_i je $p(Q_i; n_1, n_2, \dots, n_r)$. Způsob ovlivnění (řízení) bude vyjádřen parametry I_s odvozenými v (9). Předpokládejme, že jde o časově homogenní řízení, tzn. parametr I_s nezávisí na generaci. Proces, který je popsán soustavou rozložení pravděpodobností,

$$\{p(Q_i, n_1, n_2, \dots, n_r; I_s(Q_i)), n_j \in \gamma; j = 1, \dots$$

$$\dots r\}$$

$$Q_i \in I,$$

$$I_s(Q_i) \in I_s$$

(γ — číselná množina)

je řízený Galtonův-Watsonův větvičí proces. I je systém možných typů relevantních publikací definovaný v odstavci 2.

Mějme dále výnos $C(Q_i, n_1, n_2, \dots, n_r; I_s)$, $Q_i \in I$, $n_j \in \gamma$, $j = 1, \dots, r$, z publikace typu Q_i při ovlivnění $I_s(Q_i)$ (dále pouze $I_s(i)$). Očekávaný výnos z jedné publikace typu Q_i a z $N - 1$ generací jejich potomků při ří-

zení I_s označme $\mu^N(Q_i, I_s)$. Očekávaný výnos z publikace typu Q_i bude

$$r(Q_i, I_s) = \sum_{n_1, \dots, n_r} p(Q_i; n_1, \dots, n_r; I_s) \cdot C(Q_i; n_1, \dots, n_r; I_s)$$

a očekávaný počet potomků typu Q_i této publikace je

$$m(Q_i, \overline{Q_j}, I_s) = \sum_{n_1, \dots, n_r} p(Q_i; n_1, \dots, n_r; I_s) n_j$$

Platí rekurentní vztah

$$\mu^N(Q_i; I_s) = r(Q_i; I_s(i)) + \sum_j m(Q_i, Q_j, I_s(i)) \cdot \mu^{N-1}(Q_j; I_s)$$

Maximální výnos $\max_{I_s} \mu^N(m_i, I_s)$, vyhovuje

Bellmanově rovnici.

Lze odvodit metodu k nalezení takového I_s , pro něž je růst populace nejrychlejší. [11]

Využijeme-li tedy Galtonova-Watsonova větvičího procesu pro modelování populace publikací, bude řídicím parametrem subjektivní informace I_s , která bezprostředně ovlivňuje výběr stavových přechodů, charakterizovaných příslušným rozložením. Výnosová f-ce je pak ohodnocením očekávaného počtu publikací v n -té generaci při řízení I_s . Očekávaný výnos (počet publikací) tedy získáme jako součin přechodové f-ce a výnosu jedné publikace v n -té generaci při řízení I_s . Maximálnímu výnosu bude tedy odpovídat optimální trajektorie stavových přechodů a optimální řídicí parametr I_s .

Celá praktická aplikace si vyžádá konkrétní formulace na statisticky získaných podkladech. Tematicky blízký a podstatně obsáhlejší přístup k řešení dané problematiky je obsažen v pracích M. Kochena [5] a [6].

Literatura

- [1] František Charvát, K technice tzv. inverzního dotazníku při obsahové analýze verbálních dokumentů, referát na VII. svět. sociolog. kongresu ve Varně.
- [2] Derek J. Price, *Little Science, Big Science*, Columbia University Press N.Y. 1963.
- [3] W. Feller, *An Introduction to Probability Theory and its Applications* I. 1957 N.Y.
- [4] V. V. Nalimov, Z. M. Mučenko, *Naukometria*, Nauka, Moskva 1969.
- [5] Kochen M., *The Growth of Knowledge*, New York, Wiley 1967.
- [6] Kochen M., *Stability in the Growth of Knowledge*, Michigan, Univ. Press 1969.
- [7] Barlett M. S., *An Introduction to Stochastic Processes*, N.Y. 1955.

- [8] Weiss P., *Subjektive Unsicherheit und subjektive Information*, Kybernetik, 1968, 5, No.2, 77—82.
- [9] Harris T. E., *The Theory of Branching Processes*, Berlin, Göttingen, Heidelberg 1963.
- [10] Boltjanskij V. G., *Matematičeskije metody optimalnogo upravljenja*, Moskva 1969.
- [11] Mandl P., *Řízené Markovovy řetězce*, Příloha časopisu Kybernetika, ročník 5/1969.

Резюме

Крейчи Й.: К социологическим аспектам развития науки как системы информации

В статье изучается информационная модель процесса развития науки в связи с возможными приложениями в области общественных наук. Наука понимается как адаптивная система, развитие которой управляется внутренними потоками информации. Влияние окружения системы принимается во внимание только во второй аппроксимации. Анализ информационного процесса исходит из роста числа научных публикаций, которые считаются носителями информации. Для описания роста приводятся разные типы моделей и сравнивается их адекватность. Есть ссылка на возможность использования характеристик потока информации в определении меры актуальности научной специализации.

При изучении средств, служащих информационными каналами, использовано понятие субъективной информации, введенное Вейсом. Показана возможность применения субъективной информации при наблюдении эффективности научной работы. В заключение приводится описание определения процесса управления в этой системе. В качестве управляющего параметра использованы субъективные информации. Функция получения тогда является оценкой ожидаемого числа публикаций в n -ой генерации при данном управляющем параметре. Ожидаемое получение приобретает как произведение переходной функции и получения одной публикации в n -ой генерации при данном управляющем параметре. Максимальному получению соответствует оптимальный управляющий параметр.

В статье приводятся некоторые заключения, касающиеся квантификации потоков информации, и намечены возможности, вытекающие из этого для объективного наблюдения привлекательности отдельных открытий и, помимо прочего, приобретения объективных данных для шкалы предпочтений. Далее следует за возможностью измерения эффективности научной работы индивидуума. Наконец приводится по-

пытка ввести процесс управления в исследуемую информационную систему.

Summary

Krejčí J.: On Sociological Aspects of Development of Science as an Informative System

The article deals with the informative model of the process of science development in connection with possible applications in the sphere of social sciences. Science is understood as an adaptive system, the development of which is controlled by inner information channels. The influence of the environment of the system is taken into consideration in the second approximation only. The analyses of the information process is based on the growth of number of science publications, which are being considered as source of information. For description of growth there are stated different types of models and their adequateness is compared. It is shown that there is a chance of utilisation of characteristics of informative course in definition of actuality measure of growth of science specialization.

When studying the means serving as informatory channels in science development, the concept of subjective information derived by Weiss is made use of. The author describes a possibility of use of subjective information, when studying effectivity of scientific work and defines the control process of this system. Subjective information is made use of as a control parameter. Gain function then means evaluation of expected number of publications in the n -generation at a given control parameter. The expected gain is the product of the transitional function and gain of one publication in the n -generation at given managing parameter. The maximum gain corresponds with the optimum managing parameter.

Some conclusions concerning the quantification of information channels are derived and possibilities arising from this are indicated; these facilitate the objective investigation into the attractiveness of separate discoveries and thus, among other things, also the acquisition of objective data for the preference scale. Further, the possibility of measuring the effectivity of the individual's scientific work is examined, and finally, an attempt at introducing the process of management into the studied information system is presented.

I.

Vědecká prognóza týkající se konkrétní lidské společnosti jako totálního systému a vypracování a obzvláště realizace odpovídajícího společenského plánu jsou zásadně možné a objektivně nutné pouze tehdy, existuje-li jedna základní podmínka — kolektivizace všech výrobních prostředků. Tato základní podmínka vzniká v konkrétní lidské společnosti socialistického typu po dovršení přechodu od kapitalismu k socialismu. V Bulharské lidové republice začal přechod od prognostiky a plánování ekonomiky i některých jiných sociálních procesů k prognostice a plánování společnosti jako totálního systému v r. 1968.¹

Vypracování prognóz a plánů vztahujících se k společnosti jako totálnímu systému je podmíněno získáváním a analýzou konkrétních vědeckých informací o sociologické struktuře společnosti, především pak o základní rozvinuté sociologické struktuře. Součástí struktury jsou hlavní oblasti společenského života, jmenovitě: výrobní síly, výrobní vztahy, politika, právo, věda, morálka, umění, náboženství, způsob života, veřejné zdraví, tělesná kultura, vzdělání, sebevzdělání, jazyk, tisk a jiné prostředky komunikace. Každá z hlavních oblastí společenského života má specifickou strukturu. Ke konkrétnímu studiu základní rozvinuté sociologické struktury není třeba informací o všech, nýbrž jen o nejzákladnějších částech specifické struktury každé hlavní oblasti společenského života, tj. o takových částech, jejichž studiem získáme dostatečnou informaci o globálním stavu příslušné hlavní oblasti společenského života.²

Víme ovšem, že znaky, kterými se konkrétní sociologická informace popisuje, velmi často nemívají kvantitativní charakter či jinak

řečeno, bývají kvalitativní. Sociologové a matematici už dávno usilovně hledají vhodný prostředek transformace kvalitativních znaků na kvantitativní; dosud byla pouze navržena série metod sloužících k vypracování různých druhů škál. Metody vypracování nominálních a zvláště ordinálních škál jsou bezpochyby vědeckým úspěchem.

Metody transformace kvalitativních znaků na kvantitativní ovšem nestačí pro vypracování společenských totálně systémových prognóz a plánů. Metody kvantifikace, které jsou vhodné pro každou hlavní oblast společenského života, uvažovanou v její totalitě, je třeba teprve stanovit.

Předkládaný článek je věnován matematickému popisu takové metody. Přesněji řečeno, pojednává o metodě vypracování kombinované škály (která vychází z korepondujících ordinálních škál) pro každou část základní rozvinuté sociologické struktury.

Tato metoda byla poprvé použita během analýzy reprezentativní části dat konkrétního sociologického výzkumu náboženství v Bulharsku, který proběhl na podzim r. 1962. Používá se nyní rovněž k analýze dat sociologického výzkumu města a venkova v Bulharsku, který proběhl v době od prosince do dubna 1967—68; výzkum obsáhl skoro všechny části základní rozvinuté sociologické struktury bulharské společnosti.

II.

Kombinovaná škála totality dané části základní rozvinuté sociologické společenské struktury se vypracuje následujícím způsobem podle navrhované metody:

a) mezi všemi ordinálními škálami dané části zvolíme ty, které v dostatečné míře vyjadřují podstatu části;

b) subdivize všech ordinálních škál se uspo-

¹ Viz Todor Živkov, *Základní orientace konečného vývoje systému správy naší společnosti*, Sofia, nakladatelství Bulharské komunistické strany, 1968.

² O otázkách rozdílu mezi sociální previzí a sociální prognózou, mezi základní (rozvinutou a nerozvinutou) a regionální i mezi reálnou a akumulovanou (členy společnosti) sociologickou strukturou

společnosti, dále o specifické struktuře určité hlavní oblasti společenského života, o sociologickém aspektu sociální prognostiky atd., viz Živko Ošavkov, *Sociologie a sociální prognostika*, Akta sedmého světového kongresu sociologie, Sofia, 1970.

řádají podle významu jednotným směrem — např. sestupným;

c) ordinální škály se uspořádají stejným směrem;

d) veškeré takto uspořádané subdivize všech ordinálních škál dané části se vzájemně matematicky kombinují podle definovaného uspořádání;

e) v případě, že některé či všechny ordinální škály nemají subdivize jen s pozitivní hodnotou, ale s pozitivní i negativní hodnotou, kombinují se nejprve subdivize s pozitivní hodnotou a subdivize s negativní hodnotou se v souladu s definovaným uspořádáním potom zahrnou do kombinace.

Shora uvedeným postupem se provádí výběr a uspořádání ordinálních škál a rovněž uspořádání subdivizí každé ordinální škály současně jen podle principu důležitosti pro danou část. Počet ordinálních škál různých částí základní rozvinuté sociologické struktury i počet subdivizí ordinálních škál může být proto různý.

Uspořádání ordinálních škál dané části sociologické struktury a uspořádané subdivize těchto ordinálních škál mohou být zobrazeny následujícím způsobem:

Q_1	Q_2	Q_{n-1}	Q_n
1	1	1	1
2	2	2	2
.	.	.	.
.	.	.	.
P_1	P_2	P_{n-1}	P_n

Každá kombinace subdivizí všech ordinálních škál může být vyjádřena jako $(k_1, k_2, \dots, k_{n-1}, k_n)$, přičemž k_1 označuje jakoukoli subdivizi Q_1 , k_2 — jakoukoli subdivizi Q_2 atd.

Je-li dáno, že ordinální škály a jejich subdivize jsou uspořádány sestupně, pak veškeré kombinace $(k_1, \dots, k_n)$ dané části jsou uspořádány stejně. Nejdříve jdou kombinace prvních subdivizí všech Q , tj. $(k_1 = 1, k_2 = 1, \dots, k_{n-1} = 1, k_n = 1)$; pak následuje kombinace vytvořená z prvních subdivizí $Q_1, Q_2, \dots, Q_{n-1}$ a z druhé subdivize Q_n , tj. $(k_1 = 1, k_2 = 1, \dots, k_{n-1} = 1, k_n = 2)$.

Počet všech kombinací $(k_1, \dots, k_n)$, čili $C_p^n = P_1 \cdot P_2 \cdot \dots \cdot P_{n-1} \cdot P_n$.

Vezměme např. tři ordinální škály, každou se třemi subdivizemi, kdy a) tři subdivize tří škál mají pozitivní hodnotu, nebo b) první subdivize tří ordinálních škál mají pozitivní hodnotu, zatímco třetí subdivize má hodnotu negativní:

(a)			(b)		
Q_1	Q_2	Q_3	Q_1	Q_2	Q_3
1+	1+	1+	1+	1+	1+
2+	2+	2+	2+	2+	2+
3+	3+	3+	3-	3-	3-

Je evidentní, že pro (a) i (b) bude počet kombinací $(k_1, \dots, k_n)$ stejný, tj. $C_p^n(a) = C_p^n(b) = 3 \cdot 3 \cdot 3 = 27$. Tyto kombinace jsou navzájem uspořádány následujícím způsobem:

(a)	N	(b)	
111	1	111	I
112	2	112	
113	3	121	
121	4	122	
122	5	211	
123	6	212	
131	7	221	II
132	8	222	
133	9	113	
211	10	123	
212	11	213	
213	12	223	
221	13	131	III
222	14	132	
223	15	133	
231	16	231	
232	17	232	
233	18	233	
311	19	311	IV
.	20	.	
.	21	.	
.	22	.	
332	23	332	
333	24	333	

Prostřední sloupec (1, 2, ..., 26, 27) ukazuje pořadové číslo sestupně uspořádaných kombinací (a) a (b).

Pro (a): $p_1^+ = 3, p_2^+ = 3, p_3^+ = 3$. V tomto případě se každá subdivize první ordinální škály kombinuje podle sestupného pořadí s každou subdivizí obou ostatních ordinálních škál.

Pro (b): $p_1^+ = 2, p_2^- = 2, p_3^+ = 2$ a $p_1^- = 1, p_2^- = 1, p_3^- = 1$. V tomto případě se kombinují podle sestupného uspořádání nejdříve subdivize tří škál s pozitivní hodnotou:

$I C_p^n = p_1^+ \cdot p_2^+ \cdot p_3^+ = 2 \cdot 2 \cdot 2 = 8$. Potom se kombinuje subdivize Q_3 s negativní hodnotou a dvě subdivize Q_1 a Q_2 s pozitivní hodnotou:

$II C_p^n = p_1^+ \cdot p_2^+ \cdot p_3^- = 2 \cdot 2 \cdot 1 = 4$. Pak se kombinuje subdivize Q_2 s negativní hod-

notou a tři subdivize Q_3 a dvě subdivize Q_1 s pozitivní hodnotou:

$$III C_p^n = p_1^+ \cdot p_2^- \cdot (p_3^+ + p_3^-) = 2 \cdot 1 \cdot 3 = 6.$$

Nakonec se kombinuje subdivize Q_1 s negativní hodnotou a tři subdivize Q_2 a Q_3 :

$$IV C_p^n = p_1^- \cdot (p_2^+ + p_2^-) \cdot (p_3^+ + p_3^-) = 1 \cdot 3 \cdot 3 = 9. \text{ Z toho plyne } C_p^n(b) = I C_p^n + II C_p^n + III C_p^n + IV C_p^n = 8 + 4 + 6 + 9 = 27.$$

Jestliže všechny nebo jen některé ordinální škály mají dvě nebo více subdivizí s negativní hodnotou, postupujeme stejným způsobem: nejdříve kombinujeme veškeré subdivize všech ordinálních škál s pozitivní hodnotou; pak provedeme kombinaci všech subdivizí Q_n s negativní hodnotou a všech subdivizí $Q_1, Q_2, \dots, Q_{n-1}$ s pozitivní hodnotou atd.

Z dat sociologického výzkumu náboženství byla zpracována škála (b) k měření sebevzdělávání. Sebevzdělávání osob bylo zkoumáno prostřednictvím tří částí specifické struktury — četby vědecké literatury, četby literárních děl a četby novin. Pro všechny tři části byly vypracovány ordinální škály se třemi sestupně uspořádanými subdivizemi:

$Q_1 \quad Q_2 \quad Q_3$

$1^+ \quad 1^+ \quad 1^+ =$ čte pravidelně

$2^\pm \quad 2^\pm \quad 2^\pm =$ nečte pravidelně

$3^- \quad 3^- \quad 3^- =$ nečte

Odborníci mohou z těchto sestupně uspořádaných ordinálních škál vyvodit, že pro sebevzdělávání je nejužitečnější četba vědecké literatury (Q_1), pak následuje četba novin (Q_2) a na třetím místě je četba literárních děl.

III.

V jistých případech se kombinace provádí komplikovanějším způsobem. Např. při vypracování kombinované škály religiozity zkoumaných osob.

Z dat našeho výzkumu religiozity (1962) byly vypracovány tři ordinální škály podle následujícího sestupného uspořádání: Q_1 — existence a stupeň náboženského a nenáboženského vědomí, Q_2 — náboženské a nenáboženské projevy způsobu života (narození, sňatek, pohřeb).

Sestupně uspořádané subdivize Q_1 :

1^+ nenáboženské vědomí do r. 1945

2^+ nenáboženské vědomí po r. 1945

3^- religiozita III. stupně, tj. velmi slabé, téměř výlučně psychologické náboženské vědomí.

4^- religiozita II. stupně, tj. průměrné, spíše psychologické než ideologické náboženské vědomí.

5^- religiozita I. stupně, tj. velmi silné ideologické i psychologické náboženské vědomí.

Z toho plyne: $p_1^+ = 2, p_1^- = 3$.

Sestupně uspořádané subdivize Q_2 :

1^+ neúčast na mši;

2^- nepravidelná účast;

3^- pravidelná účast;

z toho plyne: $p_2^+ = 1; p_2^- = 2$.

Sestupně uspořádané subdivize Q_3 :

1^+ počet nenáboženských projevů odpovídá počtu prožitých událostí (narození, sňatek, pohřeb) po r. 1945;

2^- dva nenáboženské projevy a jeden náboženský;

3^- jeden nenáboženský projev a jeden náboženský, ke třetí události nedošlo; nebo nedošlo k žádné události;

4^- dva náboženské projevy a jeden nenáboženský;

5^- počet náboženských projevů odpovídá počtu prožitých událostí.

Z toho plyne $p_3^+ = 1; p_3^- = 4$.

Předpokládali jsme, že osoby, které nemají náboženské vědomí, se neúčastní mši v obvyklých svátečních dnech ani pravidelně, ani nepravidelně. Nábožné osoby III. stupně a II. stupně se mše buď neúčastní anebo nepravidelně účastní. A konečně všechny nenáboženské a náboženské projevy nábožných a nenábožných osob — III., II. a I. stupně — lze vyjádřit v subdivizích Q_3 . Kombinace se v zásadě provádí stejným způsobem jako u (b), nejdříve se však kombinují dvě první subdivize Q_1 s první subdivizí Q_2 a se všemi subdivizemi Q_3 : $I C_p^n = p_1^+ \cdot p_2^+ \cdot (p_3^+ + p_3^-) = 2 \cdot 1 \cdot 5 = 10$; potom se třetí a čtvrtá subdivize Q_1 kombinuje s první a druhou subdivizí Q_2 a se všemi subdivizemi Q_3 : $II C_p^n = (p_1^- - 1) \cdot (p_2^+ + p_2^- - 1) \cdot (p_3^+ + p_3^-) = 2 \cdot 2 \cdot 5 = 20$; nakonec se pátá subdivize Q_3 kombinuje se všemi subdivizemi Q_2 a Q_3 : $III C_p^n =$

$= (p_2^- - 2) \cdot (p_2^+ + p_2^-) \cdot (p_3^+ + p_3^-) = 1 \cdot 3 \cdot 5 = 15$. Tímto způsobem se získá kombinovaná škála se 45 subdivizemi reli-
giozity zkoumaných osob.

IV.

Jestliže se kombinovaná škála zpracovává ručně, je třeba sestavit seznam všech uspořádaných kombinací a označit je pořadovými čísly, jak jsme ukázali shora u (a) a (b). Pak se přenesou data z dotazníku každé zkoumané osoby do tabulky subdivizí každé kombinované škály a předají se počítači, který provede korelační, regresní, či jinou analýzu. Tímto způsobem jsme postupovali při analýze dat sociologického výzkumu náboženství.

Takovýto postup je možný jen při omezeném počtu osob a při malém počtu kombinovaných škál s několika málo subdivizemi. Omezení neplatí, zpracují-li se kombinované škály na elektronickém počítači. Není nutné, aby elektronický počítač uchoval v paměti seznam všech kombinací každé škály a označil je příslušným pořadovým číslem. Informace o každé osobě vytvořená na základě subdivizí ordinálních škál je elektronickému počítači předána. Elektronický počítač určí místo každé osoby na každé ordinální škále, která slouží ke zpracování dané kombinované škály; potom získaným číslem označí nějakou kombinaci ($k_1, \dots, \dots, k_n$) a přímo vyhledá pořadové číslo této kombinace. Početní úkony lze formulovat následujícím způsobem:

$$C(k_1, \dots, k_n) = [(k_1 \cdot p_2 + k_2) \dots p_{n-1} + k_{n-1}] p_n + k_n + 1$$

přičemž je nutno číselnou hodnotu každého „k“ předběžně dělit nějakou jednot-

kou (tj.: $k_1 - 1, k_2 - 1, \dots, k_{n-1} - 1, k_n - 1$) (3).

Například pořadové číslo kombinace (131) souboru (a) získáme následujícím způsobem:

$$k_1 = 1 - 1 = 0; \quad k_2 = 3 - 1 = 2; \quad k_3 = 1 - 1 = 0;$$

$$C_{(131)} = (0 \cdot 3 + 2) \cdot 3 + 0 + 1 = 6 + 1 = 7.$$

Komplikovanější je nalézt pořadové číslo stejné kombinace (131) souboru (b).

Nejdříve vypočítáme počet kombinací všech subdivizí tří ordinálních škál s pozitivní hodnotou:

$$I C_p = p_1^+ \cdot p_2^+ \cdot p_3^+ = 2 \cdot 2 \cdot 2 = 8; \text{ pak}$$

vypočítáme počet kombinací Q_1 a Q_2 s pozitivní hodnotou a subdivizí Q_3 s negativní hodnotou:

$$II C_p^n = p_1^+ \cdot p_2^+ \cdot p_3^- = 2 \cdot 2 \cdot 1 = 4; \text{ a na} \\ \text{konec dojdeme k pořadovému číslu } C_{(131)} \\ \text{v III } C_p^n:$$

$$k_1 = 1 - 1 = 0; \quad k_2 = 1 - 1 = 0; \quad k_3 = 1 - 1 = 0;$$

$$III C_p^n = (0 \cdot p_2^- + 0) \cdot p_3^+ + k_3 + 1 = 0 + 1 = 1;$$

$$C_{(131)} = 8 + 4 + 1 = 13.$$

Tímto způsobem elektronický počítač určil místo každého jedince z 18 994 osob, které byly zahrnuty do sociologického výzkumu města a venkova, na 22 kombinovaných škálách. Výsledky nejsou však dosud vyhodnoceny.

Navrhovaná metoda byla s úspěchem použita při analýze dat sociologického výzkumu náboženství. Doufáme, že její aplikace při analýze dat výzkumu města a venkova bude rovněž úspěšná.

Přeložil Jaroslav Košťál

³ Stejný početní úkon se může provést jiným početním způsobem – viz Dimitar Penkov, *Matematické popisy metody vypracování škály*, Bul. „Etudes Sociologiques“, N 4, 1968.

Při sociologických výzkumech prováděných pomocí dotazníku respondenti (popřípadě tazatelé) označují jednu či více zvolených odpovědí. Jiným možným způsobem označení odpovědí, který se dosud málo používá, je stanovení jejich pořadí podle závažnosti, oblíbenosti apod. Přitom chceme vědět, zda mezi uspořádáním jednotlivých odpovědí respondenty je závislost tzn., zda se respondenti v uspořádání až na náhodně kolísání shodují. Jsou-li respondenti (nebo skupiny respondentů) nejméně tři, můžeme shodu mezi uspořádáním odpovědí posoudit na základě Kendallova koeficientu shody W.

*

Obecně je možno výše uvedenou úlohu formulovat takto: známe uspořádání n objektů podle k různých vlastností (kde $k \geq 3$) nebo k různými soudci. Za objekty můžeme považovat odpovědi na určitou otázku. Objekty mohou být i lidé (např. v pedagogickém výzkumu se může jednat o uspořádání žáků podle určitých vlastností, jindy nás může zajímat uspořádání umělců, sportovců apod. podle jejich oblíbenosti atd.). Úlohu soudců, kteří objekty uspořádají, převezmou respondenti. Chceme vědět, zda je shoda mezi uspořádáním objektů 1, 2, 3, ..., n , které provedlo k respondentů. Jako nulovou hypotézu zvolíme tvrzení, že se respondenti v uspořádání neshodují, tj. že mezi k uspořádáním n objektů není závislost.

Odpovědi, které respondenti uspořádali, označíme obecně A, B, C, ..., Z. Pořadí, které respondenti stanovili pro jednotlivé odpovědi, určíme takto:

$$\begin{array}{ccccccc} u_1, & u_2, & u_3, & \dots, & u_n, \\ v_1, & v_2, & v_3, & \dots, & v_n, \\ . & . & . & . & . \\ . & . & . & . & . \\ . & . & . & . & . \\ z_1, & z_2, & z_3, & \dots, & z_n. \end{array}$$

Na základě uspořádání odpovědí sestavíme tabulku 1.

Sečteme-li pořadí jednotlivých odpovědí, dostaneme součty pořadí, které jsme v tabulce 1 uvedli jako $R_1, R_2, R_3, \dots, R_n$.

Tabulka 1

Respondent	Odpovědi				
	A	B	C	...	Z
1	u_1	u_2	u_3	...	u_n
2	v_1	v_2	v_3	...	v_n
.	.	.	.	...	.
.	.	.	.	...	.
.	.	.	.	...	.
k	z_1	z_2	z_3	...	z_n
Součet pořadí	R_1	R_2	R_3	...	R_n

Za předpokladu, že by odpovědi seřadili dva respondenti, mohli bychom pro test nulové hypotézy použít Spearmanův nebo Kendallův koeficient pořadové korelace. V úvodu jsme si však stanovili podmínku, že respondenti budou alespoň tři. Za této podmínky můžeme úlohu řešit dvojím způsobem:

1. Vypočítáme Spearmanův nebo Kendallův koeficient pořadové korelace mezi dvojicemi respondentů a potom stanovíme jejich průměr a výsledek testujeme. Na pořadí dvojice nezáleží, jejich celkový počet je tedy $\binom{k}{2}$. Celý postup by byl značně zdoluhavý, zvláště při větším počtu respondentů. (Např. pro 5 respondentů bychom museli stanovit průměr $z \left(\frac{5}{2} \right) = 10$ koeficientů pořadové korelace stanovených pro jednotlivé dvojice, pro 20 respondentů bychom museli vypočítat průměr $z \left(\frac{20}{2} \right) = 190$ koeficientů.)

2. Vypočítáme Kendallův koeficient shody W. Jeho výpočet je mnohem jednodušší než postup uvedený v bodě 1.

Označíme-li průměrnou hodnotu Spearmanova koeficientu pořadové korelace, vypočteného z jednotlivých dvojic respondentů podle postupu uvedeného v bodě 1,

jako $\bar{e}$, budou mezi $\bar{e}$ a W platit tyto vztahy:

$$\bar{e} = \frac{kW - 1}{k - 1}, \quad (1)$$

$$W = \frac{\bar{e}(k - 1) + 1}{k}. \quad (2)$$

Dále se budeme zabývat pouze výpočtem a testováním Kendallova koeficientu shody W .

Pro součet pořadí $\sum_{j=1}^n R_j$ je lhostejné, jaké pořadí odpovědi jednotliví respondenti zvolí. Z hlediska součtu pořadí můžeme proto odpovědi jednotlivých respondentů seřadit do k aritmetických posloupností a sestavit tuto rovnici:

$$\sum_{j=1}^n R_j = k \frac{n(n + 1)}{2}. \quad (3)$$

Ze součtu pořadí vypočítáme průměrné pořadí:

$$\bar{R} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n R_j = \frac{k(n + 1)}{2}. \quad (4)$$

Potom vypočítáme součet čtverců rozdílů jednotlivých součtů pořadí a průměrného pořadí a označíme ho S .

$$\begin{aligned} S &= \sum_{j=1}^n (R_j - \bar{R})^2 = \sum_{j=1}^n R_j^2 - 2 \sum_{j=1}^n R_j \bar{R} + \\ &+ \sum_{j=1}^n \bar{R}^2 = \sum_{j=1}^n R_j^2 - n\bar{R}^2. \end{aligned} \quad (5)$$

V tabulce 2 je uvedeno schéma uspořádání odpovědí při úplné shodě jejich pořadí u všech respondentů.

Tabulka 2

Respondenti	Odpovědi				
	A	B	C		Z
1	1	2	3		n
2	1	2	3		n
.	.	.	.		.
.	.	.	.		.
.	.	.	.		.
k	1	2	3		n
Součet pořadí	k	2k	3k		nk

Z tabulky 2 je zřejmé, že při úplné shodě uspořádání odpovědí jsou součty pořadí:

$$R_1 = k, R_2 = 2k, R_3 = 3k, \dots, R_n = nk. \quad (6)$$

Pro $j = 1, 2, 3, \dots, n$ platí, že

$$R_j = jk. \quad (7)$$

Platí-li (7), tj. je-li úplná shoda uspořádání, nabývá S maximální hodnoty. Označíme ho $S_{\max}$ a vypočítáme z rovnice:

$$S_{\max} = \frac{1}{12} k^2 n (n^2 - 1). \quad (8)$$

Kendallův koeficient shody W je podílem S vypočteného ze zvoleného uspořádání a $S_{\max}$:

$$W = \frac{S}{S_{\max}} = \frac{\sum_{j=1}^n (R_j - \bar{R})^2}{\frac{1}{12} k^2 n (n^2 - 1)} = \frac{12 S}{k^2 n (n^2 - 1)}. \quad (9)$$

W může nabývat hodnot od 0 do 1. W bude rovno 0, bude-li platit pro $j = 1, 2, 3, \dots, n$, že $R_j = \bar{R}$. Při úplné shodě uspořádání bude v čitateli i ve jmenovateli zlomku ve vztahu (9) $S_{\max}$ a W bude rovno 1.

Na rozdíl od koeficientu korelace nenabývá W hodnot od -1 do 0, což odpovídá tomu, že není možné interpretovat záporné hodnoty koeficientu.

Výpočet W ukážeme na příkladu.

Příklad 1.

Při sociologické sondě uvedlo podle určitého hlediska 15 respondentů pořadí u čtyř odpovědí, které označíme A, B, C, D. Uspořádání odpovědí jednotlivými respondenty je uvedeno v tabulce 3 na str. 173.

Součty pořadí jsou uvedeny v tabulce 3. Vypočítáme průměrné pořadí:

$$\bar{R} = \frac{15 \cdot 5}{2} = 37,5.$$

Po dosazení do vzorce obdržíme:

$$S = 25^2 + 28^2 + 41^2 + 56^2 - 4(37,5)^2 = 601.$$

Hodnota Kendallova koeficientu shody W je:

$$W = \frac{12 \cdot 601}{15^2 \cdot 4 \cdot (16 - 1)} = 0,534.$$

Tabulka 3

Respondent	Odpověď			
	A	B	C	D
1	2	1	3	4
2	1	2	3	4
3	1	3	2	4
4	2	1	4	3
5	1	2	3	4
6	1	2	4	3
7	4	1	2	3
8	1	2	3	4
9	1	4	2	3
10	3	1	2	4
11	1	2	3	4
12	3	1	2	4
13	1	3	2	4
14	1	2	3	4
15	2	1	3	4
Součet pořadí	25	28	41	56

Další postup závisí na velikosti k a n :

1. Pro $k = 3, 4, 5, 6, 8, 10, 15$ a 20 a pro $3 \leq n \leq 7$ najdeme kritické hodnoty S v příložené tabulce I. Pro test tedy stačí vypočítat hodnotu S . Pro $k = 7, 9, 11, 12, 13, 14$ můžeme kritické hodnoty zjistit lineární interpolací. Pro $n = 3$ a $k = 9, 12, 14, 16$ a 18 jsou kritické hodnoty S uvedeny přímo v tabulce I.

$S_{\max}$ je pro dané hodnoty k a n konstantní, takže v tabulce stačilo uvést S .

Kritické hodnoty S jsou v tabulce I uvedeny pro hladiny významnosti $\alpha = 0,05$ a $\alpha = 0,01$, označíme je $S_{0,05}$ a $S_{0,01}$. Nulovou hypotézu zamítáme na 5 %, popřípadě 1 % hladině významnosti, je-li $S \geq S_{0,05}$ respektive $S \geq S_{0,01}$.

Test ukážeme na příkladu 1.

Pokračování příkladu 1.

Chceme vědět, zda je mezi uspořádáním čtyř odpovědí shoda. Pro test zvolíme 1 % hladinu významnosti. Platí, že $S = 601 > S_{0,01} = 269,8$ a proto zamítáme nulovou hypotézu a činíme závěr, že se respondenti v uspořádání odpovědí signifikantně shodují.

2. Pro větší hodnoty k a n , než jaké jsou uvedeny v příložené tabulce I, je možno použít *aproximace* χ^2 — *distribucí*. Podmínkou však je, že $n \geq 8$.

Postupujeme tak, že nejdříve vypočítáme testové kritérium χ_z^2 podle vztahu:

$$\chi_z^2 = k(n-1)W = \frac{12S}{kn(n+1)} \quad (10)$$

Potom zjistíme počet stupňů volnosti z rovnice:

$$v = k - 1 \quad (11)$$

Testové kritérium χ_z^2 srovnáme s kritickou hodnotou $\chi^2_{\alpha}(v)$, kterou nalezneme v běžné dostupné literatuře. Nulovou hypotézu zamítáme na zvolené hladině významnosti α , je-li $\chi_z^2 \geq \chi^2_{\alpha}(v)$. Celý postup ukážeme na příkladu.

Příklad 2.

Při sociologickém výzkumu stanovilo 100 respondentů pořadí osmi umělců podle stupně obliby. Podle vztahu (5) jsme vypočetali $S = 81\,600$. Zajímá nás, zda se respondenti v uspořádání umělců shodují. Pro test nulové hypotézy jsme zvolili 1 % hladinu významnosti.

Vypočítáme χ_z^2 .

$$\chi_z^2 = \frac{12 \cdot 81\,600}{800 \cdot 9} = 136,0.$$

Počet stupňů volnosti $v = 99$.

Platí, že $\chi_z^2 = 136,0 > \chi^2_{0,01}(99) = 134,6$. Nulovou hypotézu zamítáme a konstatujeme, že mezi uspořádáním umělců je statisticky významná shoda.

Můžeme-li pro test použít aproximaci χ^2 — *distribucí* a vyskytnou-li se v uspořádání odpovědi se stejným pořadím, vypočítáme pro ně průměrné pořadí. Předpokládejme, že se průměrná pořadí vyskytla u respondenta $i = 1, 2, 3, \dots, r$, kde r je celkový počet respondentů, kteří stanovili u některých odpovědí stejná pořadí. Počet skupin odpovědí se stejným pořadím u respondenta i označíme t_i . (Počítáme počet skupin odpovědí se stejným pořadím bez ohledu na počet odpovědí ve skupině.)

Pro každého z r respondentů vypočítáme:

$$T_i = \frac{1}{12} \sum (t_i^3 - t_i), \quad (12)$$

kde $i = 1, 2, 3, \dots, r$.

Součet všech T_1 za všechny respondenty, kteří uvedli odpovědi se stejným pořadím je:

$$\sum_{i=1}^r T_i. \quad (13)$$

Testové kritérium vypočítáme z rovnice:

$$\chi_r^2 = \frac{S}{\frac{1}{12} k n (n+1) - \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^r T_i}. \quad (14)$$

Další postup je stejný jako u testového kritéria χ_r^2 .

Podmínka pro použití aproximace χ^2 — distribucí, aby $n \geq 8$, je nevýhodná. Respondenti dokáží seřadit spíše menší počet odpovědí než větší.

3. Jsou-li hodnoty k větší, než jaké jsou uvedeny v příložené tabulce I a je-li $n \leq 7$, použijeme aproximaci pomocí Fisherovy z-distribuce¹⁾. Výpočet je sice složitější než v předchozích dvou případech, ale umožňuje použít Kendallův koeficient shody W i pro malá n a větší počet respondentů, což jsou případy, které se často vyskytnou v praxi sociologických výzkumů.

Nejprve vypočítáme veličinu z podle rovnice:

$$z = \frac{1}{2} \ln \frac{(k-1)W}{1-W}. \quad (15)$$

Na pravé straně rovnice (15) je přirozený logaritmus. V logaritmičeských tabulkách však bývá přirozený logaritmus uveden jen pro některé hodnoty. Je proto výhodné převést přirozený logaritmus na dekadický. Můžeme tak učinit podle rovnice:

$$\ln a = \log a \cdot \ln 10, \quad (16)$$

kde $\ln 10$ je modul přirozených logaritmů, který označíme M .

$$M = 2,302\,585\,029 \dots \quad (17)$$

Pro naše výpočty stačí používat M s přesností na 6 desetinných míst.

Po dosazení (16) a (17) do (15) dostáváme:

$$z = \frac{1}{2} \left[\left(\log \frac{(k-1)W}{1-W} \right) \cdot 2,302\,585 \right]. \quad (18)$$

¹⁾ Použití aproximace pomocí Fisherovy z-distribuce je univerzální. Je možné ji použít i pro hodnoty k a n uvedené v tab. I nebo v těch případech, kdy lze použít aproximace χ^2 - distribucí. Vzhledem k tomu, že je výpočet pomocí Fisherovy z-distribuce složitější, doporučujeme použít tam, kde je to možné, tabulku I nebo aproximaci χ^2 - distribucí.

²⁾ Kendallův koeficient shody W vypočítáme podle vztahu (9). Pro malé hodnoty k (např. pro $k = 3$)

Při testování srovnáváme:

- vypočtenou hodnotu z (podle rovnice (18)),
- hodnotu Fisherovy z-distribuce na zvolené hladině významnosti. Tuto hodnotu označíme obecně $z_\alpha (v_1, v_2)$ a vyhledáme ji v příložené tabulce II.

Fisherova z-distribuce je určena stupni volnosti v_1, v_2 . Musíme proto vypočítat:

$$v_1 = n - 1 - \frac{2}{k}, \quad (19)$$

$$v_2 = (k - 1) v_1. \quad (20)$$

Stupně volnosti v_1 a v_2 vypočtené z rovnic (19) a (20) vyjdou jako desetinná čísla. To je nevýhodné, protože Fisherova z-distribuce je tabelována pouze pro celá čísla (viz příloženou tabulku II). S k rostoucím nade všechny meze konverguje v_1 k hodnotě $n - 1$ a v_2 k ∞ . Vypočtený stupeň volnosti v_1 se tedy blíží tím více k hodnotám uvedeným v tabulce II, čím je počet respondentů vyšší.

Např. pro $n = 4$ a pro:

$k = 100$, je $v_1 = 2,98$ a $v_2 = 295,02$,

$k = 200$, je $v_1 = 2,99$ a $v_2 = 595,01$,

$k = 1000$, je $v_1 = 2,998$ a $v_2 = 2995,002$.

Vypočtená hodnota v_2 je již pro $k = 100$ vyšší, než je nejvyšší hodnota uvedená v tabulce II (tj. $v = 120$). Pro hladiny významnosti $\alpha = 0,05$ a $\alpha = 0,01$ a pro

$$v_1 = 1, 2, 3, 4, 5, 6,$$

$$v_2 = 200, 400, 1000, \infty,$$

nalezneme přibližné hodnoty Fisherovy z-distribuce v příložené tabulce III. Je-li to pro výsledek testu důležité, můžeme provést pro hodnoty v_1 a v_2 , nacházející se mezi hodnotami uvedenými v tabulce III, lineární interpolaci. (Postup při lineární interpolaci je uveden dále.)

Výpočet Fisherovy z-distribuce pro přesné hodnoty v_1 a v_2 nebude vždy nutný. Nulovou hypotézu zamítáme na hladině významnosti α , je-li $z \geq z_\alpha (v_1, v_2)$. Mohou nastat dva případy, kdy nebude zapotřebí počítat hodnotu z-distribuce pro přesné hodnoty v_1 a v_2 :

musíme použít pro výpočet W opravu pro spojitost podle vzorce:

$$W = \frac{S-1}{S_{\max} + 2} = \frac{S-1}{\frac{1}{12} k^2 n (n^2 - 1) + 2}.$$

Vzhledem k tomu, že pro malá k bude možno většinou použít tabulku I, popřípadě aproximace χ^2 - distribucí, nepřichází oprava pro spojitost v praxi častěji v úvahu.

A. Bude-li vypočtená hodnota $z \geq z_{\alpha}(v_1, v_2)$ pro stupně volnosti, které jsou v tabulce II nejbližší než přesně vypočtené hodnoty v_1 a v_2 , můžeme nulovou hypotézu zamítnout, protože vypočtená hodnota z je vyšší než $z_{\alpha}(v_1, v_2)$ pro přesně stanovené stupně volnosti. (Tento postup vlastně znamená přísnější měřítko.)

B. Naopak, jestliže bude vypočtená hodnota $z \leq z_{\alpha}(v_1, v_2)$ pro stupně volnosti, které jsou v tabulce II nejbližší vyšší než přesně vypočtené hodnoty v_1 a v_2 , nelze nulovou hypotézu zamítnout, protože vypočtená hodnota z je nižší než $z_{\alpha}(v_1, v_2)$ pro přesné hodnoty stupňů volnosti.

Oba případy ukážeme na příkladech.

Příklad 3.

Při výzkumu stanovilo 100 respondentů pořadí u čtyř odpovědí. Podle vztahu (5) jsme vypočítali hodnotu $S = 3500$. Chceme zjistit, zda se respondenti v uspořádání odpovědí shodují. Pro test zvolíme hladinu významnosti 0,1 %.

Vypočítáme W :

$$W = \frac{12 S}{k^2 n (n^2 - 1)} = \frac{42\,000}{600\,000} = 0,07.$$

Dále vypočítáme z :

$$z = \frac{1}{2} \left[\left(\log \frac{6,93}{0,93} \right) \cdot 2,302\,585 \right] = \\ = \frac{1}{2} (0,87\,225 \cdot 2,302\,585) = 1,004\,2.$$

Stupně volnosti jsme pro náš případ uvedli již vpředu, $v_1 = 2,98$ a $v_2 = 295,02$. Z tabulky II zjistíme hodnotu Fisherovy z -distribuce pro stupně volnosti, které jsou tabelovány pro hodnoty nejbližší nižší, než jsou přesně vypočtené, tj. pro $z_{0,001}(2; 120) = 0,9952$.

Platí, že $z = 1,0042 > z_{0,001}(2; 120) = 0,9952$ a proto zamítáme nulovou hypotézu na hladině významnosti $\alpha = 0,1$ %. Můžeme učinit závěr, že mezi uspořádáním odpovědí je statisticky vysoce významná shoda.

Nyní předpokládejme, že $S = 2500$. Ostatní podmínky (tj. počet respondentů, počet otázek, zvolená hladina významnosti) zůstávají stejné. Potom je $W = 0,05$ a $z = 0,8253$. Z tabulky II zjistíme hodnotu Fisherovy z -distribuce pro stupně volnosti, které jsou tabelovány pro hodnoty nejbližší

vyšší, než jsou přesně vypočtené, tj. pro $z_{0,001}(3; \infty) = 0,8453$. Srovnáním zjistíme, že $z = 0,8253 < z_{0,001}(3; \infty) = 0,8453$ a proto nemůžeme nulovou hypotézu zamítnout na 0,1 % hladině významnosti.

Pro menší k a n je $v_1 < 24$ a $v_2 < 120$. Např. pro $k = 20$ a pro $n = 3$ je $v_1 = 1,9$ a $v_2 = 36,1$. Je-li pro test zapotřebí zjistit přesnou hodnotu $z_{\alpha}(v_1, v_2)$, tj. platí-li např. pro $k = 20$ a $n = 3$, že

$$z_{\alpha}(2; 40) < z < z_{\alpha}(1; 30)$$

nezbývá, než provést lineární interpolaci.

Postup při lineární interpolaci ukážeme na příkladech.

Příklad 4.

Chceme zjistit hodnotu $z_{0,05}(1,9; 36,1)$. V tabulce II nalezneme tyto hodnoty:

Tabulka 4

v_2	v_1	
	1	2
30	0,7141	0,5994
40	0,7037	0,5866

Další postup rozdělíme na 3 kroky:

1. krok: vypočítáme $z_{0,05}(1; 36,1)$,
2. krok: vypočítáme $z_{0,05}(2; 36,1)$,
3. krok: vypočítáme $z_{0,05}(1,9; 36,1)$.

Výpočet neznámé hodnoty na základě lineární interpolace uskutečnime nejdříve obecně. Hodnoty v_2 , které jsou uvedeny v tabulce pro dané v_1 , označíme jako d_1 a d_2 , hodnoty Fisherovy z -distribuce pro d_1 a d_2 označíme jako a_1 a a_2 . (Viz tabulku 5.) Hledanou hodnotu v_2 , která leží mezi hodnotami d_1 a d_2 , označíme d , hodnotu z -distribuce pro d nazveme a . Pro $z_{0,05}(1; 36,1)$ můžeme sestavit tabulku 5.

Tabulka 5

v_2	$v_1 = 1$
$d_1 = 30$	$a_1 = 0,7141$
$d = 36,1$	a
$d_2 = 40$	$a_2 = 0,7037$

V tabulce 6 jsou uvedeny názvy potřebných rozdílů.

Tabulka 6

Rozdíl	Název
$d_2 - d_1$	tabulkový krok
$a_2 - a_1$	tabulková difference
$d - d_1$	naše difference
$a - a_1$	hledaná difference

Pro rozdíly uvedené v předchozí tabulce platí tato úměra:

$$a_2 - a_1 : d_2 - d_1 = a - a_1 : d - d_1. \quad (21)$$

Z úměry (21) vypočítáme a :

$$a = \frac{(a_2 - a_1) \cdot (d - d_1)}{d_2 - d_1} + a_1. \quad (22)$$

Výpočet hledané hodnoty a je pro větší přehlednost uveden v tabulce 7. (Pro druhý a třetí krok musíme do tabulky 5 dosadit příslušné hodnoty v_1 .)

Tabulka 7

Název	Vzorec	1. krok	2. krok	3. krok
		$v_1 = 1; v_2 = 36,1$	$v_1 = 2; v_2 = 36,1$	$v_1 = 1,9; v_2 = 36,1$
Tabulkový krok	$d_2 - d_1$	$40 - 30 = 10$	10	1
Tabulková difference	$a_2 - a_1$	$0,7037 - 0,7141 = -0,0104$	-0,0128	-0,1162
Naše difference	$d - d_1$	$36,1 - 30,0 = 6,1$	6,1	0,9
Tabulková hodnota pro d_1	a_1	0,7141	0,5994	0,7078
Hledaná hodnota	$a = z_{0,05}(v_1; v_2)$	$[(-0,0104 \cdot 6,1) : 10] + 0,7141 = 0,7078$	0,5916	0,603

Příklad 5.

Máme vypočítat pomocí lineární interpolace hodnotu $z_{0,01}(1,9; 36,1)$. V tabulce II nalezneme tyto výchozí hodnoty pro 1 % hladinu významnosti:

Tabulka 8

v_2	v_1	
	1	2
30	0,0116	0,8423
40	0,9949	0,8223

Další výpočet provedeme podobně jako u předchozího příkladu. Je uveden v tabulce 9 na str. 177.

Nyní si ověříme, že výpočet pomocí Fisherovy z-distribuce vede ke stejnému výsledku jako použití přiložené tabulky I. V dalších příkladech uvedeme test pro významné hodnoty S uvedené v tabulce I.

Příklad 6.

Při sociologické sondě uspořádalo 20 respondentů tři odpovědi do pořadí podle jejich závažnosti. Chceme vědět, zda můžeme po-

važovat rozdíly mezi uspořádáním za nahodilé, tj. zda se respondenti v uspořádání odpovědí shodují.

Podle vztahu (5) vypočítáme $S = 119,7$. Pro test zvolíme hladinu významnosti $\alpha = 5 \%$.

Tabulka 9

Název	Vzorec	1. krok	2. krok	3. krok
		$v_1 = 1; v_2 = 36,1$	$v_1 = 2; v_2 = 36,1$	$v_1 = 1,9; v_2 = 36,1$
Tabulkový krok	$d_2 - d_1$	10	10	1
Tab. difference	$a_2 - a_1$	-0,0167	-0,02	-0,17087
Naše difference	$d - d_1$	6,1	6,1	0,9
Tab. hodn. pro d_1	a_1	1,0116	0,8423	1,00097
Hledaná hodnota	$a = z_{0,01}(v_1; v_2)$	1,00097	0,8301	0,847

Dále vypočítáme:

Kendallův koeficient shody $W = 119,7 : 800 = 0,149\ 625$.

$$\text{hodnotu } z \doteq \frac{1}{2} \left[\left(\log \frac{(k-1)W}{1-W} \right) \cdot 2,302\ 585 \right] = \frac{1}{2} \left[(\log 3,343) \cdot 2,302\ 585 \right] = 0,603.$$

$$\text{stupně volnosti: } v_1 = 2 - \frac{1}{10} = 1,9, \\ v_2 = 19 \cdot 1,9 = 36,1.$$

Hodnotu Fisherovy z-distribuce pro hladinu významnosti $\alpha = 0,05$ a pro stupně volnosti $v_1 = 1,9$ a $v_2 = 36,1$ jsme vypočetli v příkladu 4. Zjistili jsme, že $z_{0,05}(1,9; 36,1) \doteq 0,603$.

Platí, že $z \doteq 0,603 = z_{0,05}(1,9; 36,1) \doteq 0,603$. Nulovou hypotézu tedy můžeme zamítnout a učinit závěr, že mezi uspořádáním odpovědí 20 respondentů je statisticky signifikantní shoda. Rozdíly mezi uspořádáním můžeme považovat za nahodilé.

Příklad 7.

Počet respondentů a odpovědí ponechme stejný jako v příkladu 6. Předpokládejme, že $S = 178$. Test uskutečnime na 1 % hladině významnosti.

Dosazením do vzorce vypočítáme:

$$W = 0,2225,$$

$$z \doteq \frac{1}{2} [(\log 5,437) \cdot 2,302\ 585] \doteq 0,847$$

Vzhledem k tomu, že se počet respondentů ani počet odpovědí nezměnil, zůstávají hodnoty pro stupně volnosti stejné jako v předchozím příkladu, tj. $v_1 = 1,9$ a $v_2 = 36,1$. Hodnoty Fisherovy z-distribuce pro zvolenou hladinu významnosti a pro stupně volnosti v_1 a v_2 jsme vypočetli v příkladu 5. Hodnota $z_{0,01}(1,9; 36,1) \doteq 0,847$.

Platí, že $z \doteq 0,847 = z_{0,01}(1,9; 36,1) \doteq 0,847$. Nulovou hypotézu zamítáme na 1 % hladině významnosti a konstatujeme, že shoda mezi uspořádaním odpovědí je statisticky význačná.

Poznámka. Hodnota S uvedená v příkladu činí 178, je tedy o 1 vyšší než kritická hodnota na hladině významnosti 0,01, která je uvedena v tabulce I. Kdybychom použili v příkladu $S = 177$, bylo by $W = 0,221\ 25$ a $z \doteq 0,843$, tj. z by bylo o 0,004 menší než $z_{0,01}(1,9; 36,1)$. Rozdíl 0,004 je poměrně malý, zejména vezmeme-li v úvahu, že jsme $z_{0,01}(1,9; 36,1)$ zjišťovali z tabulek trojnásobnou lineární interpolací.

Použití v praxi

Bude-li počet respondentů malý, vystačíme většinou s ručním zpracováním (tak tomu bude převážně při sociologických pilotážích a při předvýzkumech). Pro test použijeme buď tabulku I nebo při větším počtu objektů provedeme test pomocí χ^2 — distribuce.

Při sociologických výzkumech může být počet respondentů poměrně velký. K testu bude v takovém případě vhodné použít samostatný počítač. Pokud je nám známo, nebyl

у нас досуд выpracován program pro test. Uskutečnime-li test s použitím Fisherovy z-distribuce, můžeme uložit do paměti počítače hodnoty uvedené v tabulkách II a III nebo vypracovat program pro přesný výpočet distribuční funkce pro libovolnou velikost stupňů volnosti.

Při vypracování programu pro samočinný počítač bychom měli přihlédnout k tomu, že shodu v uspořádání odpovědí můžeme očekávat spíše u relativně stejnorodých skupin respondentů. Program by proto měl být vypracován tak, aby samočinný počítač provedl test na zvolených hladinách významnosti nejprve u stejnorodějších skupin respondentů vybraných podle zvoleného třídění a potom by podle instrukce test opakoval u větších a méně stejnorodých skupin. Skupiny respondentů musíme volit tak, aby odpovídaly hypotézám pro příslušný výzkum.

Literatura

- [1] M. C. Kendall, Sc. D.: *Rank Correlation Methods*, Third Edition, Charles Griffin and Co, London.
- [2] Sidney Siegel: *Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences*, Mc Graw-Hill, New York 1956.
- [3] V. Břicháček — O. Hampejsová: *Neparametrické techniky statistického hodnocení v psychologickém výzkumu* (II. část), Psychologické štúdie SAV IV/1962.

Резюме

Свобода В.: Применение W-коэффициента согласия Кендалла в социологических исследованиях

В социологических исследованиях до сих пор мало применяется прием, на основе которого можно получить упорядочение n объектов в зависимости от K разных свойств или K судьями, где $K \geq 3$. Объектами могут являться напр. ответы на вопросы, способ упорядочения которых определяется в зависимости от значимости, от интереса и т. п. Или мы можем интересоваться способом упорядочения лиц в зависимости от их определенных свойств (напр. учащихся, артистов, спортсменов итд.). Роль судей могут выполнять респонденты или группы респондентов.

На основе статистического теста можно решить, возможно ли на избранном уровне значимости отказаться от нулевой гипотезы, содержащей утверждение, что респонденты не согласны относительно способа упорядочения объектов. Для тестирования гипотезы удобно применить W-коэффициент согласия Кендалла.

Прием, применяемый для теста, зависит от величины K и n . Если количество объектов и респондентов невелико, то можно сделать тест, применяя критические ценности S , указанные в таблице I. В случае, когда количество упорядоченных объектов составляет по край-

ней мере 8, то возможно применить аппроксимацию χ^2 -дистрибуций. В случае, когда нельзя применить ни таблицу I, ни аппроксимацию χ^2 -дистрибуций, выполним тест на основе аппроксимации при помощи z-дистрибуции Фишера. Величины z-дистрибуции Фишера приводятся в таблицах II и III.

Случаи, когда в социологических исследованиях надо будет применить аппроксимацию при помощи z-дистрибуции Фишера, могут быть довольно частыми. Это будет напр. всегда, если количество объектов меньше восьми и количество респондентов больше.

Аппроксимацию при помощи z-дистрибуций Фишера можно применить во всех случаях (для малых величин следовало бы сделать исправление для непрерывности). Однако расчет при помощи z-дистрибуции Фишера сложнее, поэтому выгодно при разработке данных без помощи вычислительной машины применить таблицу I. или аппроксимацию χ^2 -дистрибуций.

При наличии большого количества респондентов будет целесообразным пользоваться электронно-вычислительной машиной, которая в случае надобности может иметь программу для точного расчета z-дистрибуции Фишера для любой величины степеней свободы. Программу для электронной вычислительной машины следовало бы разработать таким образом, чтобы было возможно, во-первых, выполнить тест в более однородных группах респондентов, от которых можно скорее ожидать согласие со способом упорядочения ответов. Затем, на основе инструкции, тест бы повторялся в больших и менее однородных группах. Группы респондентов следует избирать таким образом, чтобы они соответствовали гипотезам для данного исследования.

Summary

Svoboda V.: The Application of Kendall Coefficient of Concordance W in Sociological Research

In sociological research, the method enabling us to obtain an arrangement of n objects according to k various qualities or by k judges, where $k \geq 3$, has so far been applied very seldom. Objects may be represented e. g. by answers to questions the order of which is established in terms of relevance, popularity, etc. At other times, we may be interested in the organization of people (e. g. of pupils, artists, sportsmen, etc.) according to particular qualities. The role of judges may be performed by the respondents or by groups of respondents.

On the basis of a statistical test we may decide whether it is possible, at the chosen level of significance, to reject the zero-hypothesis containing the statement that the respondents do not agree in arranging the objects. For testing the hypothesis, Kendall Coefficient of Concordance W may adequately be applied.

The procedure used in the test depends on the size of k and n . If the number of both objects and respondents is small, we may carry out the test using the critical values S

shown in Table I. If the number of arranged objects is at least eight, the approximation by the χ^2 -distribution can be used. If it is impossible to apply Table I and the approximation by the χ^2 -distribution, the test may be realized on the basis of an approximation by means of Fisher's z-distribution. The values of Fisher's z-distribution are given in Tables II and III.

The cases where approximations by means of Fisher's z-distribution have to be applied in sociological research may be relatively frequent. This will always be the case e. g. where the number of objects is lower than eight, while the number of respondents is higher.

The approximation by means of Fisher's z-distribution may be applied in all the cases (for small values, a correction should be made for the connection). However, the computation with the aid of Fisher's z-distribution

being more complex, it is convenient to use, in the elaboration of data by hand, Table I or the approximation by the z-distribution — wherever this is possible.

In case of a great number of respondents it will be expedient, for the purposes of the test, to make use of a computer eventually provided with the program designed for an accurate computation of Fisher's z-distribution for an arbitrary size of the degrees of freedom. The computer program should be elaborated so as to enable the researchers to carry out the test first of all with more homogeneous groups of respondents, where conformity in arranging the answers may be expected with greater probability. The test would then be repeated with larger and less homogeneous groups according to instruction. The groups of respondents must be chosen so as to correspond to the hypotheses valid in the respective research.

Tabulka I

Kritické hodnoty S (pro koeficient shody W)

Od Friedmana (1940) se svolením autora a vydavatele Annals of Mathematical Statistics

k	n					Součtové hodnoty pro $n = 3$	
	3	4	5	6	7	k	S
Hodnoty pro hladinu významnosti 0,05							
3			64,4	103,9	157,3	9	54,0
4		49,5	88,4	143,3	217,0	12	71,9
5		62,6	112,3	182,4	276,2	14	83,8
6		75,7	136,1	221,4	335,2	16	95,8
8	48,1	101,7	183,7	299,0	453,1	18	107,7
10	60,0	127,8	231,2	376,7	571,0		
15	89,8	192,9	349,8	570,5	864,9		
20	119,7	258,0	468,5	764,4	1 158,7		
Hodnoty pro hladinu významnosti 0,01							
3			75,6	122,8	185,6	9	75,9
4		61,4	109,3	176,2	265,0	12	103,5
5		80,5	142,8	229,4	343,8	14	121,9
6		99,5	176,1	282,4	422,6	16	140,2
8	66,8	137,4	242,7	388,3	579,9	18	158,6
10	85,1	175,3	309,1	494,0	737,0		
15	131,0	269,8	475,2	758,2	1 129,5		
20	177,0	364,2	641,2	1 022,2	1 521,9		

Převzato z knihy: M. C. Kendall, Sc. D.: Rank Correlation Methods, Third Edition, Charles Griffin and Co, London.

Tabulka II
z-rozložení*)
0,1 procentní body (Colcord a Deming)

$\begin{matrix} v_1 \\ \backslash \\ v_2 \end{matrix}$	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	6,5462	6,5612	6,5966	6,6201	6,6323	6,6405	6,6508	6,6611	6,6715	6,6819
2	3,4531	3,4534	3,4535	3,4535	3,4535	3,4535	3,4536	3,4536	3,4536	3,4536
3	2,5604	2,5003	2,4748	2,4603	2,4511	2,4446	2,4361	2,4272	2,4179	2,4081
4	2,1529	2,0574	2,0143	1,9892	1,9728	1,9612	1,9459	1,9294	1,9118	1,8927
5	1,9255	1,8002	1,7513	1,7184	1,6964	1,6808	1,6596	1,6370	1,6123	1,5845
6	1,7849	1,6479	1,5828	1,5433	1,5177	1,4986	1,4730	1,4449	1,4134	1,3783
7	1,6874	1,5384	1,4662	1,4221	1,3927	1,3711	1,3417	1,3090	1,2721	1,2296
8	1,6177	1,4587	1,3809	1,3332	1,3008	1,2770	1,2443	1,2077	1,1662	1,1169
9	1,5646	1,3982	1,3160	1,2653	1,2304	1,2047	1,1694	1,1293	1,0830	1,0279
10	1,5232	1,3509	1,2650	1,2116	1,1748	1,1475	1,1098	1,0668	1,0165	,9557
11	1,4900	1,3128	1,2238	1,1683	1,1297	1,1012	1,0614	1,0157	,9619	,8957
12	1,4627	1,2814	1,1900	1,1326	1,0926	1,0628	1,0213	,9733	,9162	,8450
13	1,4400	1,2553	1,1616	1,1026	1,0614	1,0306	,9875	,9374	,8774	,8014
14	1,4208	1,2332	1,1376	1,0772	1,0348	1,0031	,9586	,9066	,8439	,7635
15	1,4043	1,2141	1,1169	1,0553	1,0119	,9795	,9336	,8800	,8147	,7301
16	1,3900	1,1976	1,0989	1,0362	,9920	,9588	,9119	,8567	,7891	,7005
17	1,3775	1,1832	1,0832	1,0195	,9745	,9407	,8927	,8361	,7664	,6740
18	1,3665	1,1704	1,0693	1,0047	,9590	,9246	,8757	,8178	,7462	,6502
19	1,3567	1,1591	1,0569	,9915	,9442	,9103	,8605	,8014	,7277	,6285
20	1,3480	1,1489	1,0458	,9798	,9329	,8974	,8469	,7867	,7115	,6086
21	1,3401	1,1398	1,0358	,9691	,9217	,8858	,8346	,7735	,6964	,5904
22	1,3329	1,1315	1,0268	,9595	,9116	,8753	,8234	,7612	,6828	,5738
23	1,3264	1,1240	1,0186	,9507	,9024	,8657	,8132	,7501	,6704	,5583
24	1,3205	1,1171	1,0111	,9427	,8939	,8569	,8038	,7400	,6589	,5440
25	1,3151	1,1108	1,0041	,9354	,8862	,8489	,7953	,7306	,6483	,5307
26	1,3101	1,1050	,9978	,9286	,8791	,8415	,7873	,7220	,6385	,5183
27	1,3055	1,0997	,9920	,9223	,8725	,8346	,7800	,7140	,6294	,5066
28	1,3013	1,0947	,9866	,9165	,8664	,8282	,7732	,7066	,6209	,4957
29	1,2973	1,0903	,9815	,9112	,8607	,8223	,7679	,6997	,6129	,4853
30	1,2936	1,0859	,9768	,9061	,8554	,8168	,7610	,6932	,6056	,4756
40	1,2674	1,0552	,9435	,8701	,8174	,7771	,7184	,6463	,5513	,4016
60	1,2413	1,0248	,9100	,8345	,7798	,7377	,6760	,5992	,4955	,3198
120	1,2158	,9952	,8773	,7994	,7426	,6986	,6338	,5519	,4380	,2199
∞	1,1910	,9663	,8453	,7648	,7059	,6599	,5917	,5044	,3786	0

Pro vysoké hodnoty v_1 a v_2 , je přibližně $z(0,1\%) = \frac{3,0902}{\sqrt{h-2,1}} - 1,925 \left(\frac{1}{v_1} - \frac{1}{v_2} \right)$, kde $\frac{2}{h} = \frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2}$.
V ostatních částech tabulky je interpolace přibližně lineární, je-li brána v úvahu reciprocita v_1 a v_2 .

*) Převzato z knihy: Fisher - Yates: Statistical Tables, London 1949 (Third Edition).

Tabulka II
z-rozdělení*)
1 procentní body

Pokračování 1

$\begin{smallmatrix} v_1 \\ \backslash \\ v_2 \end{smallmatrix}$	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	4,1535	4,2585	4,2974	4,3175	4,3297	4,3379	4,3482	4,3585	4,3689	4,3794
2	2,2950	2,2976	2,2984	2,2988	2,2991	2,2992	2,2994	2,2997	2,2999	2,3001
3	1,7649	1,7140	1,6915	1,6786	1,6703	1,6645	1,6569	1,6489	1,6404	1,6314
4	1,5270	1,4452	1,4075	1,3856	1,3711	1,3609	1,3473	1,3327	1,3170	1,3000
5	1,3943	1,2929	1,2449	1,2164	1,1974	1,1838	1,1656	1,1457	1,1239	1,0997
6	1,3103	1,1955	1,1401	1,1068	1,0843	1,0680	1,0460	1,0218	,9948	,9643
7	1,2526	1,1281	1,0672	1,0300	1,0048	,9864	,9614	,9335	,9020	,8658
8	1,2106	1,0787	1,0135	,9734	,9459	,9259	,8983	,8673	,8319	,7904
9	1,1786	1,0411	,9724	,9299	,9006	,8791	,8494	,8157	,7769	,7305
10	1,1535	1,0114	,9399	,8954	,8646	,8419	,8104	,7744	,7324	,6816
11	1,1333	,9874	,9136	,8674	,8354	,8116	,7785	,7405	,6958	,6408
12	1,1166	,9677	,8919	,8443	,8111	,7864	,7520	,7122	,6649	,6061
13	1,1027	,9511	,8737	,8248	,7907	,7652	,7295	,6882	,6386	,5761
14	1,0909	,9370	,8581	,8082	,7732	,7471	,7103	,6675	,6159	,5500
15	1,0807	,9249	,8448	,7939	,7582	,7314	,6937	,6496	,5961	,5269
16	1,0719	,9144	,8331	,7814	,7450	,7177	,6791	,6339	,5786	,5064
17	1,0641	,9051	,8229	,7705	,7335	,7057	,6663	,6199	,5630	,4879
18	1,0572	,8970	,8138	,7607	,7232	,6950	,6549	,6075	,5491	,4712
19	1,0511	,8897	,8067	,7521	,7140	,6854	,6447	,5964	,5366	,4560
20	1,0457	,8831	,7985	,7443	,7058	,6768	,6355	,5864	,5253	,4421
21	1,0408	,8772	,7920	,7372	,6984	,6690	,6272	,5773	,5150	,4294
22	1,0363	,8719	,7860	,7309	,6916	,6620	,6196	,5691	,5056	,4176
23	1,0322	,8670	,7806	,7251	,6855	,6555	,6127	,5615	,4969	,4068
24	1,0285	,8626	,7757	,7197	,6799	,6496	,6064	,5545	,4890	,3967
25	1,0251	,8585	,7712	,7148	,6747	,6442	,6006	,5481	,4816	,3872
26	1,0220	,8548	,7670	,7103	,6699	,6392	,5952	,5422	,4748	,3784
27	1,0191	,8513	,7631	,7062	,6655	,6346	,5902	,5367	,4685	,3701
28	1,0164	,8481	,7595	,7023	,6614	,6303	,5856	,5316	,4626	,3624
29	1,0139	,8451	,7562	,6987	,6576	,6263	,5813	,5269	,4570	,3550
30	1,0116	,8423	,7531	,6954	,6540	,6226	,5773	,5224	,4519	,3481
40	,9949	,8223	,7307	,6712	,6283	,5956	,5481	,4901	,4138	,2952
60	,9784	,8025	,7086	,6472	,6028	,5687	,5189	,4574	,3746	,2352
120	,9622	,7829	,6867	,6234	,5774	,5419	,4897	,4243	,3339	,1612
∞	,9462	,7636	,6651	,5999	,5522	,5152	,4604	,3908	,2913	0

Pro vysoké hodnoty v_1 a v_2 , je přibližně $z(1\%) = \frac{2,3263}{\sqrt{h-1,4}} - 1,235 \left(\frac{1}{v_1} - \frac{1}{v_2} \right)$, kde $\frac{2}{h} = \frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2}$.

V ostatních částech tabulky je interpolace přibližně lineární, je-li brána v úvahu reciprocita v_1 a v_2 .

*) Převzato z knihy: Fisher - Yates: Statistical Tables, London 1949 (Third Edition).

Tabulka II
z-rozdělení*)

5 procentní body

Pokračování 2

$v_1 \backslash v_2$	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	2,5421	2,6479	2,6870	2,7071	2,7194	2,7276	2,7380	2,7484	2,7588	2,7693
2	1,4592	1,4722	1,4765	1,4787	1,4800	1,4808	1,4819	1,4830	1,4840	1,4851
3	1,1577	1,1284	1,1137	1,1051	1,0994	1,0953	1,0899	1,0842	1,0781	1,0716
4	1,0212	,9600	,9429	,9272	,9168	,9093	,8993	,8885	,8767	,8639
5	,9441	,8777	,8441	,8236	,8097	,7997	,7862	,7714	,7550	,7368
6	,8948	,8188	,7798	,7558	,7394	,7274	,7112	,6931	,6729	,6499
7	,8606	,7777	,7347	,7080	,6896	,6761	,6576	,6369	,6134	,5862
8	,8355	,7475	,7014	,6725	,6525	,6378	,6175	,5945	,5682	,5371
9	,8163	,7242	,6757	,6450	,6238	,6080	,5862	,5613	,5324	,4979
10	,8012	,7058	,6553	,6232	,6009	,5843	,5611	,5346	,5035	,4657
11	,7889	,6909	,6387	,6055	,5822	,5648	,5406	,5126	,4795	,4387
12	,7788	,6786	,6250	,5907	,5666	,5487	,5234	,4941	,4592	,4156
13	,7703	,6682	,6134	,5783	,5535	,5350	,5089	,4785	,4419	,3957
14	,7630	,6594	,6036	,5677	,5423	,5233	,4964	,4649	,4269	,3782
15	,7568	,6518	,5950	,5585	,5326	,5131	,4855	,4532	,4138	,3628
16	,7514	,6451	,5876	,5505	,5241	,5042	,4760	,4428	,4022	,3490
17	,7466	,6393	,5811	,5434	,5166	,4964	,4676	,4337	,3919	,3366
18	,7424	,6341	,5753	,5371	,5099	,4894	,4602	,4255	,3827	,3253
19	,7386	,6295	,5701	,5315	,5040	,4832	,4535	,4182	,3743	,3151
20	,7352	,6254	,5654	,5265	,4986	,4776	,4474	,4116	,3668	,3067
21	,7322	,6216	,5612	,5219	,4938	,4725	,4420	,4055	,3599	,2971
22	,7294	,6182	,5574	,5178	,4894	,4679	,4370	,4001	,3536	,2892
23	,7269	,6151	,5540	,5140	,4854	,4636	,4325	,3950	,3478	,2818
24	,7246	,6123	,5508	,5106	,4817	,4598	,4283	,3904	,3425	,2749
25	,7225	,6097	,5478	,5074	,4783	,4562	,4244	,3862	,3376	,2685
26	,7205	,6073	,5451	,5045	,4752	,4529	,4209	,3823	,3330	,2625
27	,7187	,6051	,5427	,5017	,4723	,4499	,4176	,3786	,3287	,2569
28	,7171	,6030	,5403	,4992	,4696	,4471	,4146	,3752	,3248	,2516
29	,7155	,6011	,5382	,4969	,4671	,4444	,4117	,3720	,3211	,2466
30	,7141	,5994	,5362	,4947	,4648	,4420	,4090	,3691	,3176	,2419
40	,7037	,5866	,5217	,4789	,4479	,4242	,3897	,3475	,2920	,2057
60	,6933	,5738	,5073	,4632	,4311	,4064	,3702	,3255	,2654	,1644
120	,6830	,5611	,4930	,4475	,4143	,3885	,3506	,3032	,2376	,1131
∞	,6729	,5486	,4787	,4319	,3974	,3706	,3309	,2804	,2085	0

Pro vysoké hodnoty v_1 a v_2 , je přibližně z (5 %) = $\frac{1,6449}{\sqrt{h-1}} - 0,7843 \left(\frac{1}{v_1} - \frac{1}{v_2} \right)$, kde $\frac{2}{h} = \frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2}$.

V ostatních částech tabulky je interpolace přibližně lineární, je-li brána v úvahu reciprocita v_1 a v_2 .

*) Převzato z knihy: Fisher - Yates: Statistical Tables, London 1949, (Third Edition).

Tabulka II

z-rozdělení*)

10 procentní body

Dokončení

$\frac{v_1}{v_2}$	1	2	3	4	5	6	8	12	24	∞
1	1,8427	1,9510	1,9907	2,0112	2,0236	2,0320	2,0425	2,0530	2,0636	2,0742
2	1,0716	1,0986	1,1075	1,1120	1,1146	1,1164	1,1186	1,1208	1,1230	1,1252
3	,8558	,8489	,8423	,8379	,8347	,8324	,8293	,8258	,8221	,8179
4	,7570	,7322	,7164	,7064	,6994	,6944	,6875	,6799	,6716	,6623
5	,7006	,6648	,6432	,6293	,6196	,6125	,6029	,5921	,5801	,5665
6	,6643	,6211	,5953	,5786	,5669	,5583	,5465	,5332	,5181	,5007
7	,6390	,5905	,5615	,5427	,5295	,5197	,5061	,4907	,4730	,4523
8	,6203	,5678	,5364	,5160	,5015	,4907	,4757	,4585	,4386	,4148
9	,6060	,5504	,5171	,4953	,4798	,4682	,4520	,4333	,4114	,3849
10	,5947	,5366	,5017	,4788	,4624	,4502	,4330	,4130	,3893	,3602
11	,5855	,5253	,4892	,4653	,4483	,4355	,4173	,3962	,3710	,3395
12	,5779	,5160	,4788	,4541	,4365	,4231	,4043	,3821	,3555	,3219
13	,5715	,5082	,4701	,4447	,4265	,4127	,3932	,3702	,3422	,3066
14	,5661	,5015	,4626	,4366	,4180	,4038	,3836	,3598	,3308	,2931
15	,5614	,4957	,4561	,4296	,4106	,3961	,3754	,3508	,3207	,2813
16	,5572	,4907	,4504	,4235	,4041	,3893	,3681	,3429	,3118	,2706
17	,5537	,4863	,4455	,4181	,3984	,3833	,3617	,3359	,3038	,2611
18	,5505	,4823	,4411	,4134	,3933	,3780	,3560	,3296	,2967	,2524
19	,5476	,4788	,4371	,4091	,3887	,3732	,3508	,3240	,2904	,2445
20	,5451	,4757	,4336	,4052	,3846	,3689	,3462	,3189	,2846	,2373
21	,5427	,4728	,4304	,4017	,3809	,3650	,3420	,3143	,2793	,2307
22	,5407	,4703	,4275	,3986	,3776	,3615	,3382	,3101	,2744	,2245
23	,5388	,4679	,4248	,3957	,3745	,3582	,3347	,3062	,2700	,2188
24	,5370	,4657	,4224	,3931	,3717	,3553	,3315	,3027	,2659	,2135
25	,5354	,4638	,4201	,3906	,3691	,3526	,3286	,2994	,2621	,2086
26	,5339	,4620	,4181	,3884	,3667	,3500	,3258	,2964	,2585	,2039
27	,5326	,4603	,4162	,3863	,3645	,3477	,3233	,2936	,2553	,1996
28	,5313	,4587	,4144	,3844	,3624	,3455	,3210	,2910	,2522	,1955
29	,5301	,4572	,4128	,3826	,3605	,3435	,3188	,2885	,2493	,1916
30	,5290	,4559	,4112	,3809	,3587	,3416	,3167	,2863	,2466	,1880
40	,5211	,4461	,4001	,3688	,3458	,3280	,3019	,2696	,2268	,1599
60	,5133	,4363	,3891	,3567	,3328	,3142	,2868	,2526	,2063	,1279
120	,5054	,4266	,3781	,3446	,3198	,3005	,2717	,2354	,1848	,0081
∞	,4976	,4170	,3671	,3326	,3069	,2866	,2565	,2178	,1622	0

Pro vysoké hodnoty v_1 a v_2 , je přibližně z (10 %) = $\frac{1,2816}{\sqrt{h} - 0,8} - 0,6071 \left(\frac{1}{v_1} - \frac{1}{v_2} \right)$, kde $\frac{2}{h} = \frac{1}{v_1} + \frac{1}{v_2}$.
 V ostatních částech tabulky je interpolace přibližně lineární, je-li brána v úvahu reciprocity v_1 a v_2 .

*) Převzato z knihy: Fisher - Yates: Statistical Tables, London 1949 (Third Edition).

Tabulka III
z-rozdělení
1 procentní body*)

v_2	v_1					
	1	2	3	4	5	6
200	0,978	0,774	0,677	0,613	0,567	0,532
400	0,951	0,769	0,671	0,605	0,559	0,523
1000	0,948	0,765	0,667	0,602	0,555	0,518
∞	0,9462	0,7636	0,6651	0,5999	0,5522	0,5152

5 procentní body**)

v_2	v_1					
	1	2	3	4	5	6
200	0,679	0,555	0,487	0,439	0,407	0,380
400	0,675	0,552	0,481	0,435	0,401	0,376
1000	0,674	0,549	0,479	0,433	0,398	0,371
∞	0,6729	0,5486	0,4787	0,4319	0,3974	0,3706

*) Pro $v_2 = 200, 400, 1000$ mohou být hodnoty uvedené v tabulce, ve srovnání se zaokrouhlenými hodnotami, zatíženy chybou maximálně $\pm 0,001$.

**) Pro $v_1 = 1, 2, 3, 4, 5$ a $v_2 = 200, 400, 1000$ mohou být hodnoty uvedené v tabulce, ve srovnání se zaokrouhlenými hodnotami, zatíženy chybou maximálně $\pm 0,001$. Pro $v_1 = 6$ a $v_2 = 200, 400, 1000$ mohou být hodnoty uvedené v tabulce zatíženy chybou maximálně $\pm 0,002$.

Člověk v průmyslovém podniku

Pod stejným názvem a s podtitulem *Psychologie a sociologie v řídicí práci* vydalo Západočeské nakladatelství studii dvou známých autorů — prof. Vladimíra Čecha a doc. Eduarda Jukla.

Práce vychází čtvrtstoletí poté, kdy právě tito autoři začínali u nás se sociologickými výzkumy ve znárodněném průmyslu, zejména ve Škodovce. Je tak důkazem tradice v naší marxistické průmyslové sociologii i dalším potvrzením linie, na níž jsme již u těchto autorů zvyklí: spojovat širokou erudici s aktuálními problémy naší hospodářské sféry.

Na pouhých 180 stranách je postiženo široké spektrum problémů: Historický vývoj vědeckého řízení lidského činitele, zejména čs. tradice a teoretické pokusy na tomto poli od r. 1912 (vytvoření Průmyslového ústavu Obchodní a živnostenské komory v Praze) i předmět základních věd o lidském činiteli a jejich vzájemný vztah (zejména sociologie, psychologie a fyziologie).

Těžištěm práce jsou dva oddíly věnované logicky dvěma hlavním vědám o člověku — psychologii a sociologii.

V kapitole *Psychologické problémy řízení* autoři seznamují čtenáře se základními projevy (psychické funkce, osobnost) člověka a rozebírají velmi podrobně — jak odpovídá jejich záměru „přispět k přípravě pro řídicí činnosti v podniku kvalifikovanými poznatky věd, které studují práci a život v podniku z hlediska člověka“ (s. 10) — zejména oblast personální činnosti a vedení lidí.

Pro tuto oblast považují za nejvýznamnější problematiku analýzy povolání, zjišťování schopností a úlohu testů, hodnocení pracovníků, motivace, potřeby, zájmy, postoje, dále oblast výcviku a zaučování, a uzavírají tuto partii i pohledem na aplikaci psychologie v oblasti směny — v procesech rozhodování kupujících, při prodejních činnostech a v propagační praxi.

Kapitola *Sociologické problémy řízení* se zaměřuje v prvé řadě na analýzu podniku jako sociálního systému a probírá různé prvky určující sociální strukturu podniku. Poté se autoři zabývají soustavou pozic a rolí, informací, postavením a funkcí vedení. Analyzují konkrétní typy sociálních skupin a vznik sociálních vztahů. Kapitola uzavírá oddíl o dynamické stabilitě průmyslového podniku, v níž je zdůrazněn dialektický vztah mezi oběma stránkami, jehož přehlížení teoreticky vedlo „human relations“ k iluzornímu úsilí řešit sociální konflikty na ostrově vnitropodnikového řízení. Konflikty nelze chápat jen jako formu

destrukce, jsou i nutným faktorem konstrukce a vznikají v nejrůznějších rovinách i směrech. Význam ovšem má jejich předvídání, přesné postižení i cílevědomé řešení — pro všechny tyto oblasti jsou sociologické analýzy významnou pomocí. Právem tedy kapitola končí poznámkami o fluktuaci, podminekách rozvoje iniciativy a aktivity pracovních skupin i jednotlivců.

Knihu uzavírá věcný seznam literatury, který není přexponován a funkčně se zařazuje do práce jako průvodce po monografiích, které dále a podrobněji rozebírají mnohde jen připomenuté problémy.

Práce prof. Čecha a doc. Jukla jsou tradičně seriózní. Autoři prokazují skutečnou znalost světové i naší literatury, přitom však stojí nad touto literaturou, k níž přistupují jako marxističtí teoretici i zasvěcení znalci naší průmyslové praxe. Proto čtenář nikde nenajde kompilaci, zbytečné citace, encyklopedické seřazení četných stanovisek jiných autorů bez vlastního hodnocení apod. (viz například na s. 65 rozbor profesiogramu aj.).

Možnost komparací nových výzkumů s vlastními výzkumy autorů realizovanými po 2. světové válce (viz například s. 11 a 116) umožňuje mnohem hlubší pohledy, než jsou u nás obvyklé v oblasti průmyslové sociologie.

Čtenář rovněž ocení vysoce kultivovaný jazyk při srozumitelnosti veškerého textu.

Je přirozené, že k práci by bylo možno vyslovit i kritické připomínky, jako např. tu, že při tak široké pozornosti k personalistice nebylo snad správné se nevyslovit k jejímu organizačnímu zajištění v moderním socialistickém podniku, posoudit existující zkušenosti s uplatněním podnikových psychologů a sociologů, vybavit knihu přílohou názorně dokumentující optimální i zcela nezdařené aplikace poznatků psychologie a sociologie v reklamní činnosti našich podniků apod. V tom však podle mého názoru není hlavní úskalí této a jí podobných prací. To vyplývá z faktu, že encyklopedizující práce mají svůj vnitřní protiklad. Žádá se od nich, aby řekly něco ke všemu, takže si po přečtení může čtenář právem položit otázku, zda řekly vše k něčemu: totiž právě k tomu, co on má v této chvíli v podniku řešit, co je nejpalčivějším problémem, k čemu by potřeboval skutečně hlubokou speciální analýzu. To přirozeně nemůže splnit jediná práce, nýbrž řada monografií, vyjadřujících závěry ze seriózních a obvykle dlouhodobých výzkumů. Je potěšitelné, že tento charakter měla například většina vystoupení delegátů ze socialistických zemí na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně.

Tyto monografie by ovšem sotva vznikly, kdyby jim neotevíraly cestu seriózní práce encyklopedického zaměření, které prokážou rozsah i význam uplatnění věd o člověku v řízení, které věcně informují o již dosažených výsledcích u nás i ve světě a inspirují, jak a kudy u nás na tomto poli dál. Práce prof. Čecha a doc. Jukla patří k tomu nejlepšimu, co u nás bylo v tomto směru dosud publikováno.

Jaroslav Kohout

R. M. Samsonov: Socialnaja psychika i ideologija

(Nekotoryje socialno-psychičeskije mehanizmy prevraščenija idej v ubeždenija)
Izdatel'stvo „Ajestan“, Jerevan 1970.

Práce R. M. Samsonova o sociální psychice a ideologii je důležitým příspěvkem k pochopení sociálně psychických mechanismů při přeměně idejí v přesvědčení lidí. Když autor mluví o sociální psychice, má na mysli především názory, představy, emoce, nálady, přání, mínění, jakož i vůli a připravenost k určité činnosti, jejímiž nositeli jsou velké skupiny lidí, třídy, národy a společnost jako celek. Autor používá termínu sociální psychika pro označení masových psychických jevů, stavů a procesů, aby tak odlišil „reálné vědomí mas“ od vědy o tomto vědomí. Sociální psychika upevňuje ty nebo ony reálné vztahy vyvolané praktickými potřebami lidí a bezprostředně odráží změny probíhající v materiálním životě společnosti. Tento vztah materiálních podmínek a sociální psychiky nezjednodušuje a uvádí velmi početné fakty z minulosti i přítomnosti svědčící o tom, že ne vždy „psychika mas“ bezprostředně reaguje na takové změny. Nejde jen o fakty takového druhu, jako je skutečnost, že po období zrušení nevolnictví rolníci potřebovali delší historické období, aby si zvykli na nové postavení, nebo v období rychlého rozvoje kapitalismu milióny rolníků, kteří se stali dělníky, si po dlouhou dobu zachovávali „rolnickou mentalitu“. Jde i o nejnovější fakty z období výstavby socialismu, kdy dělnická třída socialistických zemí nese ve své psychice „rodné znamení“ kapitalismu. Sociální psychika — to není jenom „vědomí o společnosti“, ale v jistém stupni i sebeuvědomění, které podle řady autorů je výlučným atributem ideologie. Třídní uvědomění je — podle autora — již v zárodku obsaženo v psychologickém odrazu třídního rozčlenění společnosti. Termíny „ideologie“ a „sociální psychika“ jsou ovšem specifické pojmy a nelze je vzájemně zaměňovat. Ideologie je rozpracovávána představiteli „teoretického myšlení“ třídy a vnáší se do vědomí třídy nebo mas. Vnášet do mas „společenskou psychiku“ ve smyslu psychických procesů je proces mnohem komplikovanější. Když R. M. Samsonov mluví o jednotě ideologie a sociální psychiky, zdůrazňuje jenom jejich jedinou základnu v existujících společenských vztazích. Odraz objektivní skutečnosti ve vědomí lidí nepovažuje za pasivní proces, ale ve shodě s marxistickým pojetím vztahu objektu

a subjektu za proces aktivní pracovní činnosti, vedoucí ke změně této skutečnosti.

V otázce pojetí ideologie je velmi důležitá zejména polemika R. M. Samsonova s představiteli buržoazní sociologie, kterou dobře zná a přesně interpretuje. Kritika „sociologie vědění a filosofie vědy“ se týká nejvýznamnějších představitelů tohoto směru. Významná je zejména polemika s Irvingem Horowitzem. Považuje-li I. Horowitz ideologii za 1. sjednocení pravdivého a falešného poznání, 2. za zdůvodnění revolučních, nebo reakčních zájmů a pozic v politickém životě, 3. za racionalizaci iracionálních forem sociální a psychologické motivace, připouští různý stupeň tohoto rozporu v té nebo oné ideologii, tj. připouští, že je možné jak pravdivé poznání v ideologii, tak racionální zobecnění reálných zájmů a motivací. Na základě rozboru ideologie R. M. Samsonov přichází k závěru, že ideologie nemusí být identická s „nevědeckým obrazem světa“, ale může se stát důležitým nástrojem poznání světa i aktivity lidí v něm.

Buržoazní sociologové a filosofové jsou jednotní jenom ve svém odmítavém vztahu k ideologii komunistické, ale nejsou jednotní v koncepci vlastní funkce ideologie v soudobé kapitalistické společnosti. R. M. Samsonov rozlišuje mezi přívrženci tzv. „dezideologizace společnosti“ (zastánců teorie „konce ideologie“) a tzv. obhájci ideologie při integraci společnosti.

a) Teorie „dezideologizace“ vznikla zejména po druhé světové válce. Tato teorie našla své přívržence mezi částí „buržoazní inteligence“ a stala se jedním z důležitých proudů soudobého buržoazního sociologického myšlení. V industriální společnosti — podle této koncepce — aparát státního řízení prý nemusí používat ideologie při ovládání mas, dokonce nemusí ani usměrňovat jejich mínění. Na místo ideologie a ideologů nastupují tak tzv. „sociální inženýři“, kteří se při řízení společnosti opírají o vědu, nikoli o ideologii. Teorie o konci ideologie ovšem není zcela bez racionálního obsahu: tato teorie vystihuje praxi kapitalistických států, zejména politiku USA, kde v teorii i praxi vládne pragmatismus, politika „ze dne na den“, politika bez historické perspektivy je imanentní součástí kapitalistického vývoje.

Teoretikové „dezideologizace“ napadají samotný pojem „ideologie“, upírají ideologii jakékoli právo na řízení buržoazní společnosti. Je-li tato společnost „neideologická“ a „pragmatická“, nelze se pak divit, že američtí sociologové Z. Brzezinski a S. Huntington — zcela v intencích této společnosti — považují ideologickou motivaci za nerealistickou, za iracionální, za projev „dogmatického fanatismu“. Tvrdí, že ti příslušníci vládnoucích elit v USA, kteří se zásadně drží politických principů, anebo vůbec přijali jistou „ideologii“, zřídka kdy se dostávají na vrchol politické moci. U moci jsou lidé zpravidla neideologičtí nebo přímo antiideologičtí. R. M. Samsonov polemizuje s tímto názorem jako názorem nerealistickým a odporujícím praxi. Pojmu ideologie je zde používáno

ve zjednodušeném významu jako systematického uspořádání názoru na svět. I na špičkách vládnoucích vrstev jsou „ideologové“, jejichž ideologie není jasně formulována, vědecky zdůvodňována anebo „veřejně prohlášována“, ale existuje, je totiž skryta ve všech společenských vztazích, v kultuře, „sociální psychice“ buržoazní společnosti. Vždyt většina praktických politiků velmi dobře chápe „ideologické vlivy“ a nikdy se nenechává ukonejšit frázemi o „konci ideologie“, zejména v případě, kdy se šíří ideologie antikapitalistická, směřující k ohrožení existujících vládnoucích poměrů.

b) Druhá část buržoazních teoretiků vystupuje proti teorii „dezideologizace“. V dezideologizaci vidí nebezpečí pesimistické filosofie typu „carpe diem“; taková filosofie se stává zcela bezmocnou v zápasu s komunistickou ideologií pronikající do západní Evropy. (H. D. Aiken.) Ani nejvýznamnější a nejznámější americký sociolog T. Parsons není přívržencem teorie „konce ideologie“. Obsahem ideologie T. Parsonse jsou všechny předměty a jevy, které člověka obklopují a stávají se zdrojem jeho percepce. Přesvědčení, která se vztahují k okolnímu světu, jsou reálnou součástí tradice každého sociálního systému a mají výrazně „ideologickou“ funkci. Ideologie hraje mimořádně důležitou funkci v životě společnosti; svazuje jedince se společenským systémem, a proto na rozdíl od vědy má mnohem důležitější funkci v integraci společnosti. Parsonsova obhajoba „ideologie“ jako systému „hodnotové orientace společnosti“ je samozřejmě současně obhajobou „stability společnosti“, která v konkrétních amerických podmínkách rovněž působí jako ideologie.

R. M. Samsonov se kriticky vyrovnává rovněž se staršími sociálně psychologickými koncepcemi G. Tardeho a G. Le Bona. Neodmítá např. paušálně zákon nápodoby G. Tardeho, ale odmítá, aby tento jeden jev sociálního života se stal „jediným absolutním zákonem“ společenského vývoje. Tardeho teze, že „společnost je nápodoba a nápodoba je sugesce“, vede k redukci a zjednodušování společenského vývoje. Rovněž historiosofické závěry, které G. Tarde z tohoto zákona vyvozuje směrem do budoucnosti, tj. tendence k neustálé větší a větší standardizaci osobnosti, považuje R. M. Samsonov za jednostranné a teoreticky nezdůvodněné. V kritice Le Bona a jeho „psychologie davu“ odmítá teorii, která spatřuje základ individuální psychiky člověka v jeho instinktech a pudech.

Kapitola o jednotě „racionálního“ a „emocionálního“ ve vědomí lidí je analýzou sociálně psychologických mechanismů přetváření idejí v přesvědčení lidí. Iracionalismus tím, že nedoceňuje logické myšlení v procesu poznání, představuje jednu krajnost; absolutní racionalismus tím, že snižuje význam tzv. faktorů „emocionálního řádu“ a snaží se redukovat proces poznání výlučně na logické myšlení, představuje krajnost druhou. Emocionální faktor pomáhá upevnit pro společnost důležité poznatky, návyky, normy jednání a regulativy vzájemných vztahů. Spo-

lečenské ideje nenechávají a ani nemohou nechávat lidi „lhostejnými“, zejména dotýkají-li se jejich zájmů a navykklých způsobů myšlení. Společenské ideje se přetvářejí v přesvědčení mas jenom za předpokladu, že se k nim vytváří odpovídající vztah. Tento vztah, ať už se vytváří živelně nebo uvědoměle cestou racionální nebo pod vlivem silnějšího emocionálního tlaku, je důležitým zdrojem pro přijetí idejí, a to dokonce nezávisle na tom, zda jsou to ideje „reálné“ nebo „iluzivní“.

O tom, že se lidé velmi těžce zbavují navykklých způsobů myšlení, emocí, tradičního obrazu světa i způsobu jednání, se vědělo už velmi dávno. (O inerci vědomí věděl Z. Freud, G. Tarde, E. Durkheim, F. Boas atd.) Zdrojem této inertnosti je to, že individuální vědomí je těsně spjato s vědomím ostatních lidí — a všechno to, co vchází do vědomí individua je produktem společenského rozvoje a společenských vztahů. Příčiny inertnosti vědomí nelze hledat jenom v „individuálním“ nebo „společenském“ vědomí. Ideje jsou produktem kolektivní tvorby, ale myšlení je vždy individuální. Ideje, které vznikají v hlavě jednotlivého člověka, jsou tak nebo onak svázaný s těmi idejemi, které existovaly ve společenských vztazích. V tomto dialektickém konfliktu probíhá proces neustálého vzniku, jakož i upevňování určitých společenských idejí. Člověk nejen vytváří ideje, ale rovněž přejímá ideje hotové. Toto přijetí může být zpočátku zcela nekritické, udržované v nezměněné podobě, později kriticky zkoumané a revidované. Na inerci vědomí mají vliv stereotypy jako zobecněné a zafixované následky duševní činnosti člověka. Existující stereotypy sice stabilizují člověka ve světě, ale R. M. Samsonov vidí ve stereotypch i brzdicí roli při poznávání nových jevů skutečnosti. Mnohé vědecké objevy, hypotézy jsou přijímány nebo odmítány v závislosti na tom, jaký emocionální vztah se k nim vytvořil. Má-li jednotlivá skupina lidí, třída nebo společnost jako celek „emotivní překážky“ pro přijetí určitých názorů, úporně se vyhýbá tyto názory přijmout za své přesvědčení.

Z psychických příčin inertnosti představ a názorů uvádí R. M. Samsonov „navykklou orientaci v myšlení“. Orientace je specifická zvláštnost lidské psychiky, která je jednou z příčin ztrnulosti názorů a způsobu myšlení. Jestliže si člověk navykne na určitou činnost, má tendenci tuto činnost opakovat i v podmínkách, kde navykklé způsoby jednání se stávají krajně nevhodné. R. M. Samsonov uvádí řadu výzkumů pro potvrzení této teze.

Máme-li hodnotit práci jako celek, musíme přiznat, že je to studie založená na znalosti rozsáhlé literatury sovětské i zahraniční. Je to práce, která marxisticky interpretuje „sociálně psychické“ mechanismy při tvorbě názorů lidí a je vlastně příznakem rychlé se rozvíjející sociální psychologie v SSSR.

Teoretický, ne antispekulativní přístup k sociální psychice a ideologii značně kontrastuje s mnohými empiricistickými studiemi, v nichž se ztrácí celkový pohled na

zkoumanou problematiku. Studie R. M. Samsonova je ucelenou koncepcí, koncentrovanou jenom na oblast, kterou důsledně analyzuje.

Martin Marušiak

Władysław Markiewicz: Socjologia polska (1918–1968)

V prvním čísle známého polského sociologického časopisu *Studia Socjologiczne* z roku 1970 je uveřejněn článek *Polská sociologie (1919–1969)*, který napsal jeden z předních soudobých polských sociologů prof. Władysław Markiewicz, jehož hlavním působištěm je Mickiewiczova universita v Poznani. V článku jsou uvedena některá zajímavá fakta o dosavadním vývoji polské sociologie, která nejsou u nás zatím příliš známa, i určité nové hodnotící pohledy týkající se zejména posledních let sociologické práce v Polsku. V jistém smyslu jej můžeme považovat za významný příspěvek k poslední diskuzi mezi polskými sociology, probíhající zhruba od roku 1967,¹ a proto se domnívám, že stručná informace o jeho hlavních myšlenkách nebude pro čtenáře Sociologického časopisu bez zajímavosti.

Markiewicz se nejprve zmínuje o tradicích polské sociologie a píše, že pro velkou většinu jejich představitelů před I. světovou válkou byla typická aktivní veřejná činnost. Přispívali do společensko-kulturních týdeníků a působili v různých sociálně politických organizacích od nejradikálnějších až po krajně konzervativní. Ovšem už v této době převládali v polské sociologii myslitelé pokrokové orientace, spjaté s marxistickou teorií a s různými složkami revolučního a reformátorského hnutí. Mezi nejvýznačnější představitelé sociologie a teorie společenského vývoje na přelomu XIX. a XX. století, kteří spojovali svou vědeckou tvorbu s politickou činností, řadí Markiewicz takové postavy, jako byl L. Krzywicki, L. Gumplowicz, E. Abramowski, R. Luxemburgová, J. Marchlewski, K. Kelles-Krauz, L. Petrażycki, B. Limanowski a Z. Balicki.

Hlavním střediskem sociologické práce byla tehdy Varšava. Rada sociologů byla v tomto období nucena emigrovat, a to buď proto, že byla politicky pronásledována orgány těch mocností, mezi něž bylo Polsko rozděleno, nebo proto, že chtěla pokračovat ve studiu. Díky této skutečnosti navázala polská sociologie velmi brzy těsné kontakty s nejdůležitějšími středisky sociálního myšlení v zahraničí, zejména však ve Francii, Rakousku, Německu, Anglii a ve Spojených státech.

Jedním z důsledků získání nezávislosti v roce 1918 v Polsku bylo, že se sociologie i přes odpor představitelů jiných společenských věd stala akademickou disciplínou a že si vybudovala dosti solidní institucionální zázemí. Už brzy po válce se vytvořila dvě hlavní sociologická střediska, a to v Poznani a ve Varšavě. V Poznani byl mezi sociology vůdčí osobností Florian Znaniecki, který se stal roku 1920 vedoucím katedry na tamní

univerzitě. Znanieckého vliv se ovšem nemezoval pouze na Poznaň, ale poznamenal v této době celou polskou sociologii. Z jeho iniciativy byl roku 1921 založen Polský sociologický institut se sídlem v Poznani, jakož i první sociologický časopis nazvaný *Przegląd Socjologiczny*. Tento časopis začal vycházet roku 1930 a jeho vydávání přerušila až německá okupace roku 1939. Nejznámějšími Znanieckého předválečnými spolupracovníky byli T. Szczurkiewicz, J. Chafasiński a J. Szczepański, který zahájil svoji vědeckou dráhu krátce před vypuknutím války. Mezi významné představitele poznaňského sociologického střediska patřil v této době rovněž C. Znamierowski, který však proslul spíše jako filosof a teoretik státu a práva.

Z organizačního hlediska byla nejsilnějším sociologickým centrem mezi I. a II. světovou válkou Varšava. Působil zde především Ludwik Krzywicki a dále S. Czarnowski, S. Ossowski, S. Rychliński, J. Otrębski, W. Grabski, A. Hertz a J. S. Bystron. Markiewicz píše, že zpočátku se teoreticko-metodologický profil „varšavské školy“ dosti výrazně lišil od programu tzv. humanistické sociologie Znanieckého. Jak Krzywicki, tak Czarnowski a z mladších pak Rychliński byli reprezentanty marxistické orientace v sociologii a dá se říci, že to byli právě oni, kteří podstatně ovlivňovali teoretický profil varšavského sociologického střediska. Teprve s příchodem J. Chafasińskiego do Varšavy okolo roku 1935, kdy se sem přenesla rovněž redakce časopisu *Przegląd Socjologiczny*, v jejímž čele od té doby stál (kromě toho byl od roku 1936 rovněž vedoucím Státního ústavu vesnické kultury i jiných exponovaných pracovišť), získala Znanieckého „škola“ primát i zde.

Podle Markiewiczze to nebyl ani tak projev rozpínavosti či expanzivnosti poznaňského centra, jako spíše příznak rostoucí slabosti varšavského marxistického seskupení, které postupně ztrácelo vliv tou měrou, jak se jeho hlavní představitel L. Krzywicki vzdaloval marxismu. Kromě toho se v této době stírají rozdíly v ideově politických postojích a názorech představitelů obou „škol“, které si před tím fakticky konkurovaly. Bylo to způsobeno tím, že původní levicový společenský radikalismus varšavského střediska se postupně přetváří v liberální demokratismus a současně se pravicové tendence poznaňského centra z dvacátých let oslabují, čímž se jeho profil blíží varšavské liberálně demokratické orientaci. Důležitým faktorem ideového sblížení a konsolidace obou středisek bylo nesporně také to, že jejich představitelé pocitovali a negativně hodnotili růst iracionalistických tendencí ve vědě a sílící pravicové extremistické vlivy v tehdejší polské státní politice.

Pokud jde o obsah samotné sociologické práce v tomto období, je zřejmý přesun od obecných teoretických problémů společenského vývoje k systematizujícím snahám, k úvahám

¹ O této diskuzi vyšly v Sociologickém časopise dvě informace: *Sociologie – věda nebo šarlatánství?*, SC č. 2, roč. 4, 1968, s. 222–227, a *Další hlasy*

v polské diskuzi o sociologii, SC č. 6, roč. 4, 1968, s. 741–744.

spjatým s analýzou a upřesněním pojmů a k historicko-srovnávacím studiím.

K nejvýznamnějším dílům těchto let patří Chałasińskiho čtyřsvazkové *Młode pokolenie chłopów* (Mladá generace rolníků) z roku 1938, které Markiewicz nazývá jakýmsi pokračováním Thomasovy a Znanieckého proslulé knihy *The Polish Peasant*. Jakkoli mezi polskými sociology před II. světovou válkou převládalo, jak jsme viděli, liberálně demokratické smýšlení, empirická data, která o polské společnosti ve svých studiích shromáždili, hovořila poměrně přesvědčivě o tom, že sociální problémy, jimiž Polsko trpí, nejsou řešitelné v rámci daného systému, tedy reformisticky. To platí jak o zmíněné práci Chałasińskiho, tak o analýzách Rychlińskiho a Landaua, kteří se v nich zabývali neutěšenou situací polského proletariátu. Markiewicz z toho vyvozuje, že pro toto vývojové stadium polské sociologie byla charakteristická disproporce mezi často udivujícím bohatstvím empirického materiálu, mezi teoretickými a metodologickými analýzami, které z tohoto materiálu vycházely, a mezi možnostmi jejich praktického uplatnění.

Z odvětvových sociologických disciplín dosáhla v Polsku podle všeobecného mínění před II. světovou válkou nejvyšší úrovně sociologie výchovy. Zasloužili se o to především F. Znaniecki, J. Chałasiński, S. Bystron, W. Okiński, S. Rychliński a H. Radlińska. Také sociologie města, reprezentovaná hlavně S. Rychlińskim, a sociologie kultury, pěstovaná zejména S. Czarnowským, S. Ossowským a J. S. Bystronem, dosáhla světové úrovně.

Přitom úspěchy polské sociologie mezi I. a II. světovou válkou byly dílem poměrně malé a jen velmi pomalu rostoucí skupiny vědců. Markiewicz uvádí, že všechny katedry sociologie v této době vychovaly pouze 12 osob, které mohly samostatně pedagogicky působit na vysoké škole.

Hitlerovská okupace Polska znamenala úplnou institucionální likvidaci sociologické činnosti. Nebyla však absolutním přerušením sociologické práce. Tak například roku 1942 z iniciativy S. Ossowského obnovil činnost (v konspirační podobě) Polský sociologický institut. Roku 1943 vyšla ilegálně práce S. Ossowského *Ku nowym formom życia społecznego* (K novým formám společenského života) a tajně probíhala rovněž výuka sociologie.

Situace, která se vytvořila v polské sociologii po válce, nebyla snadná. Mnoho z vynikajících předválečných sociologů zahynulo v koncentračních táborech, bylo zastřeleno nebo popraveno, řada z nich zůstala v zahraničí. Chyběli takoví teoretikové a organizátoři, jako byl L. Krzywicki, S. Czarnowski, W. Grabski, S. Rychliński, F. Znaniecki a jiní. Byly zničeny téměř všechny knihovny. Obnova sociologické práce probíhala proto mnohem pomaleji, než jak by bylo s ohledem na revoluční společenské přeměny v zemi zapotřebí.

Jako první zahájili činnost sociologové v Lodži. Toto město se stalo poválečným sídlem Polského sociologického institutu, jehož činnost zde obnovil J. Chałasiński spolu

s některými představiteli někdejšího varšavského (S. Ossowski, J. Obrębski a N. Assorodobrajová) a poznaňského (S. Kowalski a J. Szczepański) centra. Tato skupina zahájila výuku sociologie na Lodžské univerzitě a začala znovu vydávat *Przegląd Socjologiczny*.

Postupně vznikaly katedry sociologie rovněž na univerzitě ve Varšavě, Krakově, Vratislavi, Toruni a Poznani. Na všech těchto pracovištích se hlavní pozornost věnovala shromažďování a systematizaci dat o sociální skutečnosti, avšak toto úsilí bylo oslabováno nedostatečnou materiální a technickou vybaveností. Proto většina sociologů pokračovala ve studiu problematiky, již se věnovala před válkou, a aktuální problémy současnosti byly předmětem spíše jejich publicistické činnosti než systematických empirických výzkumů.

Markiewicz píše, že akademický sociologický život v Polsku byl regenerován v podstatě na stejných teoretických a metodologických zásadách, jež byly už před válkou kritizovány marxistickými teoretiky společenského vývoje. Bylo zřejmé, že v zemi, kde nový sociální systém vyrůstá na principech marxismu-leninismu, nebude moci delší dobu hrát vůdčí roli Znanieckého humanistická sociologie, jejíž představitelé projevovali nejvíce iniciativy při obnovování poválečné sociologie a získali v ní dominující pozici. Nebylo tedy překvapením, když zejména na přelomu 40. a 50. let došlo k polemice marxistů s názory Znanieckého. Tato polemika byla podle Markiewice nutná a během ní se vyjasnila řada otázek, a to nejen teoreticko-metodologického rázu, ale i těch, které se týkaly místa a role sociologie v lidovém Polsku. Jinou věcí je, že v některých případech přebročila kritika předválečné polské sociologie nezbytnosti dané obdobím tzv. kultu osobnosti a žádoucí z hlediska rozvoje společenských věd vůbec a marxismu-leninismu zvláště. V této kritice se s polskými sociologickými tradicemi zacházelo příliš bezohledně. Nepřihlíželo se dostatečně k tomu, že i když meziválečná polská sociologie do určité míry zkreslovala obraz skutečnosti, přesto se vyznačovala řadou pokrokových rysů. Její představitelé se nejednou angažovali v tom smyslu, že vystupovali proti krajně reakčním ideologiím, proti antisemitismu, klerikálnímu obskurantismu a iracionálním tendencím ve vědě, přičemž museli často projevit velkou občanskou odvahu. Kromě toho — píše Markiewicz — válečné zážitky a zkušenosti s hitlerovskou okupací způsobily, že většina polských sociologů měla tendenci revidovat své dřívější teoretické a ideologické názory a stanout na pozicích ne-li důsledné marxistických, tedy rozhodně marxismu blízkých. K těmto momentům se bohužel dostatečně nepřihlíželo ani při kritice idealistických sociologických koncepcí, ani při organizačních změnách, k nimž po této kritice došlo.

V letech 1952—1956 byla sociologie považována za tzv. buržoazní vědu. Jako akademická disciplína a jako studijní obor byla formálně likvidována. Byl zrušen Polský sociologický institut a přesta vycházet *Przegląd Socjologiczny*. S výjimkou Lodže, kde se udržel ko-

lektiv prof. Chalašínského v podstatě beze změn a zabýval se dějiny sociálního myšlení, byla ostatní sociologická pracoviště rozprášena. Jejich členové přešli zčásti na jiná, přibuzná pracoviště, zčásti museli vědeckou dráhu opustit.

Podle Markiewiczova názoru neznamenal však období kritiky úplné zabrzdění rozvoje sociologie v Polsku. V této době se do značné míry podařilo překonat přežitky idealistické sociologie. Nemarxističtí myslitelé si osvojili určité teoretické a metodologické principy historického materialismu. Pod vedením prof. J. Hochfelda se začala vytvářet zpočátku sice málo početná a dosti jednostranně připravovaná, nicméně z hlediska dalšího vývoje polské sociologie významná skupina marxistických sociologů.

Rok 1955 znamená pomalý obrat k lepšímu. Svědčí o tom změny, jaké prodělal časopis *Myśl Filozoficzna*, který byl v letech 1951 až 1956 jediným vědeckým časopisem věnovaným otázkám filosofie a společenského vývoje. Na jeho stránkách se začaly objevovat stále bohatší informace o stavu společenských věd v současném světě. Měnil se rovněž tón kritiky, který byl stále umírněnější a věcnější. Vznikly také konkrétní projekty terénních výzkumů. Koncem roku 1955 zahájil Ústav historického materialismu Polské akademie věd výzkum v automobilech na Žerani ve Varšavě a roku 1957 vznikl Ústav sociologických výzkumů, který po několikaleté přestávce přistoupil k řadě terénních výzkumů a zahájil tak novou etapu vývoje polské empirické sociologie.

Rok 1956 je možné označit za rok obnovy starých a založení nových sociologických pracovišť. Sociologie se stává módou se všemi průvodními pozitivními i negativními jevy. Sociologická práce v této době trpěla především nedostatkem vzájemné koordinace sociologických institucí. Nedostatků v organizaci sociologických výzkumných a didaktických center byly podle Markiewiczova mínění mj. důsledkem ideologického zmatku, který přechodně zavládl v polské humanistice v souvislosti s rozhodnutím XX. sjezdu KSSS a VIII. pléna ÚV PSDS v říjnu 1956 o novém politickém kursu.

Toto období se vyznačovalo také obnovenou diskusí mezi marxisty a nemarxisty v polské sociologii. Šlo v ní o to dokázat, která z obou stran je schopna díky svým teoretickým a metodologickým východiskům lépe a přesněji analyzovat společenskou skutečnost.

Ruku v ruce s uvolněním vědeckých styků vyzval rovněž problém možnosti přejímání poznatků a metod zahraničních sociologů nemarxistické orientace. Markiewicz píše, že většina polských sociologů si v této záležitosti zachovala střízlivý a věcný přístup. Projevilo se to například v diskusí o teoretické a metodologické hodnotě takových frekventovaných kategorií západní sociologie, jako je kategorie malých skupin nebo lokálních společenství, pro řešení makrostrukturálních společenských problémů, nebo při diskusí o možnosti aplikace vzoru přírodních věd v socio-

logii a o použití matematicko-statistických metod při sociologických výzkumech.

Podle Markiewiczze nepostupovala konsolidace polské sociologie tak rychle, jak se předpokládalo. Hlavní příčinu spatřuje ve vlivu revizionistických tendencí a píše: „Teprve ve specifické politické situaci, jaká nastala v letech 1967–1968, projevili nepříteli početní představitelé revizionistického směru, zaujímající často exponovaná místa ve vědeckém životě, své pravé postoje i politické a ideologické názory a donutili tak státní orgány, aby proti nim použily administrativních opatření.“

Přes všechny nedostatky patří dnes podle Markiewiczze polská sociologie mezi nejdynamičtější se rozvíjející odvětví humanitních věd. Jejím charakteristickým rysem a zdrojem její mezinárodní autority je to, že nerezignuje na vědeckou originalitu, usiluje o rozvíjení, obohacování a zdokonalování problematiky a metodiky výzkumů a hledá odpovědi na otázky plynoucí jak z obecných aktuálních zkušeností soudobého člověka, tak z těch specifických podmínek, které jsou výsledkem budování socialistické společnosti ve vlastní zemi.

O aktivitě polských sociologických pracovišť svědčí rozvoj empirických výzkumů i bohatství sociologického písemnictví. V Polsku dnes vycházejí čtyři sociologické časopisy: *Przegląd Socjologiczny* (vydáváný v Lodži), *Studia Socjologiczne* (organ Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd), *Kultura i Społeczeństwo* a *The Polish Sociological Bulletin* (organ Polské sociologické společnosti). Kromě toho se sociologickou problematikou zabývají i takové časopisy, jako je *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* (vydáváný v Poznani), *Nowe Drogi, Ekonomista, Państwo i Prawo, Wiś Współczesna, Przegląd Zachodni, Studia Filozoficzne* a *Euhemer*. Zájem o sociologické problémy pozitivně ovlivňuje i skutečnost, že na všech vysokých školách se přednáší marxistická teorie společenského vývoje.

Pokud jde o sociologická pracoviště věnující se plně nebo částečně empirickému zkoumání společenských procesů a jevů, odhaduje Markiewicz jejich počet asi na devadesát. Hlavní role připadá univerzitám. Organizační struktura universitních výzkumných pracovišť není jednotná. Na Varšavské universitě a na Mickiewiczově universitě v Poznani vznikly v r. 1969 sociologické instituty, na Lodžské universitě a na Jagellonské universitě v Krakově existují sdružení kateder sociologie, která se podle Markiewiczova mínění brzy přemění v instituty, na zbývajících universitách, tj. v Katovicích, Vratislavi, Toruni a Lublinu jsou jednotlivé katedry sociologie. Kromě toho existují katedry sociologie a sociologická pracoviště na vysokých školách pedagogických v Gdaňsku, Opoli a Řesově a na technice ve Varšavě.

Druhým důležitým sektorem sociologických výzkumných pracovišť je Polská akademie věd. Při oddělení společenských věd zde působí Filosofický a sociologický ústav, který po probíhající reorganizaci se má stát vůd-

čím koordinačním a integrujícím pracovištěm pro výzkumy obecné teorie vývoje polské společnosti v podmínkách socialismu. V ústavu má vzniknout hlavní centrum sociologické vědecké informace a dokumentace. Zvláštní sociologická oddělení existují i při takových pracovištích Polské akademie věd, jako je Západní ústav v Poznani, Slezský ústav v Opoli, Slezský vědecký ústav v Katovicích, Ústav západního pomohi ve Štětíně, Výzkumné středisko v Košalinu, Pracoviště pro výzkum zprůmysňovaných oblastí apod.

Konečně třetí složkou sociologické práce v Polsku jsou tzv. resortní ústavy. Jejich přesný počet je obtížné stanovit. Mezi nejdůležitější z nich patří podle Markiewicze Pracoviště pro výzkum vysokého školství, Středisko pro výzkum veřejného mínění při Výboru pro rozhlas a televizi a také sociologické pracoviště při Hlavním statistickém úřadu.

Většina nejvyspělejších sociologických kádří je koncentrována ve Varšavě. Ze všech polských profesorů a docentů sociologie, kterých je dnes asi 66, jich působí v hlavním městě 36. Kolegiální orgánem, který koordinuje organizační opatření a zajišťuje rovnoměrný vědecký vývoj sociologie v Polsku, je Výbor pro sociologické vědy při Polské akademii věd.

V další části svého článku podává Markiewicz přehled hlavních výsledků, kterých bylo v polské sociologii dosaženo v jednotlivých odvětvových sociologických disciplínách. Upozorňuje nejprve na to, že rozvoj odvětvových sociologií nebyl bohužel zcela rovnoměrný. Dokumentuje to tím, že například příliš mnoho pozornosti bylo věnováno sociologii volného času, zatímco k odvětvím mnohem důležitějším, jako je třeba sociologie výchovy nebo sociologie náboženství, se badatelé chovali macešsky.

V oblasti obecné sociologické teorie a metodologie vykrystalizoval podle Markiewicze určitý, snad dosud ne zcela dostatečně systematizovaný soubor teoretických názorů a metodologických zásad, o němž je známo, že nese „výrobní značku“ marxismu. Tento soubor, i když není jistě všemi polskými sociology přijímán a používán při výzkumech a vědeckých analýzách, je nicméně všeobecně znám a respektován. Za nejvýznamnější práce z této oblasti považuje Markiewicz Ossowského *O osobliwościach nauk społecznych* (O zvláštnostech společenských věd) z roku 1962, Hochfeldovu knihu *Studia o marksistowskiej teorii społeczeństwa* (Studie o marxistické teorii společnosti) z roku 1963 a dále díla Wiatrova, Malewského, Szczepańskiego, Szczurkiewiczova, Kłoskowské a Dobrowolské. Když se zamýšlí nad tím, proč výsledky při vytváření sociologické teorie vývoje socialistické společnosti v Polsku nejsou ještě zcela uspokojivé, dochází k závěru, že zde hraje významnou negativní roli nedostatek srovnávacího materiálu z jiných socialistických zemí. Píše: „Už delší dobu dozrává potřeba postavit spolupráci sociologů ze socialistických zemí na trvalejší organizační základy, než je tomu nyní. Bylo by správné založit společný vědeckovýzkumný ústav, který by pracoval podle

přijatého jednotného plánu, jehož hlavním úkolem by byla integrace úsilí při vytváření obecné teorie vývoje společností budujících socialismus v podmínkách světa rozděleného na dva politické a ekonomické systémy.“

Pokud jde o metodologii, jsou v Polsku podle Markiewiczova mínění používány v širokém měřítku při empirických výzkumech v podstatě všechny moderní výzkumné metody a techniky. Hlavní překážkou rovnoměrné aplikace nejnovějších procedur, a to zejména matematicko-statistických, je nedostatečná technická vybavenost sociologických pracovišť. Jako nejvýznamnější představitel polské sociologické metodologie uvádí autor článku K. Szaniawského, J. Lutyńskiego, S. Nowaka a Z. Gostowského.

Při hodnocení výsledků dosažených jednotlivými odvětvovými sociologiemi se Markiewicz nejprve zabývá sociologickými výzkumy, jejichž předmětem jsou tzv. polská západní území. Jde o tu část Polské lidové republiky, která byla Polsku navracena po II. světové válce. Abychom si dokázali učinit správnou představu o těchto územích, je třeba uvést několik údajů. Ještě před koncem války je opustilo asi 5 miliónů uprchlíků, z původního obyvatelstva zůstalo pouze více než 2 milióny Němců, kteří byli na základě postupimských dohod v letech 1946–1948 téměř zcela odsunuti. Zůstalo zde asi 1,2 miliónu domácího polského obyvatelstva. 54 % městské výstavby a 27,5 % vesnických stavení bylo válkou úplně zničeno. Osídlení a hospodářská obnova těchto území probíhaly sice nerovnoměrně, nicméně nevídaným tempem. Dnes zde žije více než 8,5 miliónu obyvatel, z nichž přes polovinu tvoří mládež a děti, které se zde narodily.

Na první pohled je zřejmé, že z mnoha důvodů se část polské společnosti vytvářející se na těchto územích musela stát vědním a zajímavým objektem sociologických zkoumání. Terénní výzkumy zde zahájil už v srpnu 1945 prof. Ossowski spolu s J. Strzeleckým. Jejich výsledky publikoval S. Ossowski v práci *Wież regionalna i więz narodowa na Śląsku Opolskim* (Regionální a národní vazba v opolském Slezsku. Przegląd Socjologiczny, t. IX, 1947). Obdobné výzkumy pak pokračovaly až do roku 1948.

Také po obnově sociologické práce roku 1956 se první terénní výzkumy v širokém měřítku týkaly problematiky migrace a adaptačních a integračních procesů na znovuzískaných územích. Markiewicz dokonce píše, že téměř všichni polští sociologové starší a střední generace se ve větší či menší míře zabývali problematikou západních území a že mnozí z nich právě přes toto téma vstupovali do vědeckého života. Hlavním střediskem zmíněných výzkumů je poznaňské sociologické pracoviště při Západním ústavu. Celkově vyšlo v Polsku asi 400 sociologických prací zabývajících se problematikou západních území. Z nich zatím nejvýznamnější je syntetické kolektivní dílo *Przemiany społeczne na Zemiach Zachodnich* (Společenské přeměny na západních územích, red. W. Markiewicz a P. Rybicki, Poznaň 1967).

Badatelská problematika těchto území je podle Markiewicze ze sociologického hlediska dnes už v jistém smyslu vyčerpána. Získaný materiál může však být velmi efektivně využit, bude-li porovnán s výsledky podobných výzkumů prováděných v jiných částech Polska. Na tomto základě bude totiž možné vyslovit eventuelní závěry týkající se zvláštností společenských procesů na západních územích.

Další odvětvovou sociologií, o níž se Markiewicz zmiňuje, je sociologie práce, průmyslu a průmyslového podniku. Na rozdíl od některých jiných sociologických disciplín nemá zde polská sociologie velkou tradici a k jejímu rozvoji došlo až po roce 1956. Polští sociologové se nejprve podrobně seznámili s výsledky dosaženými v této oblasti na Západě, zejména s hnutím human relations. Záhy dospěli k názoru, že zmíněné výsledky je třeba kriticky zhodnotit a že je není možné mechanicky přenášet do polských podmínek. S tímto vědomím pak sociologii práce, průmyslu a podniku budovali. První knižní monografie z této oblasti se v Polsku začaly objevovat v letech 1961—1962 a od té doby jich rychle přibývá. Hlavním střediskem systematických výzkumů společenských procesů industrializace je Varšava, dále Lodž, Krakov, Poznaň a Katovice. V rámci této sociologické disciplíny se zvlášť intenzivně rozvíjí výzkum takových problémů, jako je fluktuace, jako jsou změny ve struktuře a prestiži povolání a společenská aktivita pracujících. V tomto případě už jde vlastně o specializace, které se do určité míry vymykají bezprostřednímu sepeťi s průmyslem a podnikem a stávají se jaksi autonomními sociologickými odvětvími.

Specifický profil mají také výzkumy industrializovaných oblastí, prováděné pod patronátem Výboru zprůmyslňovaných oblastí při Polské akademii věd. Jsou to svou podstatou výzkumy interdisciplinární, neboť sociologická problematika průmyslu je zde zkoumána v těsné souvislosti se sociologickou problematikou vesnice, urbanizace, sociální struktury apod. Nejvýznamnější polskou syntetickou práci ze sociologie práce, průmyslu a podniku je sborník *Przemyśl i społeczeństwo* (Průmysl a společnost, red. Jan Szczepański, Varšava 1969).

Ve svém přehledu výsledků dosažených v Polsku odvětvovými sociologiemi uvádí Markiewicz na třetím místě problematiku spjatou s výzkumem přeměn sociální struktury. Výsledky výzkumů vývojových procesů, k nimž dochází uvnitř dělnické třídy a inteligence, byly zatím shrnuty ve 24 pracích redigovaných Janem Szczepańským. Jednotlivé svazky vycházející v této edici jsou jak individuálními, tak i kolektivními studiemi. Díky svému systematickému charakteru přispěly tyto práce do značné míry k tomu, že byly korigovány některé názory na zmíněné dvě sociální kategorie, názory, jež se často neopíraly o empirický materiál a byly proto ve značné míře intuitivní. Markiewicz píše, že tyto názory, které byly svého času propagovány velmi široce v polské publicistice, obsahovaly nezřídka příliš ukvapená zobec-

nění týkající se profilu soudobé dělnické třídy a inteligence. Zejména o inteligenci bylo podle něho v Polsku vysloveno nemálo jednostranných soudů.

V poslední době probíhá v Polsku diskuse týkající se pojmu třídy, toho, jak tento pojem chápal Marx a Lenin, třídního boje a jeho forem v polské socialistické společnosti. (Viz například články Ladosze, Wesolowského a Kozyra-Kowalského v časopise *Studia Socjologiczne* č. 2, roč. 1969.)

Mnoho sociologů se zabývá rovněž empirickým výzkumem změn ve složení dělnické třídy a inteligence, vztahu mezi profesionální a třídní strukturou, vertikální mobilitou polské společnosti apod. Zvláštní skupinu zde pak tvoří výzkumy přeměn ve struktuře a hierarchii povolání. Některá povolání, jako například profese hutníka, farmaceuta a námořního rybáře byla z tohoto hlediska už monograficky zpracována. Podobně existuje již několik studií týkajících se problematiky profesionální aktivizace žen a důsledků, které z toho plynou pro sociální pozici a roli žen na pracovišti a v rodině. Jako reprezentativní pro toto odvětví polské sociologie uvádí Markiewicz dílo J. Piotrowského *Praca zawodowa kobiety a rodzina* (Práce ženy v zaměstnání a rodina, Varšava 1963).

Další odvětvová sociologie, o níž se Markiewicz zmiňuje — sociologie vesnice — má v Polsku výjimečně bohaté tradice. I dnes mají poznatky, ke kterým dospívá, pro polskou společnost velký význam, a to mimo jiné proto, že v polském zemědělství pracuje stále ještě více než 30 % profesionálně činného obyvatelstva a na vesnici bydlí 48 % lidí.

Nejvýznamnějšími institucemi, které se tomtu badatelskému odvětví věnují, jsou pracoviště sociologie vesnice při Ústavu zemědělské ekonomiky a skupina pracovníků Filosofického a sociologického ústavu, donedávna sdružená ve zvláštním pracovišti sociologie vesnice. Kromě toho se jim částečně zabývají i sociologové z pracoviště při Výboru pro výzkumy zprůmyslňovaných oblastí. Hlavní skupina sociologů vesnice je soustředěna ve Varšavě, menší skupiny jsou i v Krakově, Poznani a Lublině.

Hlavním cílem sociologie vesnice v Polsku je odpovědět na otázku, jaké důsledky má státní politika pro sociální diferenciaci vesnice, jaké antagonismy vyvolává, zosťhuje či oslabuje a k jakým novým tendencím v procesu společenské polarizace vede. Sociologové vesnice se dále zabývají profesionální a společenskou aktivitou rolníků, změnami modelu vesnické rodiny a funkce vesnické školy, kulturními změnami a změnami zvyků, formováním moderních zespolečenštěných i soukromých zemědělských podniků a migrací venkovského obyvatelstva. Zvláštní pozornost vyvolává také kategorie zemědělců, kteří jsou zároveň dělníky (u nás pro ni bývá používáno názvu kovorolníci).

Ve vývoji soudobé sociologie vesnice v Polsku sehrály důležitou roli *Ročenky sociologie vesnice* (Roczniki Socjologii Wsi), kterých vyšlo od roku 1963 sedm svazků, a dále časopis *Wies Współczesna*.

Jedinečným dílem svého druhu z této oblasti, které nemá pravděpodobně na světě obdoby, je monumentální edice materiálů zachycujících společenské změny na polské vesnici, jež vychází pod názvem *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej* (Mladá vesnická generace lidového Polska) od roku 1963. Jejím redaktorem je J. Chałasiński. Zatím vyšlo pět svazků této edice a na dalších pěti se pracuje.

Velmi dynamicky se rozvíjející sociologickou disciplínou v Polsku je sociologie města. K badatelům, kteří se problematikou urbanizace zabývali už dříve, se v posledních letech připojily skupiny sociologů zejména z Varšavy, dále z Katovic, Poznaň a Lodže.

Hlavním cílem výzkumů městských agregací je vypracování typologie měst a zachycení specifiky soudobého polského města ve srovnání s městy kapitalistickými. Tento problém mají podle Markiewicze do jisté míry objasnit výsledky ankety, v níž účastníci odpovídali na otázku: „Čím je pro tebe město Poznaň?“ Tuto anketu zorganizovali sociologové z poznaňské university A. Mickiewicze. Použili při ní dotazníku, který byl sestaven takovým způsobem, aby byl srovnatelný s dotazníkem, který před válkou k téže anketě ve stejném městě použil F. Znaniecki. Podobně postupovali i sociologové ve Vratislavi a obdobné výzkumy se připravují rovněž v Krakově, Lublině a Štětíně.

Velký pokrok zaznamenala po roce 1956 v Polsku rovněž sociologie kultury. Markiewicz v této oblasti zvlášť vysoce hodnotí zásluhy Výboru pro výzkum soudobé kultury při Polské akademii věd. Polští sociologové kultury usilují o vytvoření takového profilu moderní socialistické kultury, který by zajišťoval všestranný rozvoj člověka v podmínkách průmyslové civilizace, a o vznik velkých městských seskupení, lišících se jak od tradičních, zastaralých vzorů, tak od kultury měšťácké. Neobyčejně živou diskusi mezi vědci i publicisty vyvolal v posledních letech v Polsku problém tzv. masové kultury.

Za největší polskou poválečnou práci ze sociologie kultury považuje Markiewicz knihu J. Chałasińskiego *Kultura amerykańska. Formowanie się kultury narodowej w Stanach Zjednoczonych Ameryki* (Americká kultura. Vytváření národní kultury ve Spojených státech amerických).

Do této odvětvové sociologie řadí Markiewicz rovněž problematiku volného času, o níž píše, že je jedním z nejvíce exploatovaných problémů, a to jak v empirických výzkumech, tak v teoretických analýzách.

Také sociologie výchovy má v Polsku zejména díky studiím Znanieckého a Chałasińskiego výjimečně bohatou tradici. Pokud bychom chápali tuto disciplínu pouze v úzkém slova smyslu, mohlo by se zdát, že dnešní polští sociologové zůstávají této tradici mnoho dlužni. Uznáme-li však, že do sociologie výchovy patří i problematika mládeže, všech výchovných institucí a delikvence, pak se ukáže, že i zde je přínos soudobé polské sociologie zcela zřejmý. Zkoumají se zejména takové otázky, jako je výchovná funkce rodiny a instituce manželství v souvislosti s vli-

vy socialistické industrializace a urbanizace, delikvence nezletilých, role školy a učitele, problémy mládežnických organizací, subkultura mládeže, vysokoškolská mládež a soudobá studentská hnutí.

V další části svého článku Markiewicz uvádí, že po roce 1956 se v Polsku začaly rozvíjet i ty odvětvové sociologie, které zde byly před válkou zanedbávány nebo úplně přehlíženy. Patří mezi ně na prvním místě sociologie politických vztahů. Donedávna měli sociologové, kteří ji pěstují, k dispozici vlastní časopis *Studia Socjologiczno-Polityczne* (vyšlo 24 čísel). Vedle toho publikuje dosti pravidelně stati z této oblasti časopis *Nowe Drogi*.

V poslední době věnují polští sociologové zvýšenou pozornost rovněž otázkám národa. Svědčí o tom zejména práce J. J. Wiatra. Tento autor má také velký podíl na rozvoji sociologie vojenství, neboť jeho studie z počátku šedesátých let, týkající se role armády v sociálně politickém životě, stojí časově v čele řady prací, která se od té doby značně rozrostla. Zmíněnou problematikou se systematicky zabývají hlavně badatelé seskupení na varšavské Vojenské politické akademii.

Dosti neočekávaně se v Polsku objevila zcela nová sociologická disciplína, jakou je sociologie třetího světa. Zabývá se hlavně společensko-kulturními změnami v postkoloniálních zemích, zvláště v černé Africe.

Sociologická problematika práva a právních institucí je v Polsku reprezentována především A. Podgóreckým, jemuž hlavně také vděčí za svůj rozvoj tzv. sociotechnika. pěstovaná dnes už relativně početným kruhem nadšenců.

Z dalších odvětvových sociologií má v Polsku poměrně vysokou úroveň rovněž sociologie morálky, sociologie medicíny a dějiny sociálního myšlení.

Jednu z hlavních příčin příznivého ohlasu práce polských sociologů v zahraničí spatřuje Markiewicz v tom, že se jim do značné míry podařilo přistupovat k problémům, o nichž se v soudobé světové sociologii diskutuje, z vlastního hlediska, a to proto, že jednak modifikovali a doplnili marxistickou teorii společenského vývoje adaptací některých pojmových kategorií západní sociologie, jednak zdokonalili výzkumnou výbavu metodami a technikami používanými v jiných zemích.

Pokud jde o výchovu sociologů, uvádí Markiewicz, že sociologie se jako hlavní samostatný obor v Polsku studuje na čtyřech universitách: ve Varšavě, v Krakově, Lodži a Poznani. Každý rok se na tento obor přijímá asi 160 posluchačů a studia končí asi 100 absolventů. Většina z nich nachází uplatnění v průmyslu, na pracovištích územního plánování a v sociálních institucích. Část se věnuje vědecké práci. V poslední době byla ve Varšavě a v Poznani otevřena rovněž tříletá doktorská studia sociologie.

Dále se Markiewicz zmiňuje rovněž o činnosti Polské sociologické společnosti. Konstatuje, že tato společnost má asi 800 členů. Její činnost je mnohostranná a různorodá. Organizuje teoretické konference, vědecká zasedá-

ni, a to i mezinárodní. provozuje vydavatel-skou činnost apod. Odbočky Polské sociolo-gické společnosti, které působí v osmi univer-sitních střediscích, se věnují systematické po-pularizační práci.

Markiewiczův článek je uzavřen touto za-jímavou myšlenkou: „Jedním z nejdůležitěj-ších úkolů, který musí polští sociologové co nejdříve vyřešit, je problém uvádění výsled-ků sociologických výzkumů do praxe. Přesná reglementace forem vazby sociologie se spo-lečenskou praxí není zřejmě možná a není ani žádoucí. To však neznamená, že by ne-měly být obecně stanoveny určité zásady vzá-jemné spolupráce obou partnerů. S tím sou-visí otázka racionálního systému zaměstná-vání absolventů sociologie, kontroly tzv. zá-vodních sociologů, vědecké a morální politic-ké péče o ně, jakož i otázka právní ochrany jejich povolání. Polští sociologové si stále musí připomínat pravdu, že význam a prestiž disciplíny, kterou reprezentují, jsou konec-konců závislé na tom, jak dalece z ní dokážou učinit nástroj účinně podporující procesy so-cialistické výstavby a urychlující rozvoj země.“

Jan Sedláček

Joachim Bergmann: Die Theorie des sozialen Systems von Talcott Parsons (Eine kritische Analyse).

Europäische Verlagsanstalt, Frankfurter Bei-träge zur Soziologie, Band 20, Frankfurt am Main 1967, s. 253.

Jak již naznačují bibliografické údaje, patří Bergmannova práce do okruhu známé frank-furtské sociologické školy. Přestože vyšla již v roce 1967 a není proto doslova knižní novinkou, zaslouží si pro své téma i pro způ-sob zpracování naši pozornost. Krátkou před-mluvu napsali společně tehdejší editoři so-cilogické řady frankfurtských příspěvků T. W. Adorno a L. von Friedeburg.

Vlastní práce se skládá z krátké úvodní poznámky, osmi kapitol a ze závěrečné po-známky. Bergmann si klade především za cíl provést imanentní kritiku Parsonsova nároku na vědeckou neutralitu a objektivitu. Nejde ovšem o jakoukoli imanentní kritiku, jde o imanentní kritiku v pojetí frankfurtské sociologické školy, k níž Bergmann patří a k níž se také otevřeně hlásí. V běžném po-jetí imanentní kritiky je ztotožňováno myš-lení s formálně logickým procesem. Běžná imanentní kritika má své meze ve fetišizaci principu imanentní logiky. V pojetí frank-furtské školy nikdy není imanentní kritika čistě logická, je vždy také obsahovou kon-frontací pojmu a věci. Tak chce postupovat i Bergmann při kritice Parsonsovy koncepce.

Bergmann se domnívá, že ústředním po-jmem Parsonsova systému je kategorie rov-nováhy. Podle Bergmanna je otázka podmí-nek stability systémů jednání jádrem Par-sonsovy obecné a systematické teorie jednání. V ní prý se sbíhají konstitutivní problémy celé teorie — otázky integrace a funkčnosti společenského řádu.

První kapitolu však Bergmann dosti pře-kvapivě začíná analýzou základních pojmů Durkheimovy sociologie — kolektivního vě-domí, anomie a společenské rovnováhy. Autor volí tento postup proto, že v jeho pojetí měl Durkheim daleko větší vliv na formování Parsonsovy teorie, než se všeobec-ně předpokládá. Bergmann při vlastní ana-lýze problematiky nakonec čtenáře přesvěd-čuje, že zvolený postup — začít analýzou zá-kladních pojmů Durkheimovy sociologie — je možný a plodný. U Durkheima totiž Berg-mann nachází jeden ze základních nedostatků Parsonsovy sociologie — oekonomizování so-ciologie tím, že se systém společenských vztá-hů odtrhne od procesu materiální společen-ské reprodukce.

Teprve ve druhé kapitole Bergmann začíná analýzou vlastních Parsonsových theoreti-kých začátků a přístupů. Poukazuje na jeho závislost na moderní neopozitivisticky orien-tované logice vědy, podle níž konstruuje svůj deduktivní systém kategorií. Bergmann uk-azuje na Parsonsov postup při konstruování strukturních a funkcionálních kategorií a hned na počátku odhaluje jeden ze základ-ních nedostatků Parsonsova pojetí. Parsons totiž nereflektovaně směšuje problémy tvo-ření teorie a samotnou teorii, v rozvíjení svých koncepcí prk nakonec směšuje roviny theoretického a empirického systému. To, co se původně týkalo určení empirického systé-mu, zvláště předpoklad funkční stability a integrace systému, se nepozorovaně a nekon-trolovatelně převrací v normativně určenou strukturu jednání. Parsons si není vědom toho, že bez podstatného a jasného rozlišo-vání mluví o sociálním systému jak ve významu empirického systému jako pre-misy pro tvoření teorie, tak i ve význa-mu systému jako označení konkrétních společenských vztahů. To vyplývá z Par-sonsovy fatální představy, že společnost jako sociální systém je jediné možná jako nor-mativně a hodnotově určený řád, všechny společenské vztahy mohou v podstatě existo-vat jen jako rovnovážné a stabilní. Proto se pro Parsonse stává problém společenského řádu problémem integrace motivace jednání. Integrace motivů lidského jednání se usku-tečňuje prostřednictvím mechanismu socia-lizace a sociální kontroly. Účelem sociální kontroly je zabránit deviaci. Vysvětlení de-viantního chování patří k nejslabším strán-kám Parsonsova pojetí. V podstatě vysvětluje toto chování příčinami, které spočívají v charakterové struktuře individua (primární alienace), nebo je dáno diskrepancí mezi exis-tujícími normami a motivacemi nositele rolí (sekundární alienace).

Velmi podrobně Bergmann rozebírá Par-sonsovo schéma čtyř funkcí vlastních každé-mu systému jednání. Jde o známé schéma AGIL, kde začáteční písmena shrnují funkční význam adaptace, integrace, dosahování cílů a udržování vzorců. Parsons chce schématem AGIL a integrativními mechanismy systému určit všeobecné a nutné podmínky rov-nováhy sociálního systému. Když jsou všechny vztahy mezi dílčími systémy realizovány, pak

existuje rovnovážný stav systému, v němž požadavky systému a potřeby individuů navzájem harmonují. Parsons uznává, že sociální systémy nemohou být nikdy beze zbytku a úplně integrovány, jak se předpokládá v mezím případě ideálního pojetí integrace, přesto však nevidí žádný kvalitativní rozdíl mezi konstruovaným modelem a empirickou realitou konkrétních sociálních systémů. Jde v podstatě o tautologické pojetí totožnosti funkčnosti hodnotové integrace a funkčnosti sociálního systému.

Zásadní nedostatky Parsonsovy koncepce, které odhaluje Bergmann ve druhé a třetí kapitole při analýze Parsonsových theoretických východisek a koncepce sociální rovnováhy, jsou pak znovu demonstrovány v další kapitole. Ve čtvrté kapitole se pokouší Bergmann prokázat, že základní slabiny Parsonsových theoretických východisek se stejně projevují i při analýze konkrétního historického sociálního jevu, jako je německý fašismus. Parsonsova teorie vzniku německého fašismu je ve všech podstatných bodech vázána na jeho obecnou teorii sociálního systému. Podle Parsonse vznikl německý fašismus především z rychlých a nerovnoměrných strukturálních změn v Německu, které byly doprovázeny strukturálními napětími a ambivalentními motivacemi. Parsons podle Bergmanna redukuje politické ideologie v Německu na psychopatologické dimenze násilné nenávisti, projektivní agresivity. Parsonsova kritika fašismu je formou konzervativní kulturní kritiky. Ekonomické vztahy nehrají v Parsonsově teorii žádnou podstatnou roli, vztah mocenských skupin a etablovaných třídních zájmů k fašismu je dotčen jen okrajově a neurčitě. Není analyzována role středních tříd a maloburžoazie jako sociálních sil, které volily ve většině fašismu a byly jeho politickou oporou. Chybí zmínka o souvislostech mezi fašismem a třídními vztahy v Německu. Podobný postup jako při analýze německého fašismu volí Parsons při analýze americké pravice. Bergmann se omlouvá, že není místa pro kritiku této analýzy, přesto však v krátké části vyvozuje z Parsonsových myšlenek závěr o jeho konzervativní obhajobě amerického statu quo, když Parsons obhájuje status quo ve jménu své koncepce funkčnosti, kterou bezstarostně ztotožňuje se zájmem celku.

Nejkritičtější je pak kapitola pátá, v níž Bergmann analyzuje a hodnotí Parsonsovu koncepci sociální stratifikace, která u Parsonse plní výrazné funkci mechanismu společenské integrace. Sociální stratifikaci vyvozuje Parsons z vládnoucího hodnotového systému. Hodnotový systém určuje sociální stratifikaci za prvé tím, že dává rozhodnutí o cíli systému a relativním významu dílčích systémů pro udržování celkového systému, za druhé tím, že dává definici relevantních hodnotových měřítek pro konkrétní vykonávání rolí v dílčích systémech podle jejich významu pro udržování celkového systému. Opět zde dochází ke známému nereflektovanému ztotožňování jevů (v daném případě sociální rozvrstvení) podle jejich přínosu

k udržování funkčnosti společnosti s theoretickými kritérii funkčnosti. Po velmi důkladné analýze Parsonsovy koncepce sociální stratifikace dochází Bergmann k velmi ostrým kritickým závěrům a výhradám. Parsons považuje neprávem americkou společnost za společnost, v níž převládá kritérium výkonu. Neprávem ztotožňuje sociální stratifikaci s funkční nezbytností. Při konkrétním popisu americké společnosti mu vychází tato společnost jako v podstatě nivelizovaná společnost středních tříd. Ignoruje při analýze sociálního rozvrstvení etnické faktory a roli moci. Je udivující, jak nápadný je rozdíl mezi vyvinutým úsilím i námahou konstruovat nutnost společenské nerovnosti z hodnotového systému a výsledkem základního obrazu stratifikace americké společnosti. Bergmann tvrdí, že výsledek této námahy je velmi malý. Parsonsova koncepcí sociální stratifikace a jeho pokus a popis americké společnosti nedává nic nového ve srovnání s běžnými koncepcemi stratifikace v soudobé americké sociologii.

Kategorie hodnotového systému je nechtěnou apologetikou statu quo. Stratifikace je ve své dané podobě nutně integrativní a funkční, když kritéria integrace a funkčnosti jsou v hodnotovém systému kongruentní. Rozdělení důchodů, prestiže, diferencovaných výhod politické a ekonomické moci je ve své konkrétní dané formě nutné, protože je takové, jaké je.

Velmi ostře pak Bergmann vytýká Parsonsovi, že jeho koncepcí sociální stratifikace při konkrétní aplikaci na soudobou americkou společnost obviňuje v podstatě neúspěšné nižší společenské třídy, že jsou samy zodpovědné za svůj nízký společenský status. Opírá se ve své kritice o výbornou práci autora G. Kolko *Wealth and Power in America*, která je základem jeho kritických úvah v exkursu o společenském postavení americké nejnižší třídy. Konfrontace faktů a statistických údajů, které Bergmann čerpá převážně z uváděné práce s optimistickou a v podstatě apologetickou koncepcí sociální stratifikace, jak ji podává Parsons v konkrétní aplikaci na poměry v USA, je více než poučná. Parsons obviňuje příslušníky nejnižších společenských tříd v USA z neochoty akceptovat základní americké hodnoty instrumentálního aktivismu, z neochoty podřítit se tomuto normativnímu imperativu, který vyhláší stejné cíle a hodnoty úspěchu pro všechny a přitom nedává všem stejné možnosti a prostředky pro jejich dosažení. Parsons ignoruje problém pro USA velmi příznačný, v jedné z nejbohatších zemí světa existuje krajní chudoba a bída pro desítky miliónů občanů této bohaté společnosti. Jen několik údajů, které uvádí Bergmann: „Nejméně 30 miliónů Američanů je nuceno žít pod kulturním existenčním minimem. Roční hrubý příjem čtyřčlenné rodiny 4000 dolarů je hranicí kulturního existenčního minima. V r. 1957 mělo 28 % všech amerických rodin příjem, který byl nižší než 4000 dolarů. 35 miliónů Američanů mělo roční příjem menší než 3000 dolarů, z toho asi polovina méně než 2000 dolarů, a asi 5 miliónů méně než 1500 dolarů. Chudí

v Americe, to je ona $\frac{1}{5}$ všech lidí s příjmem, kterým připadají jen 4% celkového osobního příjmu americké společnosti“ (Bergmann, s. 101.)

Bergmann ve své závěrečné kritice páté kapitoly konstatuje, že tautologická identita normativní a funkční integrace společnosti odráží reálný společenský stav: potřeby a zájmy individuí nevstupují jako konstitutivní prvky do společenské dynamiky. Parsonsovo určení nejnižší třídy jako deviantní je jen subjektivisticky a moralistně posunutý úsudek této společnosti o diskriminovaných a zbídačených. Parsonsova teorie sociální stratifikace je pochybená apologetika, pokud obviňuje jednotlivce z toho, co má příčiny ve společnosti a její dynamice.

V šesté kapitole pokračuje Bergmannova kritika analýzy pojmu moci a společenské rovnováhy. Bylo již řečeno, že ve vlastní analýze sociální stratifikace Parsons nevěnuje velký důraz faktoru moci, protože vyvozuje sociální stratifikaci z vládnoucího normativního a hodnotového systému. Také moc, kterou Parsons ve své práci *Sociální systém* analyzuje v souvislosti s rozdělováním prostředků (facilities), je i v pozdějších pozmeněných analýzách chápána jako funkcionální předpoklad každého sociálního systému. Je proto podle Parsonse nesprávné chápat moc v dichotomii moci a bezmoci. Jinak řečeno, Parsons odmítá třídní podstatu a třídní analýzu moci. To se zvláště projevilo při Parsonsově kritice Millsovy *Mocenské elity*. Parsons odmítá zkoumat problém vztahu moci a ekonomicko-společenské struktury. Parsons nanejvýš srovnává peníze a moc v jejich společenské funkci. Moc je všeobecný symbol pro „efektivitu“ realizování společenských cílů, je to schopnost mobilizovat a nasadit prostředky a lidské jednání pro cíle systému. Není proto divu, že Millsova koncepce mocenské elity je pro Parsonse nepřijatelná a že Millsovi vytýká romantismus, utopismus a přehnaný kriticismus americké společnosti a jejich držitelů moci. Vrchol apologetiky pak lze u Parsonse najít v tvrzení, že vzhledem ke klíčové roli ekonomiky v americké společnosti nelze v Americe realizovat politické vedení bez rozhodujícího podílu podnikatelů. Jinak hrozí velké vnitřní konflikty. Právem uzavírá Bergmann svou kapitolu o pojetí moci a rovnováhy u Parsonse tímto tvrzením: „Parsons nelegitimizuje své požadavky demokratickými ideály americké elity. Jde mu o stabilitu americké společnosti v konfliktu s komunistickou výzvou.“ (Bergmann, s. 138.)

V kapitole sedmé shrnuje Bergmann hlavní konstituční principy Parsonsovy teorie do šesti bodů, které pro přehlednost uvádím:

1. Kategorie rozvinuté na modelu systému rovnovážných sociálních vztahů — komplementárních očekávaných chování, sociální normy a hodnoty, motivace, internalizované hodnotové orientace a dispoziční potřeby — nejsou s to zachytit objektivní charakter společenských institucí, především vztahy moci a panství.

2. Kategorie deviantního chování a společenské anomie jsou formální reziduální katego-

rie, které svůj obsah odvozují jediné ze stavu společenské integrace, nemohou proto vysvětlit ani příčiny, ani průběh společenských změn a konfliktů.

3. Fixování kategorií na rovnovážný systémový model dělá z kategorií společenského hodnotového systému hlavní bod veškeré teorie. V ní spadá všechno určení integrace a funkčnosti společnosti, proto je sotva možná analýza společnosti jako objektivní funkční souvislosti.

4. Společnost je v Parsonsově teorii definována jediné normativními kategoriemi, jeví se jako konkretizace a artikulace hodnot a norm, které jsou institucionalizovány v systému rolí a internalizovány v charakterových strukturách.

5. Souvislost normativních prvků je formulována v klasifikačních pořadajících kategoriích, které nechávají vně klasifikované jevy a sociální souvislosti.

6. Teoretické kategorie rovnovážného modelového systému mohou zachytit konkrétní společenskou realitu jen jako společenskou harmonii; společenské antagonismy jsou ve formální systematické zakryty nebo redukovány na psychologickou dimenzi.“ (Bergmann, str. 139—140.)

Těchto 6 námitek je soustředěno kolem jádra Parsonsovy teorie — definice společenských souvislostí normativními kategoriemi. Parsonsova teorie směšuje společenský řád se společností. Její premisa, že existuje společenský řád, protože existují vzájemně závislé jevy, se vydává za zdůvodnění sebe sama. Normativní kategorie rovnovážného modelu systému poskytují jen pojmový destilát ze společenštění, neoznačují síly, které konstituují společnost, udržují ji při životě a dále ženou vpřed její vývoj. Model integrovaného sociálního systému reprodukuje jen zvěcnělé formy, v nichž nacházejí individuální a společenské síly svou organizaci.

Zvlášť závažná a klíčový nedostatek celé Parsonsovy koncepce je vylučování a ignorování materiálního substrátu společnosti. Sociologická teorie, která vynechává materiální substrát společnosti, musí být nutně abstraktní a všeobecná, neboť práce, formy její organizace a lidské potřeby jsou vždy konkrétní, jsou vázány na zvláštní dějinnou situaci a její kulturu. Pokus vysvětlit pomocí kategorií, které ahistoricky reprodukuji jen zvěcnělé formy společnosti, konkrétní společenské souvislosti, musí ztroskotat. Přes rozsah Parsonsových prací v nich nelze vysledovat nové názory na reálné společenské jevy. Jeho teorie zachycuje v nových pojmech, jejichž adekvátnost zůstává často pochybná, jen to, co již bylo jinak vysvětleno.

V osmé poslední kapitole Bergmann ve své velmi pádné a odmítavé kritice pokračuje. Spojuje svou kritiku Parsonsovy koncepce s Marcuseho koncepcí jednodimenzionální společnosti. Není zde místo na kritické zhodnocení Marcuseho práce, která má své základní nedostatky. Rozhodně však není jejím nedostatkem významná kritika některých základních nápadných rysů soudobé konzumní, manipulované a syté pozdne kapitalistické

společnosti. Bergmann tvrdí, že ideologie jednodimenzionální společnosti je nervem Parsonsovy teorie, jejím nejvnitřnějším jádrem a konstitutivním principem. Tautologie určení společnosti normami, jejichž stabilita je jediným účelem společenského procesu, je totožná s ekonomickou a technickou racionalitou pozdně kapitalistické společnosti, jejíž dynamika má svůj jediný cíl — zvětčování etablovaného aparátu; její podstatou je pouhá reprodukce statu quo pomocí institucionalizovaných mechanismů. Ideologický charakter se týká stejným způsobem Parsonsovy teorie sociálního systému i jeho výpovědi o současné americké společnosti. Parsonsovy teoretické výpovědi o industriálních společnostech pozdního kapitalismu ignorují rozhodující problém — které sociální mechanismy určují užití vytvořené produktivity a pro či zájmy fungují. Tvzení, že hodnotový systém „instrumentálního aktivismu“ platí závazně, předpokládá, že technický pokrok působí všem dobro, rozpor mezi partikulárními a obecnými zájmy neexistuje. Parsonsova teorie je proto ideologií v klasickém významu pojmu, je ospravedlňováním neprohlédnutých, nutných vztahů panství. Jeho charakteristika americké společnosti jako společnosti výkonu představuje ideologii harmonie. Hodnotový systém „instrumentálního aktivismu“ a „institucionalizovaného individualismu“ je ideologií vládnoucích zájmů „giant corporations“ (obrovitých korporací).

Těm, kdo povrchně u nás opakovali a přejímali vědecky a odborně znějící kategorie T. Parsonse, těm, kdo se vědomě či nevědomě pokoušeli křížit marxismus se strukturalismem parsonsovského ražení, se budou zdát tyto přísné a ostré charakteristiky Parsonsovy teorie jednostranné a zaujaté. Bergmannova kritika je založena na všestranné a přesné analýze Parsonsových prací, pokračuje však jejich vnější úzké odborné nebo logické charakteristiky a poukazuje na objektivní konzervativní apologetický ráz. Parsons je odhalen jako konzervativní ideolog pozdní kapitalistické společnosti, jako apologeta soudobé americké industriální společnosti. Bergmann využil všech předností frankfurtské sociologické školy (zvláště pak vlivu hegelovské a marxovské tradice) a téměř se oprostil od některých nápadných nedostatků, které mnohdy ve svém díle představoval T. W. Adorno a kterých se nezbavil ani významný mladší mluvčí frankfurtské školy J. Habermas. Bergmann píše jasně, přesně, nespekuluje v negativním smyslu tohoto slova, také jeho řeč není zašifrována do málo srozumitelné hantýrky a pseudovědeckého žargonu. Jeho práce má své nedostatky. Jsou však ve srovnání s celkovým pozitivním přínosem práce okrajové. Tam, kde poukazuje na oekonomizování sociologie, na vyloučení analýzy práce a potřeb, onoho materiálního substrátu společnosti, tam, kde mluví o ignorování skutečných hybných sil a subjektů společnosti, by bylo možné mluvit jasně a přesně o třídách, o jejich boji, protikladných zájmech. Zde se projevuje nedůsledný a polovičitý, jen částečně manifestovaný významný vliv

Marxových myšlenek a metodologických a teoretických podnětů. I s těmito výhradami je však Bergmannova práce významným přínosem k pochopení důležitých problémů soudobé buržoazní, a zvláště pak americké sociologie. Snad také pomůže nebo by mohla pomoci mnohým našim sociologům jako podnět ke kritické a sebekritické reflexi o jejich nekritické a povrchním obdivu či zaujetí pro T. Parsonse, jehož dílo je jistě nutno znát. Není však nutné mu nekriticky podléhat nebo dokonce bez hluboké kritiky a pochopení pozitivně hodnotit.

Eduard Urbánek

Bernard Berelson. Graduate Education in the United States

McGraw—Hill Book Co. New York 1960.

Autor a jeho dílo

B. Berelson je známý americký sociolog, jehož jméno se objevuje na stránkách odborných časopisů a titulních listech publikací již od konce třicátých let. Zastával a zastává řadu významných funkcí v různých odborných sociologických komisích a společnostech.

Z řady jeho odborných článků a publikací vyjmenujme alespoň ty nejdůležitější: Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., Gaudet, H., *The people's Choice*, New York, Columbia University, 1948; Berelson, B., *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1952; Berelson, B., *Content Analysis*, in G. Linzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology*, vol. I. Cambridge, Mass: Addison-Wesley 1954; Berelson, B., Lazarsfeld, P. F. and Phee, W. N.; *Voting*, Chicago, University of Chicago Press, 1954; Berelson, B., *Graduate Education in the United States*, McGraw—Hill Book Co. New York 1960; Berelson, B., Steiner, G., *Human Behavior*, New York 1964.

Bernard Berelson je spoluautorem *obsahové analýzy*, kterou systematicky vypracoval jako výzkumnou techniku.

Z obsahu knihy B. Berelsona *Graduate Education in the United States*.

Tradice postgraduální výchovy na vysokých školách ve Spojených státech byla založena v roce 1876 na universitě Johna Hopkinse. Od té doby prodělala postgraduální výchova samostatné řadě změn. K největší došlo po odborném symposiu v dubnu 1959, kdy byl též založen *The Journal of Higher Education* a vznikla AAU — Asociace amerických universit (*Association of American Universities*). Podklady k napsání knihy o postgraduální výchově ve Spojených státech získal autor studiem rozsáhlé literatury, na základě rozhovorů s akademickými funkcionáři řady vysokých škol, na základě zpracování dotazníků, které byly zaslány na 92 universit (akademickým hodnostářům, absolventům fakult těchto universit a výběrovému souboru všech, kteří v roce 1957 získali doktoráty). Dotazníky byly zaslány též průmyslovým podnikům za-

městnávajícím více než 100 osob technických a svobodných povolání.

Kniha je rozdělena na tři části.

První část členil autor na pět oddílů, chronologicky odpovídajících fázím vývoje postgraduální výchovy ve Spojených státech. Jde o prehistorii do roku 1876, období, zvané revoluce na universitě (1876–1900), období konsolidace a standardizace (od r. 1900 do první světové války), období vyzrávání a rozlišování (mezi světovými válkami) a období obrody a „sklizné“ (po druhé světové válce).

V prvním období (v letech 1876–1905) vzniklo patnáct hlavních amerických vědeckých společností: 1876 Americká chemická asociace, 1883 Americká asociace moderních jazyků, 1884 Americká historická asociace, 1885 Americká ekonomická asociace, 1888 Americká geologická asociace, 1888 Americká matematická asociace, 1889 Americká akademie politických a sociálních věd, 1892 Americká psychologická asociace, 1899 Americká astronomická asociace, 1899 Americká asociace fyziků, 1901 Americká filosofická asociace, 1902 Americká asociace zoologů, 1902 Americká antropologická asociace, 1903 Americká asociace politických věd, 1905 Americká sociologická asociace. Přibližně ve stejné době vznikly vědecké časopisy v každé disciplíně. O něco později byly zakládány obecnější asociace, jako *National Research Council* (1916), *American Council of Learned Societies* (1919) a *Social Science Research Council* (1923). V době mezi světovými válkami se v jednotlivých oborech diferencovaly specifitější společnosti. Tak např. v oblasti sociálních věd: *Ekonomická společnost* (1930), *Americká asociace fyzikálních antropologů* (1930), *Asociace pro americkou populaci* (1932), *Společnost pro psychologické studium sociálního dění* (1936), *Americká kriminologická společnost* (1936), *Společnost sociologie venkova* (1937), *Společnost pro aplikovanou antropologii* (1941), *Asociace hospodářských dějin* (1941), *Americká asociace pro výzkum veřejného mínění* (1945) atd.

V první části knihy najdeme řadu statistických údajů a grafů přehledně seznamujících s trendy v populaci a vzdělání, trendy úrovně dosaženého vzdělání v letech 1880–1958, údaje o distribuci akademických hodností udělených v určitých časových intervalech v jednotlivých vědních oborech.

Druhá část (*Přítomnost*) je rozdělena na čtyři tematické celky vztahující se na nejdůležitější oblasti současné postgraduální výchovy: cíle, instituce, studenty, programy.

Autor se zabývá profesionalizací graduovaných studentů, významem a funkcí akademických hodností. Uvádí fakta o kvalitě, původu a sociálním prostředí studentů, o jejich přípravě a motivaci, o jejich získávání a podpoře. Analyzuje a hodnotí průběh doktorského studia, disertací, závěrečných zkoušek apod. Zajímavé jsou některé informace z této části. Průměrné IQ skóre (měřeno AGCT Wolfem) absolventů jednotlivých typů vysokých škol: studenti lékařských škol — 127, absolventi právnických škol — 124, absolventi přírodovědeckých oborů — 128. Ph. D. přírodních

věd — 133, absolventi studia psychologie — 132, Ph. D. v oboru psychologie — 137, absolventi sociálně vědních oborů — 124, absolventi humanitních oborů — 128.

Průměrný věk nabytí doktorátu v jednotlivých oborech: fyzikální vědy — 29, biologické vědy — 30, sociální vědy — 33, humanitní obory — 35; celkově: umění a vědy — 31, svobodná povolání — 36, skupina vcelku — 32 let.

Průměrný počet stran disertací v jednotlivých oborech: matematika — 71, bakteriologie — 88, fyzika — 96, biologie — 106, chemie — 106, psychologie — 106, fyziologie — 109, botanika — 111, zemědělství — 121, zoologie — 124, inženýrství — 136, geologie — 191, výchova — 199, filosofie — 242, sociologie — 248, ekonomika — 260, hudba — 270, jazyky a literatura — 297, antropologie — 311, angličtina — 317, historie — 352, politická věda — 357; celkově: fyzikální vědy — 105, biologické vědy — 108, svobodná povolání — 171, sociální vědy — 226, humanitní obory — 285 stran.

Třetí část knihy obsahuje souhrn závěrů, jejich komentáře a doporučení, co by se na poli postgraduálního studia v zájmu frekventantů tohoto studia, v zájmu vysokých škol, v zájmu zaměstnávajících institucí i v zájmu celkové administrace a organizace postgraduálního studia mělo dělat.

Dodatek obsahuje poděkování autora všem spolupracovníkům, hlavně Carnegiovu sdružení z New Yorku (Carnegie Corporation of N. Y.); bibliografický seznam, výčet předmětů zkoumání; seznam konzultantů v jednotlivých vědních oborech a přehled otázek, které v rámci výzkumu měli zodpovědět; formuláře dotazníků, které byly v rámci výzkumu rozslány.

Berelsonova kniha je zdrojem kvalitních sociologických informací z oblasti, která je u nás rozvinuta jen sporadicky. Postgraduální studium jednotlivých oborů není u nás srovnatelné, ať už díky historickým vlivům nebo díky disproporcím v nárocích podmiňujících absolutorium na různých typech vysokých škol. Jednotlivé tendence bohužel stále scházejí.

Jiří V. Musil

Sociologia w zakladzie pracy

(pod redakcją S. Widerszpila), Warszawa 1969, s. 218.

Pod tímto názvem vyšel v roce 1969 v polském Wydawnictwie zwiazkowem CRZZ sborník statí věnovaných problémům sociologie práce a průmyslu. Jedná se o práci určenou zejména řídicím pracovníkům a funkcionářům společenských organizací, práci, která v přehledné formě podává výklad jednotlivých sociálních jevů a procesů v průmyslu, jejichž studiem se sociologie zabývá, a informuje i o základních směrech možné aplikace poznatků této vědní disciplíny v řídicí a organizátorské činnosti.

Vzhledem k tomu, že jde o jednu z nejnovějších prací polských sociologů, která dle našeho názoru odráží současný stav a úroveň

rozvoje průmyslové sociologie v polských podmínkách, považujeme za potřebné podrobněji seznámit čtenáře s obsahem i zaměřením jednotlivých dílčích statí a kapitol sborníku.

Úvodní kapitola, nazvaná *Problematika a funkce sociologie průmyslu* (autor S. Widerszpil), se zabývá zejména některými obecnými teoretickými a metodologickými problémy. Jde zde především o charakteristiku a definici předmětu jak obecné sociologie, tak sociologie průmyslu jako jedné z konkrétních sociologických disciplín. Za základní problémové okruhy, na které se zaměřují v převážné míře i konkrétní sociologické výzkumy, autor považuje:

a) společenské podmínky, motivy a výsledky průmyslové práce;

b) průmyslový podnik jako sociální systém, systém skupin a sociálních vztahů, různé elementy sociální struktury podniku;

c) sociální konflikty v průmyslovém podniku a jejich překonávání;

d) průmyslový podnik jako nedílná součást celospolečenského života, společenské podmínky a důsledky zprůmyslnění oblasti (str. 5).

Dále v této části práce řeší vztah sociologie průmyslu a některých příbuzných disciplín (zejména psychologie práce, fyziologie práce, ekonomiky průmyslu a dalších) a charakterizuje její základní funkce (poznávací, humanizující — společensko-výchovná a sociotechnická). Další kapitola, nazvaná *Práce a její role v socialistické společnosti* (autor S. Widerszpil), je věnována výkladu sociologických přístupů ke studiu lidské práce, spočívajících zejména ve výzkumech společenské podmíněnosti charakteru a obsahu práce a tím i ve vytváření podmínek a předpokladů pro plnou humanizaci práce za socialismu. Realizace programů humanizace práce je nezbytnou součástí výstavby socialismu — vedle vytváření celospolečenských podmínek umožňujících uskutečnění procesů úplného osvobození práce musí být přímo i v jednotlivých podnicích vypracovány konkrétní programy vycházející z možností a potřeb jednotlivých výrobních úseků a pracovníků. Důsledná realizace těchto programů je jedním ze základních úkolů jak podnikového vedení, tak i společenských organizací.

Kapitola *Utváření socialistického vztahu k práci* (autorka Anna Preissová) popisuje nejdůležitější činitele působící na utváření tohoto vztahu. Autorka věnuje mimořádnou pozornost zejména problémům motivace a struktury lidských potřeb, výběru a formování vztahu ke zvolenému povolání, podmínkám pracovního prostředí a uspokojení z práce, kterým rozumí „...druh pocitu, psychický stav člověka, který má trvalý charakter vyjadřující stav rovnováhy mezi potřebami člověka a jejich uspokojením“ (str. 58). Za základní prostředky utváření socialistického vztahu k práci považuje zejména nejrůznější formy účasti pracujících na řízení (práce ve stranické a odborové organizaci, výrobní porady, formy kolektivní soutěže, racionaliza-torské a zlepšovatelské hnutí).

Další kapitola seznamuje čtenáře s problematikou sociálně psychologických faktorů růstu produktivity práce. Jako základní jsou v této statí analyzovány společensko-demografické činitele (zejména věk a pohlaví), neformální struktura a některé psychické rysy jedince.

V další části práce, nazvané *Socialistický průmyslový podnik*, se Anna Preissová zabývá průmyslovým podnikem jako společenskou organizací a společenským systémem. Pro podnik jakožto formu společenské organizace je typická zejména dělba rolí, koordinace činnosti, hierarchie rolí, existence systému pobídek a systému předávání informací. Společenský systém podniku se pak vytváří na základě vzájemného prolínání prvků formální struktury (která představuje více či méně optimální model vztahů mezi pracovníky) a prvků struktury neformální (vztahů vznikajících živelně a spontánně na základě společných názorů, zvyků, zájmů apod.).

Závěrečná část kapitoly je věnována analýze systému pozic a rolí v průmyslovém podniku, základním faktorům, které ovlivňují realizaci pracovních rolí, a výkladu problematiky sociální pozice a role ředitele, mistra a dělníka.

Stanislav Burchardt ve statí *Sociologické aspekty moci a řízení v socialistickém průmyslovém podniku* podává obecnou charakteristiku moci jako sociálního jevu, rozlišuje mezi administrativními a neadministrativními středisky moci v podniku a charakterizuje jejich vzájemný vztah. Za základní principy, na jejichž základě se utvářejí mocenské vztahy v podniku, pokládá autor hlavní zásady a pravidla řízení socialistické ekonomiky (jednotu politiky a ekonomiky v řízení, demokratický centralismus, plánovitost řízení a zásadu jediného odpovědného vedoucího).

Kapitola nazvanou *Role mezilidských vztahů v uskutečňování cílů humanizace práce* věnuje její autorka Zofia Rummel-Syska výkladu základních typů společenských vztahů a svazků utvářejících se v podmínkách průmyslového podniku. Podrobně charakterizuje činitele vymezující tyto vztahy, přičemž rozlišuje mezi těmi, které jsou dány charakterem podniku (charakter a obsah práce, péče o pracovní podmínky, způsob a metody řízení) a těmi, které jsou podmíněny některými rysy osobnosti jedince (temperament, charakter). Základním nástrojem pro vytváření dobrých a harmonických mezilidských vztahů v podniku je komplex zásad pro provádění personální politiky (zejména systém odměn a trestů, systém pravidelného hodnocení a systém přefazování a povyšování).

Další kapitola, jejímž autorem je S. Widerszpil, pojednává o funkcích společensko-politických organizací v podniku. Podrobně seznamuje čtenáře se základními principy budování a fungování systému dělnické samosprávy v polských podnicích a s vývojem jejich forem. Dotýká se některých problémů vztahů mezi orgány samosprávy a podnikovým vedením a uplatnění role odborové, stranické a mládežnické organizace v závodě.

Halina Szostkiewiczová nazvala svou staf (kapitola IX) *Některé překážky řádného chodu práce v závodě*. Za základní považuje:

- překážky související s technologií a organizací výroby,
- překážky související s materiálním pracovním prostředím a jeho přizpůsobením jedinci,
- jevy a procesy společenské dezorganizace (str. 180).

Základními jevy společenské dezorganizace v podniku (vznikajícími zejména v důsledku neuspokojení základních potřeb jedince) jsou potom konflikty, pracovní úrazy, pracovní absence, fluktuace a konečně alkoholismus a zločinnost. Staf obsahuje podrobnou charakteristiku všech těchto jevů, jejich příčin a důsledků, včetně popisu metod a prostředků, jimiž je možno těmto jevům čelit, resp. jim předcházet.

Závěrečná kapitola sborníku je věnována problémům postavení a úkolu podnikového sociologa. Její autor Stanislav Burchardt vychází z víceletých polských zkušeností a na jejich základě charakterizuje místo sociologa v podniku, základní oblasti jeho činnosti a vztahy k podnikovému vedení i k orgánům dělnické samosprávy. Na řadě konkrétních případů je zde mimo jiné ukázáno, jak práce sociologa pomáhá řešit nejrůznější technické, organizační i provozní potíže podniků a hospodářských organizací.

Autoři práce postihují a charakterizují v podstatě všechny základní problémy, na jejichž studium se sociologie průmyslu zaměřuje. Nedostatkem jak celé práce, tak i jednotlivých statí však je, že shrnutí a analýza poznatků se pohybuje na příliš obecné úrovni. Chybějí sociotechnické závěry, rady a pokyny jak tyto poznatky aplikovat v praxi. To, co bychom tedy nejvíce od takto pojaté práce očekávali (a při úrovni a zkušenostech polské sociologie by to bylo očekávání vcelku oprávněné), zde chybí.

I některé definice a klasifikace je možno považovat za diskusní — např. rozlišení předmětu sociologie práce a sociologie průmyslu v kapitole I, vymezení základních prvků společenského systému podniku v kapitole V atd. Na závadu je i určitá roztržičnost práce — autorům se přes zřejmou snahu nepodařilo odstranit překrývání problematiky v jednotlivých statích (např. s výkladem jednotlivých aspektů neformální struktury se setkáváme v kapitolách IV, V i VI, s problematikou potřeb a jejich uspokojení v kapitolách II a IX).

Přesto však doporučujeme studium recenzované práce jak odborníkům pracujícím v daném oboru (pro konfrontaci názorů, přístupů a stanovisek), tak všem těm, kteří se chtějí v krátké době alespoň rámcově seznámit se základními pojmy i poznatky průmyslové sociologie.

Miloslav Tomšík

Hoši z Unraveling po patnácti letech

Sheldon and Eleanor Glueck, *Delinquents and Nondelinquents in Perspective*, Harvard University Press, Cambridge 1968, s. 268.

Dílo amerických kriminologů manželů Glueckových je účtyhodné. Tito „rodiče moderní kriminologie“ (M. Wolfgang) uveřejnili od dvacátých let, kdy začali publikovat, přes tři sta titulů, z toho půl stovky knižních publikací. Neutuchající elán a vědeckou svěžest si neustále udržují a nemine rok, aby nepřinesli nový výrazný kámen do mozaiky svého celoživotního díla.

Nejznámější jejich prací je *Unraveling Juvenile Delinquency* (1950), o níž bylo referováno také na stránkách tohoto časopisu (ročník 4, č. 5, s. 594an.; ročník 5, č. 1, s. 38an.). Jsou v ní shrnuty výsledky desetileté práce početného štábu odborníků, který na souboru 500 delikventních chlapců a 500 jejich nedelikventních „dvojníků“ podrobně zkoumal 402 různých znaků s cílem zjistit, jakými faktory se delikventi jako celek odlišují od nedelikventů. Ke každému delikventu byl přiřazen nedelikventní „dvojník“, bydlící rovněž v oblasti městského slumu, blízký mu věkem, národnostním původem a úrovní všeobecné inteligence. Záměrnou homogenitou souboru v těchto čtyřech proporcích chtěli autoři vyložit problematické vlivy činitelů, které podle jejich výchozí hypotézy odvádějí stranou pozornost od hlavní oblasti, kde je třeba hledat vlastní kořeny delikvence.

Chlapcům z *Unraveling* bylo v době prvního výzkumu 9 až 17 let. Glueckovi se k nim vrátili ještě dvakrát: v době, kdy chlapci dovršovali svůj 25. rok (1963) a posléze když se blížili 31. roku života. Původní tisící-členný soubor z Bostonu se časem rozprchl po celých Spojených státech; přesto však i po patnácti letech se podařilo výzkumníkům získat potřebné údaje o 438 členech původní delikventní skupiny a o 442 členech skupiny nedelikventní.

Výsledky této práce předkládají nyní Glueckovi ve studii, která je předmětem této recenze. Kniha je rozdělena do tří částí. První (*As They Were as Boys*) stručně rekapituluje hlavní závěry z *Unraveling*. Druhá část (*As They Are as Men*) podává podrobný popis dalších osudů obou protikladných skupin. Závěrečná část (*The Past is Prologue*) obsahuje teoretické zobecnění a praktická doporučení. V dodatcích jsou pak materiály ilustrující důkladnost a metodickou houževnatost, s níž se Glueckovi propracovávají ke svým výsledkům. Čtivá a přehledná kniha je proložena množstvím typizovaných tabulek, v nichž se čtenář snadno orientuje.

1. Hlavní rozdíly, které byly zjištěny mezi skupinami delikventních a nedelikventních chlapců, rekapituluje autoři v rámci tří hledisek: a) rodinného prostředí; b) somatické a psychologické charakteristiky jedinců; c) jejich chování. Jací byli jako hoši? Delikventi vyrůstali v rodinné atmosféře, která nebyla příznivá pro vývoj emocionálně vyrovnaného, šťastného chlapce, připraveného přijímat autoritu školy i širší společnosti. Jevíli se jako nezkrotné, neukázněné, impulzivní děti s velkou potřebou uvolnit vnitřní energii a vybit své emoce. Ve škole brzy zaošťovali za kontrolní skupinou, měli ke škole větší nechut, ke spolužákům byli agresivnější a méně přá-

telští. Častěji prováděli darebácké kousky, utíkali z domova a ze školy, dříve začali kouřit a pít, tíhli ke gangům mladistvých. Celkový závěr této analýzy orientují autoři do dvou ohnisek, v nichž je podle jejich mínění třeba hledat příčiny všech dalších rozdílů mezi oběma skupinami: biologický stav a podmínky raného dětství.

2. Jací jsou jako muži? Zkoumání obou skupin po patnácti letech ukázalo, že chlapci z původní delikventní skupiny se ubírali zřetelně jinou životní cestou než chlapci ze skupiny nedelikventní. Rozdílly byly vždy v neprospěch bývalých delikventů a netýkaly se pouze trestné činnosti, ale i ostatních významných oblastí života.

Po uplynutí patnácti let nebylo podstatných rozdílů mezi oběma skupinami pokud jde o fyzické zdraví a neurotické poruchy; v původní delikventní skupině bylo však daleko více osob s diagnózou psychopatická či anomální osobnost.

V porovnání s nízkou životní úrovní rodičů se původní sociální status příslušníků obou skupin v průběhu let sice zlepšil, ale zlepšení bylo daleko výraznější u skupiny kontrolní. Dřívější delikventi dosáhli v průměru podstatně nižšího vzdělání a nižší pracovní kvalifikace. Začali pracovat mnohem dříve, byli častěji nezaměstnaní, častěji se živilí pochybným způsobem; jejich výdělky byly v průměru nižší než u kontrolní skupiny a snaha po zlepšení sociálně ekonomického postavení byla u nich menší. Jejich rodiny byly také častěji odkázány na ekonomickou pomoc různých sociálních institucí.

Zřetelné rozdíly byly zaznamenány i v manželských a rodinných vztazích příslušníků obou skupin. Manželství bývalých delikventů byla v průměru méně stabilní, příslušníci této skupiny se ženili brzy, po kratší známosti a častěji šlo o sňatky pod tlakem těhotenství snoubenky. Méně často si brali životní partnerky s dobrým charakterem; ve svém průměru vystřídal větší počet domácností a uzavřeli větší počet nových sňatků. Nižší kvalita rodinných svazků u dřívějších delikventů se postupem času projevila tím, že v jejich skupině bylo zjištěno menší procento těsných, věrých, konstruktivních vztahů mezi manžely navzájem a mezi nimi a jejich dětmi. Pokud jde o počet dětí v rodinách, nebyly mezi skupinami podstatné rozdíly; bývalí delikventi měli však mnohem více dětí nemanželských než kontrolní jedinci. V rodinách, které vytvořili dřívější delikventi, bylo mnohem méně vnitřní soudržnosti. Tato ozvěna nejpodstatnějších rozdílů mezi oběma skupinami z *Unraveling* se tak posunula i do nově založených rodin.

Příslušníci delikventní skupiny trávili daleko častěji svůj volný čas mimo domov. V obou skupinách měla většina osob jen málo osobních přátel; u bývalých delikventů to však často byly osoby trestané nebo se špatnou pověstí. Delikventi měli užší čtenářské zájmy než příslušníci kontrolní skupiny, častěji vyhledávali lehký veseloherní žánr v biografích.

Mnohem větší procento bývalých delikventů bylo v dospělosti nespokojeno se svým životním údělem. Příslušníci obou skupin měli i po 31. roku věku svou tížádnost, plány a cíle; v delikventní skupině bylo však zjištěno větší procento plánů nerealistických. V kontrolní skupině byly mnohem častější životní plány spojené s dalším vzděláním. Autoři nemohli při opakování výzkumu provést psychologické či psychiatrické vyšetření zkoumaných osob; z toho, co bylo patrné v projevech těchto třicetiletých, však usuzují, že téměř polovinu delikventní skupiny by bylo možno charakterizovat určitým infantilismem – totiž takovým stupněm životní zralosti, který neodpovídá dosaženému věku.

Pokud jde o službu v armádě, delikventi do ní častěji vstupovali dobrovolně a v nižším věku, pravděpodobně proto, aby tím dali průchod svým dobrodružným sklonům. Mnohem více delikventů bylo však uznáno neschopnými vojenské služby z psychiatrických důvodů nebo z důvodů morální nezpůsobilosti. Celková doba služby v armádě byla u dřívějších delikventů kratší, jejich výkon služby byl méně uspokojivý a počet difamujících propuštění z armády byl u nich větší.

Důležité jsou údaje o trestné činnosti v průběhu dalšího života zkoumaných chlapců. S několik málo výjimkami pokračovala kontrolní skupina ve své cestě, při níž se nedostávala do střetu se zákonem. Ale také u původní delikventní skupiny došlo později k tomu, že značná část ustala s trestnou činností. Z původních 100% delikventních chlapců bylo ještě kolem 25. roku věku pouze 22,6% jedinců nedelikventních (59,6% souboru se ještě v tomto období dopouštělo vážných přečinů); kolem 31. roku však od trestné činnosti upustila již polovina původních delikventů (48,2%). U zbývajících poloviny, která pokračovala ve svých konfliktech se zákonem, došlo v tomto období k výraznému posunu od dřívější vážnější trestné činnosti k menším deliktům. Pouze třetina (28,9%) původních delikventů se v období od 25. do 31. roku věku dopustila vážných přečinů.

Autoři se pokoušeli zkoumat i vlivy, které na sledovaných delikventech zanechal výkon trestu odnětí svobody, probace (druh podmíněného odsouzení), parole (modifikace našeho podmíněného propuštění) a další úsilí trestné právních institucí. Došli však k závěru, že všechno úsilí těchto institucí o „převýchovu“, „rehabilitaci“ nebo „odstrašení“ se zdá nepatrným před kroky, jež činí matka Příroda a otec Čas. Ze stávajících amerických trestné právních technik považují za účinnou pouze jedinou: „ochranu společnosti“ prostřednictvím relativně krátké izolace pachatele od společnosti a tím znemožnění příležitosti páchat další delikty.

3. Obraz, který podávají Glueckovi o dalších osudech delikventních chlapců, se může zdát dost pesimistický a fatalistický. Jako by to sami cítili, snaží se to vyvážit v poslední, závěrečné části knihy. Z teoretického zobecnění vyvozují svá praktická doporučení. Tato doporučení mají ovšem spíše povahu všeobecného nástinu, naznačení hlavního směru,

jak by bylo možno hledat nápravu. Sami si ovšem uvědomují obtížnost takového snažení. Nepropadávají však odevzdanosti osudu a zdůrazňují možnost a nutnost postupně rozrušit onen bludný kruh, který uvnitř společenského organismu produkuje a reprodukuje kriminalitu.

Z počáteční divergence obou zkoumaných skupin, která pokračovala i po publikaci *Unraveling*, vyvozují především nepodstatnost vlivu obecných sociálních podmínek na genezi trestné činnosti. Kriminogenní vlivy širšího sociálního prostředí jsou podle jejich názoru selektivní: disponovanými jedinci jsou přijímány, dobře sociálně adaptovanými osobami jsou odmítány. Glueckovi znovu v recenzované publikaci opakuji svůj názor na hlavní příčiny trestné činnosti, k němuž dospěli po intenzivní celoživotní práci: trestná činnost je produktem biologického vybavení (make-up) dítěte a rodinného dramatu, které se odehrává především během několika prvních let života a v němž dítě a jeho rodiče hrají hlavní role.

Kriminální recidivu jako nejúpornější formu trestné činnosti pak Glueckovi chápou jako projev nedostatečné životní zralosti osob, u nichž došlo k nežádoucí kombinaci obou základních faktorů: nepříznivého biologického vybavení a nepříznivých podmínek raného dětství. I po dosažení fyzické dospělosti je pro mnoho chronických recidivistů příznačná impulsivnost, nepromyšlené jednání a zmatenost plánů, nerealistické ambice, neschopnost podřídit okamžitá přání vzdálenějším cílům, nemožnost nebo nevěle poučit se ze zkušeností, z trestů a z vězení, neschopnost plnit závazky vyplývající z manželských, rodičovských a zaměstnaneckých vztahů atd.

Věk od 25 do 31 let je rozhodujícím obdobím, v němž se tyto emocionálně nezralí rozdělí na dvě části. Prvá část postupně, opožděně dozraje a majde svou formu víceméně bezkonfliktního soužití se společností. Druhé se to nepodaří a ta potom ztrácí zbytek svých let ve věznicích, v dobročinných ústavech nebo na ulici.

V závěrečné kapitole Glueckovi zdůrazňují, že determinismus v lidském chování znamená fatalismus. Skutečnost, že příroda používá rutinní série událostí a jevů, které směřují k určitému cíli, neznamená, že bychom nemohli do tohoto nám známého řetězu zasáhnout a změnit jej svými profylaktickými a terapeutickými kroky. To koneckonců potvrzuje zdravotnictví dnes a denně. Odborné, vytrvalé a trpělivé úsilí, zaměřené na jednotlivce i skupiny, ukázalo možnost změnit směr, jimž se počaly ubírat osudy ohrožených jedinců. Aniž by popírali význam jiných forem prevence kriminality, kladou Glueckovi hlavní důraz na včasné rozpoznávání ohrožených dětí a na takové preventivní kroky, které by v nich a kolem nich paralyzovaly klíčící semínka budoucí delikvence.

Pokud jde o biologické vybavení dítěte, mají autoři za to, že za daného stavu vědy i společnosti lze sotva mnoho dělat. Zdůrazňují však, že je možno udělat velmi mnoho ve zlepšení rodinného prostředí a vedení dětí

doma i ve škole. K úloze rodiny, školy a institucí pečujících o využití volného času dětí a mládeže pak Glueckovi podávají řadu svých rad a doporučení, které jsou samozřejmě přízpusobeny specifickým americkým podmínkám.

Delinquents and Nondelinquents in Perspective je bezesporu práce, která šíří záběru a hloubkou svého pohledu patří mezi základní díla současné kriminologie.

Miroslav Veverka

C. Wolfgang Müller: Jugend. Soziologische Materialien

Quelle & Meyer, Heidelberg 1968, s. 87

Práce C. W. Müllera je čtvrtým samostatným dílem desetisvazkové řady, nazvané *Gesellschaft und Erziehung*. Řadu zahajuje studie zabývající se problémy výchovy jako společenské vědy, jeden z dalších svazků je věnován organizaci výuky, všechny ostatní jsou pak zaměřeny na sociologickou a ve dvou případech sociálně psychologickou problematiku. Naprostou převahu mají tedy v této řadě sociologické práce.

Autor publikace C. W. Müller se podjal vědeckého úkolu: vybrat z rozsáhlé poválečné — kvalitou i dosahem rozmanité — západo-německé produkce v oblasti sociologie mládeže ty studie, které by jednak ukazovaly sociologickou problematiku mládeže v její šíři a současně i genezi, jednak odhalovaly problémy a nedostatky, na jejichž řešení by se sociologie mládeže v budoucnu měla zaměřit.

Středem zájmu autora je tedy — v souladu s poválečným trendem sociologie mládeže v NSR — především empirický materiál, a to v první řadě tuzemský. Cizím výzkumům, až na některé výjimky (Eisenstadt) téměř výhradně americké provenience, věnuje pozornost jen v případech, které jsou v souladu s jeho autorským záměrem. Jde mu především o to ukázat vazbu západoněmecké sociologie mládeže na sociologii americkou, jednak chce vytypované problémy ukázat v širších souvislostech a podtrhnout tak jejich významnost a konečně s jejich pomocí odhalit mezery v dosavadním bádání v NSR.

Jádrem Müllerovy studie je tedy přehled prací zabývajících se výzkumy mládeže v NSR od konce druhé světové války až po druhou polovinu šedesátých let (zhruba za 16 let poválečného vývoje). Při třídění a zpracování tohoto materiálu uplatňuje chronologický a věcný zřetel, což mu umožňuje shrnout jej do následujících okruhů: první výzkumy po skončení druhé světové války; výzkumy studující mládeže; výzkumy zaměstnané mládeže; výzkumy vesnické mládeže; mládež a volný čas; nápadné chování mládeže; hodnotová orientace mládeže (politická, náboženská a sexuální). Každý z uvedených výzkumů je popsán nejen z hlediska věcného, ale i metodologického. Kritický přístup Müllerův se projevuje především v samém výběru materiálu, dále v kritických poznámkách uváděných na okraj některých výzkumů (především

z hlediska metodologického a věcného) a konečně i v jeho snaze ukázat čtenáři dílčí poznatky, které empirický materiál odhaluje, v globálnějším a širším kontextu současných teoretických diskusí o mládeži vůbec jako předmětu sociologického bádání. Tak se k předcházejícím okruhům problémů připojují další kapitoly řešící základní teoretické otázky, jimiž se Müller dostává nad pouhou presentaci zjištěných holých faktů.

V této souvislosti věnuje především pozornost ujasnění pojmu mládež. Ukazuje rozdílnost přístupu různých sociologů a akcentuje ty výzkumy, které odmítají přistupovat k mládeži nediferencovaně (viz např. Schelský). Další kapitola je věnována subkultuře mládeže. Zde využívá především amerických výzkumů a konfrontuje je s německými diskusemi o subkultuře. Zdůrazňuje, že američtí autoři, na rozdíl od západoněmeckých, jsou si vědomi toho, že u analyzovaného jevu „subkultura“ se jedná o specifický vrstvý jev. Německé sociologii vytýká, že se těmito problémy zabývá příliš všeobecně (Tenbruck) z obavy, že by interpretace vrstvé specifiky subkultury mladistvých mohla oživit diskuse o třídním uvědomění a situaci. Třetí teoretická kapitola je věnována pozicím a rolím mládeže, s opětným důrazem na vrstvě specifický charakter mládeže.

Studii uzavírá Müller kapitolou, kterou chce podtrhnout nutnost zařazovat dílčí poznatky zprostředkované empirickým bádáním do širších teoretických souvislostí a v níž konfrontuje především pojetí Schelského a Tenbrucka, na nichž ukazuje odlišnost dvou základních přístupů v západoněmecké sociologii mládeže.

Závěrem tedy můžeme konstatovat, že Müllerova studie splnila nejen základní úkol, který má řada *Erziehung und Gesellschaft* plnit, tj. podat přehled originálních studií příslušného vědního oboru spolu s jejich charakteristikou a tak zprostředkovat čtenáři pohled na stav bádání i jeho další výhledy, ale v mnoha směrech jej ku prospěchu věci překročila právě tím, že nezůstala jen u tohoto přehledu, u interpretace „holých faktů“.

Pro našeho čtenáře má Müllerova publikace především informativní význam o stavu výzkumné práce v oblasti sociologie mládeže, a to jak z věcného tak metodologického hlediska. Pozornému čtenáři neunikne přitom společenské pozadí řešených otázek (Müller na ně nejednou sám poukazuje a je si také plně vědom společenské podmíněnosti jak při volbě zkoumaných problémů, tak i při jejich řešení), ani rozpory, které prezentovaný materiál vyjevuje a které avizují vnitřní problémy kapitalistické společnosti.

Eliška Nováková

VIII. politologický kongres IPSA

Ve dnech 30. 8.—5. 9. 1970 se v Mnichově konal VIII. kongres Mezinárodní asociace politických věd (International Political Science Association — IPSA). Zúčastnili se ho politologové ze 47 států. Celkem (podle oficiálních seznamů) bylo přítomno 753 vědeckých pracovníků a studentů. Více než tři delegáty vyslalo 26 zemí, z toho nejvíce USA — 200, tj. 26,5 %, NSR — 100, tj. 13 %. Delegáti z Francie tvořili 10,3 % účastníků, z Velké Británie 7,4 % účastníků. Z těchto čtyř kapitalistických zemí se zúčastnilo kongresu 57,2 % delegátů. Ze všech kapitalistických zemí to bylo 648 delegátů, tj. 88,2 %, z rozvojových zemí 42 delegátů, tj. 5,6 % a ze socialistických 45 delegátů, tj. 5,9 %.

Poradí socialistických států podle počtu delegátů:

1. SSSR	20
2. Polsko	7
3. Rumunsko	5
4. ČSSR	4
5. Jugoslávie	4
6. Bulharsko	3
7. Maďarsko	2

Údaj pro Československo je přesný, z ostatních zemí se zúčastnili i delegáti neuvedení v oficiálních seznamech.*

Z kapitalistického světa se zúčastnilo kongresu 19 států, z rozvojové oblasti 21 států, ze socialistického systému 7 států. Z Evropy to bylo celkem 22 států, z Afriky 7, z Asie 8, z Jižní Ameriky 4, ze Severní Ameriky 2, z Blízkého a Středního východu 4, z Austrálie 1.

Vyšší účast měly z neevropských států: Argentina (7), Brazílie (5), Japonsko (9), Indie (4), Izrael (7), Turecko (6), Ghana (3). Z většiny neevropských zemí to byli 1–2 delegáti.

Tyto údaje se podstatně neliší od počtu a struktury účastníků VII. kongresu v Bruselu (1967), i když došlo k určité změně v účasti rozvojových zemí.

Velký význam má statistická analýza vědeckých sdělení. V roce 1967 bylo předloženo 100 vědeckých sdělení. V r. 1970 se očekávalo 150–160 zpráv, skutečný počet však byl 201.

* Po vysazení článku jsme dostali z Bruselu další zpřesňující údaje. Vyjímáme z nich některé nejdůležitější: Celkový počet účastníků dosáhl 916 osob z 41 zemí. Celkem bylo předloženo 257 zpráv. Ze socialistických zemí bylo na kongresu přítomno:

1. SSSR	20
2. Jugoslávie	15
3. Polsko	10
4. Bulharsko	7

Z toho bylo 191 titulů technicky zajištěno. Protože však před 1. červnem 1970 došlo pouze 14 titulů (s 366 stranami) a zbytek po tomto datu, nebylo možno zajistit dostatečnou připravenost delegátů pro průběh jednání, což bylo několikrát výslovně kritizováno.

Dokladem velké kvantitativní převahy ne-socialistických delegací v této oblasti je fakt, že samotné USA předložily v sekcích 11 a v setkáních odborníků 55 příspěvků, tj. celkem 6 (proti 25 podchyceným v r. 1967), což je 32 %. Ze socialistických zemí byla předložena 4 sdělení v sekcích a 6 na setkáních odborníků, tj. celkem 10, tj. 4,9 %. Ze socialistických zemí byl ovšem předložen určitý počet příspěvků, které byly rozdávány až během kongresu a které nejsou v tomto přehledu zachyceny.

Pokud jde o generální zpravodaje v sekcích, byl z USA, SSSR, Belgie a Norska jeden zpravodaj. Ze socialistických zemí předložil 2 příspěvky Sovětský svaz a 2 Jugoslávie.

Pokud jde o organizátory setkání odborníků, byli tři z USA, Francie a NSR, dva z Belgie a jeden z Polska, Kanady, Velké Británie, Švýcarska a Ugandy. Československo tu předložilo 3 referáty, Polsko dva a Jugoslávie jeden.

Celkem bylo (oficiálně) organizováno 19 sezení, kromě některých neformálních, ad hoc a specializovaných setkání.

Statistické údaje o počtu a struktuře delegátů a příspěvků ukazují na značnou kvantitativní převahu delegátů a příspěvků z USA a poměrně velmi malý kvantitativní podíl delegátů a příspěvků ze socialistických zemí. Potěšitelné je čestné zastoupení Československa na setkáních odborníků (*Současné trendy politické teorie, Mezinárodní vztahy, Modernizace politického systému*).

Na rozdíl od předchozích kongresů byla věnována větší organizační i technická pozornost setkání odborníků (např. materiály byly poprvé oficiálně distribuovány). Tím se v jisté míře snížila váha plenárních zasedání a jejich výjimečná pozice. Jistá nekonceptnost se promítá ve výběru témat. Teprve po zásahu byl např. na pořad sekce zařazen bod týkající se komparace významu Hegelovy

5. Rumunsko	5
6. ČSSR	4
7. Maďarsko	4

Podobně upravil sekretariát kongresu konečný počet účastníků z kapitalistických zemí: USA na 260, NSR 113, Francie 80, Velká Británie 54, Belgie 44, Nizozemí 35, Itálie 34, Kanada 29, Švýcarsko 27, Norsko 26, Švédsko 26, Finsko 12, Dánsko 11, Turecko 9, Španělsko 8 atd.

a Leninovy politické teorie. Jinak byla zařazena tématá, odrážející západní preferenční hlediska (*Kvantitativní a matematické metody v politické vědě, Církev jako politická instituce, Modely a metody komparačních výzkumů výstavby států*). Pro marxistické politology byla velmi zajímavá sekce kvantitativních metod, reflektující významné trendy v rozvoji světové politologie. Další dvě sekce se prosadily díky tradičním nemarxistickým orientacím (komparace, význam církve). Z kvantitativního hlediska dominovala sekce *Církev jako politická instituce* s 29 příspěvky, v dalších sekcích se pohyboval počet příspěvků kolem 10.

Výběr témat v setkáních odborníků byl poměrně komplexní. Zahrnul oblasti nejobecnější teorie, významnou rovinu politických rozhodovatelů (výběru a reálných funkcí), analýzu místní politiky, procesy řízení a participace (i když ilustrativně), výzkum mezinárodních vztahů na obecné i specifické (integrace) úrovni, včetně politického soutěžení a politické modernizace. Některá témata jsou již tradiční (např. volební chování, mládež a politika, finančníctví a politika), jiná jsou zařazena nově a také s odlišným objektivním dosahem.

Velmi pozitivně je třeba hodnotit výměnu názorů o aktuálních problémech politické teorie, nevyjasněný zůstává zatím např. dosah tématu biologie a politika. Je totiž otázkou, zda zařazení nevyzdvihuje náhodně tento méně významný aspekt či zda jde o odraz nového nástupu biologické školy v politologii.

Kvalitativně určující význam měly tři vědecké sekce: Vývoj politické teorie: *Hegel—Lenin, Současné tendence v politické teorii* a *Kvantitativní a kvalitativní metody v politické teorii*. K nim se pak řadí sekce *Teorie mezinárodních vztahů, Politická modernizace, Mládež a politika* (popřípadě *Analýza rozhodovacích elit*). Charakteristika jednání v těchto sekcích může také nejspíše postihnout základní typické trendy, projevuující se v celém kongresovém jednání a v jeho ovzduší.

Tento základní celkový trend je poznamenán nezávisle na sobě přiznávanou krizí politologie ze strany G. Almonda a D. Eastona. Je příznačné, že oba reprezentují americkou politologii. Jde totiž především o krizi americké politologie, jak zdůraznila řada delegátů z evropských a socialistických zemí. Tato krize souvisí s obavami z rostoucí abstraktnosti vědecké explanace, z růstu „autonomizace“ vědního výzkumu, z jednostranné preference základního výzkumu, z omezenosti behaviorálního a obecně systémového (tj. pouze formálního, antidialektického) přístupu atd. Jde o konflikty vznikající mezi „čistou“, akademickou, pluralitní, jednostrannou, „antideologickou“ a „antipolitickou“ politologií a dosahem praxe, jejich konfliktů, jak se naléhavě připomínají zejména v USA i jinde.

Easton, podobně jako před ním Almond, „kajicně“ konstatuje, že žádná věda nemůže být nehodnotící, neangažovaná, že musí diferencovat podstatné roviny ve skutečnosti i ve vědeckých teoriích. Jak ukázal i sociologický kongres ve Varně, „osvojují“ si ně-

kteří vědci některá „marxistická“ východiska, jako je monistický přístup, pokoušejí se objektivisticky interpretovat základní marxistické kategorie (partijnost, konkrétní všeobecnost apod.). Vzniká tak rozpor mezi akademickou, objektivistickou tendencí a reálným, objektivním, ideologickým a politickým dosahem. Zvláště silné jsou tyto snahy o objektivistickou interpretaci marxismu v severských zemích.

Easton, který ztotožňuje ve značné míře vývoj politologie s vývojem své vlastní koncepce, navrhuje v souladu se svou základní filosofickou orientací východisko pragmatické. Návrat k ideologickým a politickým rozměrům politologie (tj. k hodnocení apod.) považuje za taktický, dočasný, vynucený prohlubováním politických konfliktů. Nemá ovlivnit jednostranný důraz na základní výzkum, i když je Easton přesvědčen, že mezi výzkumem a praxí neexistují automatismy. Jakmile bude dosaženo účelnější „rovnováhy“ teorie a praxe, slibuje politologům opět návrat k neangažovanému zkoumání.

Neuvědomuje si tedy pravou povahu a dosah krize americké formální školy, která ani v systémové metodologii nepřekonává svá základní omezení, zvláště deweyovsko-pragmatické pojetí praxe.

Pro stav v politologii je příznačné, že v ofenzivním smyslu zůstala nevyužita skutečnost, že se kongres konal na půdě státu, k jehož kulturním tradicím patří významná klasická (dialekticko-idealistická i materialistická) filosofie. Fakt, že západoněmecká politologie této příležitosti naprosto (i v čistě kvantitativním smyslu) nevyužila, dokládá její trvající závislost na importovaném anglosaském liberalismu a pragmatismu. Někteří delegáti (mj. i československý) ovšem na tuto skutečnost poukazovali.

V jisté míře a spíše nepřímo ovlivnilo tuto situaci jednání v sekci *Hegel a Lenin*. Kdyby bylo tohoto jednání využito cílevědoměji, mohlo být jednoznačněji naznačeno východisko z americké krize světové politologie a ořesena kvantitativní dominance americké politologie.

Jednání ovlivnil i určitý rozdíl mezi úrovní písemných podkladů a ústních komentářů a s nimi spjatých diskusí a polemik. Zatímco některé písemné příspěvky jsou inspirativní, jejich výklad autory i diskuse a polemiky, které vyvolaly, tuto inspirativnost někdy postrádaly a dokonce vedly k dezinterpretacím. Navíc je nutné poukázat na fakt inertních monologů vedených na jedné straně buržoazními politology a politology ze socialistických zemí.

V sekci Lenin a Hegel vystoupili socialističtí politologové a politologové ze zemí skandinávských, USA a NSR. Profesor Čchikvadze, jako hlavní zpravodaj, přednesl referát o významu Lenina pro moderní politické myšlení, zvláště pro vypracování politické strategie a taktiky dělnického hnutí. Na tuto linii navázal Lebedev (*Leninovy ideje o socialistické demokracii a současná evoluce*) i Bibič (Jugoslávie), který zdůraznil ideu o nutnosti intenzivnějšího zkoumání „černé skříňky“ po-

litického systému v marxismu (*Vztah občanské společnosti a státu u Hegela a Marxe*). Delegáti z Bulharska reagovali na některé podněty z diskuse a věnovali se spíše právním aspektům fungování politického systému v socialistické revoluci a v současném Bulharsku.

Dva delegáti ze skandinávských zemí se pokusili o objektivistickou interpretaci některých marxistických pojmů. Jejich akademická objektivnost a interpretace dialektiky v podstatě z nedialektických pozic vyvolává však vážné zkratky, jsou např. vedeny povrchní analogie mezi funkcionální strukturou některých politických institucí u Hegela a u Lenina (ztotožnění funkcí Hegelova monarchy a Leninovy proletářské strany). I když byl autor této téze inspirován sympatickou snahou ukázat na abstraktní úrovni společné monistické filosofické východisko obou myslitelů, ilustroval tuto ideu velmi nedostatečným a povrchním způsobem. Srovnání bylo právem ironizováno, a to nejen socialistickými delegáty.

Do popředí se nedostala komparace Hegela a Lenina mezi jiným i proto, že jednání byla časově oddělena. V diskusi o Hegelovi vyvolal někteří západní politologové povrchní polemiku, oživující staré spory o skutečném politickém profilu Hegela (liberál kontra konzervativce). K hlubšímu ujasnění tohoto sporu na kongresu nedošlo.

Zhodnotit význam dalších sekcí a jejich případný dosah pro základní trendy diskuse na kongresu bude možné teprve po důkladném zhodnocení a analýze písemných materiálů, vzhledem k tomu, že čtyřlenná delegace nemohla zachytit bezprostřední průběh diskuse v dalších sekcích. Jak však naznačuje i diskuse v sekci kvantitativních metod, také zde se v jisté míře objevily problémy metodologické, zejména význam hodnocení u experimentátora, význam momentu relevance výzkumů, analýzy apologetického a řídicího užití závěrů sociální vědy v politické praxi a další.

*

Kongresu se zúčastnila tříčlenná oficiální delegace z Československa, mimo ní pak další vědecký pracovník; písemně byl zaslán jeden příspěvek. Příspěvek *Monistická politologie* byl přednesen v sekci teorie politiky (Formánek), *Kvantitativní metody v politologii* v sekci kvantitativních metod (Charvát, Soukup, Kučera), jeden referát byl předložen v sekci mezinárodních vztahů (Soják) a jeden v sekci *Modernizace politického systému* (Rohan).

Příspěvek M. Formánka byl p. Bernardem jako organizátorem setkání velmi příznivě uveden mezi jiným i proto, že umožňoval konfrontaci marxistických a nemarxistických stanovisek. V diskusi vystoupil prof. Bibič, který v podobě dotazu víceméně formuloval vlastní stanovisko k problému monistické interpretace a k hodnocení významu některých Pašičových tezí. Konfrontace nebyla záměrně vyhrocena na konflikt. S velkou podporou a zájmem se setkal příspěvek čs. politologů u organizátora sekce kvantitativních metod

K. Deutsche a také v plénu sekce. Podle informací ze sekce *Teorie mezinárodních vztahů* byla komunikace ztěžována dominancí tzv. linkage theory (ploše popisující vazby vnitřní a vnější politiky) a nemožností zasvěceného dialogu mezi marxisty a nemarxisty. V sekci se pozitivně projevil spolupráce V. Sojáka a L. Pastusiaka.

Československá delegace předložila podnětné referáty v rozhodujících sekcích a prokázala nesporně světovou úroveň naší politologie. Její účast je ovšem nutno hodnotit střízlivě, pokud jde o možnosti ovlivnit průběh jednání. Povaha československé účasti a také účasti z dalších socialistických zemí odpovídá dosažené úrovni institucionalizace, nikoli však jejím potenciálním možnostem. Až dosud se na světových kongresech nepodařilo přejít do výraznější ofenzivy, i když určitým startem byla úroveň jednání v sekci Hegel a Lenin.

Československá společnost pro politickou vědu by měla urychleně vyřešit své vnitřní problémy, aby mohla zajistit včasnou a hlubokou přípravu příštího zahraničního vystoupení naší vědy i další formy (mimokongresových) komunikací s řadou národních asociací, zvláště ze socialistických zemí. Přispěla by tím i k plnění svého poslání spoluorganizátorky rozvoje československé politologie a jejích sociálně politických funkcí.

Miloslav Formánek

Marx, Engels, Lenin a moderní sociologie

Pod tímto názvem uspořádala sekce sociologie České socialistické akademie ve spolupráci s ČSAV jednodenní seminář, který si položil za cíl vzpomenout 100. výročí narození V. I. Lenina, 150. výročí narození B. Engelse a 50. výročí založení KSČ seriózním zamyšlením nad pracemi klasiků s cílem ukázat, že jejich vědecký přístup k řešení společenských jevů neztratil dodnes na své aktuálnosti. Referenti i diskutující pozitivními argumenty a citací děl klasiků vyvrátili v uplynulé době často šířené názory, že moderní společnost je již natolik novou realitou, že teoretické koncepce marxismu, vypracované před sto a více lety, nemohou být teoretickým návodem pro analýzu současných sociálních problémů. Referenti se snažili ukázat, že skutečně vědecké poznatky jsou eo ipso i moderní a že mechanické uplatňování faktorů času prozrazuje značnou naivitu a nevědeckost odpůrců marxismu. Třídní analýza je i v moderní společnosti jedinou cestou jak dospět k vědeckému obrazu této společnosti a jakékoli „moderní“ teze o tom, že mohutný rozmach techniky automaticky přeměnil tvář soudobé společnosti a vytvořil bezrozdílnou masu zaměstnanců či občanů „blahobytné společnosti“, jsou vyvráceny každodenní praxí moderních kapitalistických zemí. Jejich statistiky uvádějí například extrémní nezaměstnaných na jednom pólu a oligarchických skupin vlastníků na druhém, příjmovou diferenciaci, která je sama kritikou teorií o blahobytu všech občanů; publicistika musí dále zaznamenávat masové srážky různých skupin v zemi, utla-

čovaných s utlačovateli, barevných s bílými atd.

Na semináři byly předneseny tyto referáty:

1. Princip stranickosti v sociologii z hlediska prací klasiků marxismu-leninismu — doc. dr. Karel Rychtařík, CSc.
2. Vztah filosofie a sociologie — doc. dr. Karel Kára, CSc.
3. Zamyšlení nad výročími V. I. Lenina a B. Engelse z aspektu moderní sociologie — dr. Alexander Fazík, CSc.
4. Lenin o řízení a vedení lidí — prof. dr. Jaroslav Kohout, CSc.
5. Lenin a kultura — dr. Marie Huláková, CSc.

Se zajímavými příspěvky vystoupili prof. dr. Vladimír Čech, CSc., vedoucí katedry řízení a ekonomiky VŠSE z Plzně, a doc. dr. Martin Katriak, CSc., zástupce řed. Sociologického ústavu SAV, Bratislava. Řada účastníků předložila své příspěvky písemně. Za úspěch lze považovat i skutečnost, že sborník ze semináře vyjde ve velmi krátké době — v únoru 1971.

Závěrem bylo konstatováno, že cílem sekce sociologie České socialistické akademie je pomoc při nápravě chyb, k nimž došlo v uplynulých letech. Lze toho dosáhnout cestou seriózní analýzy a pozitivní práce na rozvoji a řešení těch otázek, které jsou neaktuálnější z hlediska úkolů vytyčených stranou před naší společností. Proto nepůjde o záplavu akcí bez ohledu na jejich teoretickou úroveň a kvalitu přípravy. Rozhodujícím principem práce sekce bude co nejvyšší politická i teoretická náročnost. Dalším úkolem sekce byla spolupráce na přípravě celostátního semináře „Komplexní socialistická racionalizace“, po němž sekce uspořádá seminář konkretizující úkoly sociologů v sociálním plánování, tak významném pro rozvoj naší ekonomiky i celé společnosti.

Jaroslav Kohout

Volný čas ve světle sociologického kongresu ve Varně

Tematika volného času byla na VII. světovém sociologickém kongresu předmětem celé řady referátů, a to nejenom v sekci sociologie volného času. Do jisté míry se jí zabývaly další příspěvky, přednesené v jiných sekcích. Je to docela pochopitelné: tento fakt odráží koherenci sociální reality a ukazuje, že obvyklé dělitko mezi jednotlivými sociálními disciplínami nelze vždy striktně dodržet.

Chceme-li podat přehled problematiky volného času v prizmátu příspěvků zaslanych sociologickému kongresu ve Varně, nemůžeme ovšem čtenáři předložit sumu všech referátů: nedovoluje nám to rozsah této stati. Musíme se proto dopustit vědomé redukce a zaměřit se pouze na ty příspěvky, které volný čas speciálně analyzují; z těch pak vybrat pouze nejreprezentativnější. Neuvádíme referáty československé, které jsou či budou v brzké době běžně dosažitelné. Předkládáme referáty utříděné podle problémových okruhů, kterými se zabývají. Celkově lze říci,

že přístup k problematice volného času je v zásadě dvojitý:

- a) *obecnější*: autoři hovoří o teorii volného času, o jejích možnostech, o vztazích teorie k obecně sociologickým problémům, o způsobech, kterými je tematika volného času analyzována v určité zemi apod.;
- b) *speciálnější*: autoři předkládají výsledky dílčích empirických výzkumů, rozebírají různé druhy aktivit ve volném čase, zabývají se vztahem volného času a některých socioprofesionálních skupin nebo problematikou časových snímků apod.

Je ovšem samozřejmé, že obě skupiny jsou pouze ideálními póly, kterým se konkrétní obsah referátů více či méně přibližuje. Naznačené klasifikace však s výhradami použijeme, protože podle našeho názoru umožní přehlednější třídění jinak dosti disparátního materiálu.

Věnujeme-li se nejprve *obecněji* orientovaným statím, lze říci, že tato skupina obsahuje referáty zaměřené:

1. na analýzu obecné teorie volného času,
2. na rozbor metodiky časového snímku, který je důležitý nejen pro sociologii volného času, ale i pro řešení obecně sociologické problematiky a pro hodnocení životního stylu,
3. na přístupy, školy a směry, které se volným časem zabývají v určité zemi.

Ad 1.

Referáty z oblasti sovětské sociologie volného času jsou charakterizovány hledáním nejobecnější teorie volného času a pokusy o jeho definování. Opakovaně je analyzována nutnost teorie volného času jako základu pro empirické výzkumy z této oblasti. Autoři zdůrazňují i možnosti socialistického státu při plánování a racionálním řízení této sféry.

L. E. Minc (SSSR) se v článku *Problémy pracovního, mimopracovního a volného času v současných podmínkách vědeckotechnické revoluce* snaží o zasazení problematiky volného času do nejobecnějšího rámce teorie vědeckotechnické revoluce. Autor rozebírá konkrétní výzkum prováděný formou snímků pracovní doby a volného času a ukazuje, že podmínky socialistického státu umožňují plánování nejen národního hospodářství, ale i procesů jiných (např. regulaci racionálního využívání volného času).

Stat G. E. Zborovského (SSSR) *Problémy sociologie teorie volného času*, je zaměřena na zdůraznění nutnosti teorie volného času pro praktické empirické výzkumy. Autor poukazuje na palčivý nedostatek rozvinutí této teorie. Zdůrazňuje nutnost kvalitativního rozboru volného času a soudí, že tento přístup bude umožněn spoluprací se sociology, kteří studují kulturu, masovou komunikaci, výchovu atd. Upozorňuje na důležitost prognóz v této oblasti a na možnosti socialistického plánování i regulace zájmů v rámci socialistického životního stylu.

Artemov, Kutjev a Patrušev (SSSR) se v referátu *Volný čas; problémy a perspek-*

tiny pokoušejí o definici a vymezení volného času; formulují negativní definici, vypočítávají, co volný čas není: není prací, úkonem v domácnosti a jinou nutnou činností. Volný čas chápou jako sféru harmonického rozvoje osobnosti. Požadují jeho rozbor po stránce kvantitativní a kvalitativní (racionalizace jeho využívání) a ukazují, že vzrůst a zvýšení významu volného času pro člověka je možno dosáhnout redukcí pracovní doby, omezením času věnovaného na domácí práce a harmonizací aktivit individua. I oni se zmiňují o tom, že řešení problematiky volného času má vyústit v plánované řízení této sféry. Plánovanými zásahy v širším měřítku — v oblasti kultury — se mimo jiné zabývá A. Kloskowská (Polsko) v referátu *Kvalitativní a kvantitativní faktory v kulturním plánování a vývoji*. Rozpracovává problematiku kvalitativních aspektů kultury, hledá adekvátní indikátory k určování tendencí kulturního vývoje.

J. Dumazedier (Francie) ve svých *Hypotézách o postindustriální společnosti a o volném čase* tvrdí, že přechod z industriální do postindustriální společnosti je provázen dvojí kulturní změnou:

- a) přeměnou vědecko-technickou,
- b) přeměnou etickou a estetickou.

Volný čas v postindustriální společnosti hodnotí ze tří aspektů:

1. ekonomického: volný čas je orientován ke konzumci jedince pro sebe sama,
2. sociálního: volný čas reprezentuje nové sociální právo individua, jež disponuje časem pro vlastní uspokojení,
3. kulturního: volný čas je systém řady hodnot, které se realizují činnostmi oddechu, zábavy a sebevyjádření.

M. F. Lanfantová (Francie) se ve statí *Je teorie volného času možná? zamýšlí nad strukturou teorie volného času*. Sociologie volného času nenabízí logicky propojené vědomosti a údaje. Je tedy skutečnou vědeckou teorií? Neexistuje přece celek výsledků v podobě souvislého modelu. Bibliografie prací z oblasti volného času nabízí velké množství heterogenních údajů, získaných z oblasti mládeže, rodiny a kultury. Je možno rekonstruovat volný čas na základě těchto údajů? Tuto rekonstrukci provádíme proto, že chceme mít teorii volného času na rozdíl od teorie práce. V této snaze se manifestuje intence postavit proti společnosti založené na ekonomických mechanismech společnost založenou na právech individua; tento projekt je podle názoru autorky projektem ideologickým. Pro pochopení role sociologie volného času bychom se měli zabývat historií této disciplíny a klasickou dobou, kdy byl volný čas zahrnut do ekonomických analýz práce. Autorka odmítá chápání volného času jako sféry, která má účel sama o sobě.

I Spaventa de Novellis (Itálie) v referátu *Volný čas a společenská realita* konstatuje značné obtíže při obecném definování předmětu a při vytváření systematické teorie. Při studiu volného času chce analyzovat chování homogenních skupin, které mají být pozorová-

vány ve svém prostředí a ve vztahu ke svému prostředí; tato analýza ukáže, jak je volný čas prožíván. Konkrétní rozborů i teoretické závěry by měly vyústit v návod k pozitivnímu využívání volného času. Autor však nedoporučuje přímé zásahy do sféry volného času, protože by se mohla pak stát dalším pramenem alienace.

Ad 2.

Zahari Staikov (Bulharsko) ve statí *Časový snímek jako základ spojení, makrosociologie a mikrosociologie* zdůrazňuje nutnost překlenutí hiátu, který vznikl mezi těmito dvěma sociologickými přístupy. Prvním krokem zprostředkování kontaktu mezi makrosociologií a mikrosociologií (a též mezi empirickou a teoretickou sociologií) by mělo být podle autora vytvoření vědecké sociologické teorie, která by zahrnovala všechny sociální fenomény, všechny úrovně sociálního života a stupně sociálního zkoumání. Tato koncepce by měla být vyjádřena v základních kategoriích, které by byly srovnatelné s fyzikálními pojmy času, prostoru, hmoty a energie. Staikov dotvrzuje svůj fyzikalistický přístup postulováním termínů sociální čas, sociální prostor, sociální hmota a sociální energie. Časový rozpočet by měl být možností pro operacionalizaci těchto kategorií, které jsou podle autora základem integrace všech věd. Tím by mohlo dojít k překlenutí propasti nejen mezi makrosociologií a mikrosociologií, ale i mezi sociologií, fyzikou a biologii. Staikovův referát lze tedy chápat i jako příspěvek obecné sociologický; zařazujeme ho do této statí pro zdůraznění centrálního významu časového rozpočtu, tedy metodiky, která je v sociologii volného času velmi rozšířena.

V. D. Patrušev (SSSR) ve statí *Souhrnná časová bilance země (ekonomické oblasti) a její role v socioekonomickém plánování* charakterizuje časový rozpočet různých skupin obyvatelstva podle toho, jak je ovlivněn životními podmínkami, socioekonomickými změnami apod. Souhrnnou časovou bilanci rozumí rozdělení celkového množství výdajů času na všechny aktivity prováděné všemi skupinami obyvatelstva. (Přitom nechápe čas pouze jako sféru pro rozvoj člověka, ale i jako určitou formu národního bohatství.) Objekty, pro něž je účelné tyto souhrnné časové bilance sestavovat, jsou podle Patruševa město, venkov, ekonomická oblast a společnost jako celek; mají pevný, propojený souhrn ekonomické, administrativní a kulturní sféry, které slouží uspokojení základních potřeb lidí. Patrušev vidí v souhrnných časových rozpočtech jednu z možných cest plánovaného řízení určitých sociálně ekonomických procesů a účinnějšího ovlivňování způsobu života obyvatelstva. Jejich vypracování vyžaduje přechod od výzkumů časového rozpočtu určitých skupin obyvatelstva k organizaci výzkumů, které by na základě reprezentativních vzorků zahrnovaly všechny skupiny obyvatelstva.

Referát Güntera Manze (NDR) *Socialistický způsob života a časový rozpočet populace* se zabývá převážně problematikou životního stylu; probíráme jej na tomto místě z po-

dobného důvodu jako staf Zahari Staikova. Manz totiž tvrdí, že všestranný a harmonický vývoj socialistického člověka by měl být zkoumán z hlediska časového snímku jedince v pracovní i mimopracovní době. Analýza by měla být prováděna v souvislosti s teorií vědeckotechnické revoluce, s pracovním procesem, trendem zvyšování kvalifikace apod. Autor předpokládá budoucí změnu vztahu mezi pracovní a mimopracovní dobou a přisuzuje mimopracovní době významnou úlohu: využití času na vzdělávání, kvalifikaci, tvůrčí umění a sport se stane důležitým pramenem vývoje v individuální a sociální produkci.

Ad 3.

Analýze přístupů, škol a směrů, které se zabývají volným časem, se věnují autoři z Polska, NSR a Anglie.

K. Żygulski (Polsko) v referátu *Tendence sociologie volného času v Polsku* naznačuje značnou rozptýlenost výzkumů a nedostatky v oblasti čistě teoretické i praktické. Potřeby sociologického bádání v oblasti volného času jsou spojeny s těmito hlavními společenskými jevy: industrializací, urbanizací země, organizací rekreace a rozvojem sítě prostředků masové komunikace. Autor uvádí čtyři hlavní tendence sociologických specializací v jejich vztahu k praxi:

1. pedagogickou (související se sociologií výchovy a s pedagogikou; hlavním předmětem zájmu je volný čas mládeže),
2. ideově politickou (související se sociologií politiky; zájem o volný čas pracujících),
3. kulturní (související se sociologií kultury; volný čas je chápán jako aspekt života různých sociálních skupin),
4. praktickou (související se sociologií, ekonomikou, plánováním a organizací odpočinku).

Kromě těchto tendencí se Żygulski zmiňuje i o mezinárodních výzkumech volného času, kterých se polské týmy zúčastňují.

M. Prosenec (NSR) ve statí *Volný čas v NSR; teorie a realita* podává přehled orientací zaměřených na volný čas. Sociologické přístupy v NSR klasifikuje jako buď převážně hegeliansko-marxistické, nebo pozitivistické. Poukazuje na to, že dialekticky orientovaná frankfurtská škola (Habermas, Adorno) charakterizuje volný čas jako reziduální kategorii práce v termínech „konzum, odcizení, depersonalizace, lež, která byla vmanipulována do lidského života“ a že antropologická škola (Plesner, Gehlen, Schelsky) se v mnohém s tímto trendem kryje. Uvnitř pozitivistického směru existují též různá pojetí a některé neopozitivistické orientace se dokonce zaměřují na kritiku čistého pozitivismu. Prosenec tedy ukazuje značnou rozříštěnost v pojetí volného času i rozdílné přístupy ke konkrétním empirickým výzkumům.

S. R. Parker (Anglie) v referátu nazvaném *Trendy v sociologii volného času ve Velké Británii* ukazuje, že sociologie volného času v jeho zemi se zaměřuje jak na šetření v rovině národní (BTA — Keele, Government Social Survey), tak i na mezinárodní komparace. Uvádí nejdůležitější představitele tohoto

sociologického směru a významné publikace z tohoto oboru. (Pro nedostatek místa se nezabýváme výčtem podrobněji a zájemce odkazujeme na příslušný referát.) Parker charakterizuje úroveň přístupu k problematice sociologie volného času v Anglii takto: deskriptivní, previzní, komparativní, analytické a teoretické.

* * *

Od obecnějších pohledů na problematiku volného času přejdeme k poněkud *speciálnějším* tematickým okruhům, které nám z předložených referátů vyplynuly:

1. vztah práce a volného času,
2. volný čas a mládež,
3. volný čas a urbanizace,
4. fyzické aktivity ve volném čase,
5. ostatní.

Autoři jednak prezentují některé úvahy a hypotézy chystaných výzkumů, jednak přináší konkrétní výsledky. (Upozorňujeme, že uvedená kategorizace referátů je velice hrubá a slouží víceméně pro naši základní orientaci.)

Ad 1.

Hacker Sally (USA) uvádí v referátu *Dimenze práce a volného času* některé zajímavé hypotézy z připravovaného výzkumu o vztahu práce a volného času. Výchozí hypotézou je tvrzení o podobnosti pracovního chování a chování ve volném čase. Pro její ověření bude použita sekundární analýza výzkumných dat z předešlých výzkumů i z tohoto připravovaného výzkumu. (Jde o výzkum mladých žen, učitelek.) Empirický vztah práce a volného času může být brán jako index integrace a stability rozličných rolí.

Obdobné tematické v poněkud obecnějším kontextu se věnuje i další americký sociolog H. L. Wilensky (*Práce, kariéra a životní styl*). Prezentuje výsledky výzkumu, který se zabýval vztahem mezi pracovní rolí, vzorem kariéry a stylem volného času.

Ad 2.

Problematikou volného času a mládeže se v našem přehledu zabývají rumunští sociologové A. Bejan (*Vztah mezi statickými a dynamickými strukturami ve volném čase mládeže*) a O. Badina (*Mládež, technika, kultura*), z dalších pak R. Aaltová z Finska (*Cíl mládežnických organizací a přání mladých lidí v oblasti mládežnické práce*).

Bejan sleduje v analýze statických a dynamických činností mládeže jejich vzájemnou příbuznost, a to jak v prostředí venkovském, tak městském. Rozebírá příčiny, které ovlivňují a umožňují tuto příbuznost.

Badinova práce je úvahou o nezbytnosti překonání úzké specializace, kterou s sebou přináší moderní věda a technika, je široce pojatým programem humanistické výchovy.

R. Aaltová zkoumá zase několik desítek finských mládežnických organizací. Zjišťuje mimo jiné, že největší důležitost přikládají mladí lidé stabilitě vlastní ekonomické základny a většímu množství informací. Pro

mladé dělníky je nejdůležitější zvýšení integrace mezi mládeží a dospělými, otevření komunikačních kanálů mezi těmito skupinami.

Ad 3.

M. Bassand (Švýcarsko) poukazuje ve svém příspěvku *Urbanizace a volný čas* na těsnou souvislost mezi volným časem a konceptem urbanizace. (Bohužel se omezuje pouze na toto konstatování bez dalšího bližšího vysvětlení.) Na jedné straně je urbanizace determinantou volného času, na druhé straně vývoj volného času akcentuje typické struktury urbanizace: mobilitu, diferenciaci, anomii.

Vztahu volného času a urbanizace věnovali ve svých referátech pozornost také M. Imbert (Francie), který ve statí *Volný čas, sociální stratifikace a urbanizace* uvažuje o tom, jak přizpůsobit městské oblasti praxi volného času, a B. Grazia-Resi (Itálie), který v příspěvku *Změny ve využívání volného času v rozvojové oblasti* pojednává o srovnávacím výzkumu obcí v Kalábrii v letech 1958 a 1968.

Ad 4.

Problematikou fyzické kultury ve volném čase se zabývají především polští autoři (Z. Ciupak *Fyzická kultura ve vědomí současného člověka*, Z. Krawczyk *Sport jako element současné kultury*, M. Zurna *Sport ve volném čase obyvatel velkých měst* atd.).

Fyzické aktivity jsou v podstatě zkoumány ze dvou aspektů:

a) jako symptom potřeby být aktivní (provazovat sport),

b) jako symptom potřeby být fyzicky pasivní (sportovní diváctví).

Autoři poukazují na výraznou tendenci posledních let — přesun od první alternativy ke druhé.

Některá zjištění jsou vcelku identická s výsledky některých našich výzkumů (např. výzkumu volného času v Ostravě). Nejvyšší zájem o aktivní sport je u lidí do 24 let, u kvalifikovaných dělníků, inženýrů a technických pracovníků; nejmenší zájem u nekvalifikovaných dělníků a id. Pro vývoj sportovních zájmů je charakteristická jejich spjatost jak s procesy sociálními, tak urbanizačními.

Ad 5

Z ostatních referátů, které se týkají otázek volného času, je třeba uvést příspěvek K. Petkova (Bulharsko) *Metody a techniky předvidání volného času lidí v Bulharsku* — poukazuje zejména na přesné vymezení socio-demografických faktorů působících na změny volného času; dále stať P. Grigoresca (Rumunsko) *Kulturní potřeby ve volném čase* — analyzuje strukturu aktivit ve volném čase pracujících industriálního sektoru; a konečně příspěvek F. Govaertsové (Belgie) *Volný čas a pluralita rolí u žen* — uvádí výsledky výzkumu, který byl součástí mezinárodního komparativního výzkumu časového rozpočtu.

Pokusili jsme se podat stručný přehled nejdůležitějších referátů, které se zabývaly problematikou volného času na sociologickém kongresu ve Varně. Bylo by nyní jistě vhodné shrnout základní trendy této sociologické disciplíny ve světle předložených výsledků. Vzhledem k značné disparitnosti konkrétní tematiky obsažené v referátech je to však dosti obtížné. S výhradami můžeme říci, že sociologie volného času

- hledá svou teorii, která by tvořila základ pro empirické výzkumy;
- kriticky přehlíží své základy a možnosti teorie volného času vůbec;
- hledá své místo v rámci obecnějších sociologických teorií; nechce se rozvíjet jako samostatná a uzavřená disciplína;
- chápe svůj úkol i prakticky, tj. snaží se o plánování a racionální řízení sféry volného času;
- v kapitalistických zemích akcentuje problematiku volného času z pozice individua, zatímco v příspěvcích socialistických zemí dominuje hledisko plánování a racionálního řízení, tedy zdůrazněny jsou společenské aspekty volného času;
- samozřejmě prezentuje i výsledky konkrétních sociologických výzkumů z oblastí různých aktivit volného času, snaží se analyzovat vztah volného času a některých socioprofesionálních skupin a zabývá se i metodologií časových snímků;
- uvědomuje si nezbytnost mezinárodních komparativních výzkumů, které přináší srovnání trendů vývoje volného času v různých zemích.

Jaroslav Hudeček
Karel Zeman

Nová organizace sociologických pracovišť na Varšavské universitě

Šifra W. W. uveřejňuje v prvním čísle polského časopisu *Studia Sociologiczne* z roku 1970 zajímavou informaci o reorganizaci kateder sociologie na universitě ve Varšavě. V rámci celkové změny vnitřní struktury tohoto učiliště, spočívající ve slučování kateder v instituty, vznikl zde Institut sociologie. Je částí velké fakulty společenských věd, jejími dalšími složkami jsou Institut filosofie, Institut politických věd, Institut ekonomických věd a Institut novinářství.

Institut sociologie sjednotil všechny bývalé sociologické katedry filosofické fakulty, tj. katedru obecné sociologie, katedru dějin sociálního myšlení, katedru výzkumných metod, katedru odvětvových sociologií a katedru teorie a dějin morálky.

Hlavním cílem nového institutu je zlepšení výuky a rozšíření i prohloubení vědecké práce. Má být likvidována dosavadní roztržitost vědeckých kádru na malé, autonomní katedry. Místo nich mají vzniknout silné organizační jednotky umožňující větší „vnitřní mobilitu“ pracovníků a jejich soustředění na důležité badatelské úkoly.

Nově vzniklý Institut sociologie vychovává v rámci studia, které trvá čtyři a půl roku, okolo 200 posluchačů. V současné době v něm

pracuje 14 profesorů a docentů, 15 adjunktů s doktorským titulem, 15 asistentů a 10 doktorandů. Od začátku roku 1970 existuje při institutu doktorské studium, které trvá tři roky a do něhož bude ročně přijímáno 10–15 doktorandů. Institut má svoje ředitelství a vědeckou radu. Každý pracovník institutu je jednak členem určitého didaktického pracoviště, jednak členem určitého badatelského kolektivu.

Didaktická pracoviště mají především za úkol vyučovat jednotlivým sociologickým disciplínám. Tak existuje oddělení obecné sociologie (vedoucí doc. W. Wesołowski), oddělení dějin sociálního myšlení (vedoucí doc. J. Szacki), oddělení sociologických výzkumných metod (vedoucí prof. K. Szanlawski), oddělení sociologie kultury (vedoucí prof. J. Chałasiński), oddělení sociologie vesnice a města (vedoucí prof. S. Nowakowski) a oddělení teorie vývoje společnosti (vedoucí prof. J. Wiatr). Oddělení uvedené na posledním místě se vedle výuky odborných sociologů věnuje rovněž výuce předmětu marxistická teorie společenského vývoje na všech humanitních fakultách Varšavské university.

Zatímco didaktická pracoviště mají relativně trvalý ráz, jsou tzv. badatelské kolektivy ustavovány pouze dočasně pro vyřešení určitého vědecko-výzkumného problému. V současné době existuje pět takových kolektivů, z nichž první se zabývá problematikou mládeže (vedoucí prof. J. Chałasiński), druhý problematikou společenské struktury (vedoucí doc. W. Wesołowski), třetí problematikou společenských norem a společenské patologie (vedoucí doc. A. Podgórecki), čtvrtý metodami

sociologických výzkumů (vedoucí doc. S. Nowak) a konečně pátý sociálním plánováním (vedoucí doc. J. Malanowski). Je třeba upozornit, že členy badatelských kolektivů mohou být i pracovníci jiných institutů fakulty společenských věd a dokonce i mimouniversitních pracovišť, zejména Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd, kteří se současně mohou podílet i na výuce.

Institut má rovněž svoje samostatné pracoviště realizace empirických výzkumů, které vede doc. W. Wiśniewski. Toto pracoviště je zatím technicky velmi skrovně vybaveno, ale postupně má být systematicky budováno.

Zbývá dodat, že ředitelem institutu a předsedou jeho vědecké rady je doc. W. Wesołowski, jeho zástupci doc. J. Malanowski a doc. S. Nowak.

Jan Sedláček

Ustavení sexuologické společnosti

V Praze byla ustavena Sexuologická společnost. Je společností mezioborovou. Jejími členy se mohou stát lidé, jejichž vědecká práce nebo zaměstnání má vztah k problémům sexuálního života, jako psychiatři, gynekologové, urologové, endokrinologové, pediatři, pedagogové, právníci, psychologové, sociologové, antropologové a jiní. Společnost pořádá 4 vědecké schůze ročně, kterým předcházejí semináře o novinkách z lékařské sexuologie. Zájemci o členství se mohou přihlásit na adresu: Sexuologický ústav, Praha 2, Karlovo náměstí 32, k rukám vědeckého sekretáře společnosti Doc. MUDr. J. Rabocha, DrSc.

A. Mihi: Sociometria. Eseu critic

Editura politica, Bukurešť 1967, 333 s.

V rumunském nakladatelství politické literatury (v edici Filosofická a sociologická knižnice) vyšla kriticko-analytická práce Achima Mihi, která je příspěvkem k marxistickému přehodnocení sociometrické teorie a metodologie. Práce je rozdělena do dvou částí, z nichž první se zabývá teoretickými východisky sociometrie (tj. v podstatě morenovskou „obecnou“ teorií a základním pojmovým aparátem soudobé sociometrie) a její třídní charakteristikou, druhá je pak reprodukcí a analýzou sociometrických metodologických postupů. Základní přínos studie je nepochybně v části první. Autor nejprve vymezuje pojem „sociální universum“ a sleduje, které jeho rysy či aspekty sociometrie vlastně zkoumá, přičemž výrazně odlišuje morenovskou absolutizaci sociometrie jako poznávacího nástroje od jejího reálného obsahu a možností. Dále pak zkoumá podstatu sociometrické matice v souvislosti s rozбором kategorie „spontánnosti“ a tvořivosti (creativity) a analyzuje vazby sociometrie na jiné více, či méně spřízněné myšlenkové směry (zajímavý je vztah sociometrie k existencialismu) a vědní disciplíny (např. vztah sociometrie k „hloubkové psychologii“). Rozbor základních sociometrických tvrzení je proveden na základě tzv. neo-sociometrických hledisek, jež reprezentují Northwayová, Rastin a do jisté míry i Gurvitch. V kapitole věnované základní sociometrické kategorii — preferenci — zaujme část nazvaná *Axiologické problémy interpersonálních vztahů*, která v podstatě vypovídá o třídním kontextu, v němž interpersonální vztahy vznikají a jímž jsou do značné míry determinovány. Autor pak odpovídá na otázku příčin mikrosociologické orientace sociometrie a vymezuje meze aplikability socio-

metrických technik a teoretických zobecnění učiněných na základě sociometrických výzkumů (hovoří o tzv. determinismu malé skupiny). Ani Mihi však nedospívá k závěru, který u nás zajímavě formuloval Čečetka (Sociológia, 1970/3), že totiž šetření sociopreferenčních vztahů může za jistých předpokladů oprávněně překročit sféru malé skupiny. Rozsáhlá kapitola je věnována diskusi o pojmu „společenská skupina“ a „malá sociální skupina“, přičemž se Mihi opírá kromě původní literatury francouzské (Stoetzel, Gurvitch), také o práce polské (Wiater), které ovšem měl k dispozici v rumunském překladu. Z české sociologické produkce Mihi uvádí pouze jednu práci z roku 1959, což je mementem, abychom věnovali podstatně více pozornosti vzájemné výměně informací, protože i naše znalosti stavu a vývojových tendencí rumunské sociologie, která je neobyčejně tematicky bohatá, jsou více než chudé (ani jazykové obtíže nejsou vysvětlením, protože v Rumunsku již několik let vychází sociologický časopis v anglické mutaci). Závěrečná kapitola první části je věnována problémům utváření bezprostředních osobních vztahů v podmínkách socialistické společnosti. Autor zde využívá podnětů klasické marxistické literatury, zdá se však, že empiricky zakotvená znalost této závažné problematiky chybí i rumunským sociologům. Druhá část práce reprodukuje a komentuje základní sociometrické výzkumné techniky (včetně psychodramatu) a vyúsťuje v jejich klasifikaci. Autor se opírá především o známou práci Bastinovu, v části věnované psychodramatu se však zmiňuje také o rumunských zkušenostech. Mihiho kniha, která je uzavřena nepřiliš rozsáhlou (a nepřiliš reprezentativní) bibliografií, je nepochybně cenným příspěvkem k rozvoji marxisticky koncipované sociologie malých skupin.

mp

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, tel. 249-391, dod. PÚ 01, tel. 667-07. — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3,55. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1970. Číslo vyšlo v dubnu 1971.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1971.

